Здолбунів на Волині

Історичний вернісаж

Олег Тищенко
Юрій Кірєєв

Здолбунів на Волині

Історичний вернісаж

Гарні на вроду весни Здолбунова.
Ясні блакитного березня дні...
Ніжні підсніжники вітер підсинений
Виклав на підвікні...
Ранок зустріне край мій окрилений,
Змиє дощем сиво-зимні сліди...
Лунко, як в бубон, днем опроміненим
Бруньками грають сади.
Квіти маленькі засвітяться жовто,
Осоння з'явивши, наче зірки,
Мати-і-мачуха в дружбі небаченій
Торкнуться людської руки...
Гарні на вроду весни Здолбунова!

Алла ХРУСЬ

Рівне
видавець Олег Зень
2007

УДК 784
ББК: 85.315я72
С 81

Редактори: Олександра Якимчук, Юлія Бондючна

Рецензент: Ігор Марчук, директор Інституту дослідів Волині

Олег Тищенко, Юрій Кірєєв
Здолбунів на Волині. Історичний вернісаж. - Рівне: видавець Олег Зень. - 192с. із іл.

ISBN 978-966-96738-4-8

... У ньому тяжко жити довго. Як тяжко довго до нього не повертатися. Саме тому автори пишуть про Здолбунів як власність князів Острозьких та графів Плятерів, зруйнований австро-російським фронтом у Першу світову і скалічений в німецько-радянському протистоянні Другої світової. Та, передовсім, про Здолбунів Ярослава Гашека і Кондрата Лейки, чехів Єлінеків і поляків Верніків, українських повстанців Кальчука-«Вишні» та Олійника-«Енея», енкаведистів Соловйова і Локтєва... Невідомий землякам Здолбунів має постати перед читачами цієї книги.

ISBN 978-966-96738-4-8

Видання здійснене за кошти
Здолбунівської міської ради (голова – Ігор Ольшевський)
та **Здолбунівської районної ради (голова – Василь Тимощук)**
за підтримки
керуючої справами Здолбунівської міської ради Світлани Вознюк
і **відділу у справах культури та туризму Здолбунівської РДА**
(начальник відділу – Олег Грушицький)

© Олег Тищенко, ідея, текст, 2007
© Юрій Кірєєв, світлини, 2007
© Олег Зень, верстка, 2007

Передн€ слово

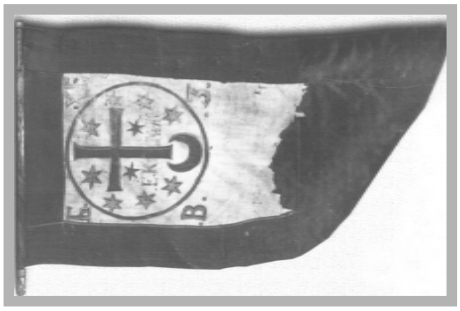
Краєзнавцям, любителям минувшини та просто небайдужим людям буде цікаво перегорнути сторінки цього історичного дослідження про одне з найбільш молодих й водночас старовинних містечок на Волині – про Здолбунів. Адже понад п'ятисотрічна історія населеного пункту Довбунів й сторіччя його життя в якості міста тісно пов'язані з тими історичними подіями, що відбувалися на Рівненщині та Україні загалом. Зі сторінок книги ми дізнаємося про виникнення перших поселень на цій території, про власників маєтностей князів Острозьких, графів Плятерів, князів Любомирських, прокладання залізниці та будівництво цементного заводу, які докорінно змінили економічне та промислове обличчя Здолбунова. Та й яке місто без цивілізаційних, урбаністичних характеристик - архітектури, навчальних закладів, магістрату, ринку чи пожежної команди?! Крім того, Здолбунів славний власне самими мешканцями-здолбунівчанами, які в усі часи залишалися патріотами свого міста. Незалежно від того, були вони більшістю української, чеської, польської чи єврейської національностей; православного, католицького чи іудейського віросповідань.

Вулиці Здолбунова «пережили» кілька воєн, його залізничний вокзал «приймав» і «проводжав» російську, німецьку, польську, більшовицьку армії й військо Української Народної Республіки у 1914 – 1920 рр. Так само поляки залишали залізничний двірець у 1939-му, а їм на зміну до міста вступали частини Червоної армії, а за два роки – гітлерівського Вермахту. Не один розвідник шукав тут конспіративні квартири, явки та паролі й таке мінливе військове щастя...

Місто жило буденним життям, працювало, вчилося, розбудовувалося, воювало і мріяло. Та настав час, коли воно має розповісти пером історика і журналіста Олега Тищенка й фотознімками Юрка Кірєєва про такий короткий і такий довгий життєвий шлях здолбунівчан та їх помешкань, церков і костьолу, залізниці і промислових підприємств, щоб претендувати на повноцінність статусу справжнього міста зі своїми власними, а не позиченими в чужих історіях, легендами, фактами та переказами.

Директор Інституту дослідів Волині **Ігор МАРЧУК**

На історичному тлі

Головна мета, яку переслідували автори цього видання, полягала в доступності запропонованого історичного нарису для читачів різного віку та підготовки. Впевнений, незалежно від майнового стану чи політичних уподобань цей історичний калейдоскоп подій із історії Здолбунова зможуть сприйняти всі. Більшість здолбунівських школярів вперше почують, що такий знайомий і сучасний Здолбунів має давню історію. А читачі похилого віку не менш зацікавлено мають почути про відомі їм факти в інтерпретації авторів. Ми переконані, вони зроблять це з не меншим захопленням, навіть якщо багато з чим не погодяться. Адже комусь більше до вподоби прочитати про героїчну боротьбу радянських загонів на Рівненщині й діяльність Героя Радянського Союзу Миколу Приходька, а комусь більше до серця припадуть події з історії визвольних змагань українських націоналістів під проводом повстанського командира «Енея»-Олійника та останнього окружного командира ОУН на Рівненщині «Улі-яна»-Маєвського. Але й перше, й друге – наша спільна історія, яку мусово сприймати лише як цілісне історичне полотно. Всілякі «вирізані» з цього історичного панно «шматочки» неодмінно в майбутньому будуть з'ясовані й свідчитимуть проти авторів «обрізання».

Тож у цьому нарисі історії рідного міста вони намагаються поглянути на всі відомі події та факти та якомога менше їх коментувати, подаючи для широкого читацького загалу. У ньому є рідкісна спроба поглянути на історію України через історію маленького волинського містечка Здолбунова. Саме так, а не навпаки, як це робилося раніше. Через історію краю й держави розгледіти дрібний, наче «вушко» голки, населений пункт Здолбунів практично неможливо. Це ж не Острог чи Дубно, і не Київ чи Львів. Це – Здолбунів! Із усіма його дивами та звичайними й характерними для всієї України моментами, з усіма оригінальними фактами й банальними перипетіями, одне слово – з усім, що робить цей населений пункт несхожим на жоден інший. Відтак, до вашої читацької уваги перший політично незаангажований та щиро непідробний нарис історії міста Здолбунова та його околиць.

Голова Здолбунівської районної ради **Василь ТИМОЩУК**

Здолбунів і здолбунівці

Перед Вами, шановний читачу, сторінки історії нашого міста Здолбунова. Можливо, неповні, деякі – розлогі, інші – надто лаконічні, але усі вони присвячені 510-й річниці першої згадки про наш населений пункт. Книга Олега Тищенка та Юрія Кірєєва «Здолбунів на Волині. Історичний вернісаж» необхідна насамперед молодому поколінню. Ця мандрівка сторінками історії повинна дати можливість кожній молодій людини познайомитися з історією рідного краю, свого міста, щоб зрозуміти, яка ціна заповітної мрії наших пращурів – здобуття Незалежної Держави.

Ця книга – підсумок багаторічних пошуків, зібрані відомості про Здолбунів у архівах і музеях, бібліотеках і приватних колекціях і, чи не найголовніше, в спогадах старожилів міста. Потрапивши до книги, ці невигадані хроніки учасників, очевидців подій, які вони бачили на власні очі, стали надбанням історії не лише міста, рідного краю, але й цілої України.

Подекуди події, відображені в цьому нарисі, просто приголомшують відвертістю, а часом залишають більше запитань, аніж відповідей. Тому з такою цікавістю ми сприймаємо свідчення літніх мешканців, відомості, залишені на папері тими, хто відійшов у вічність. До сьогодні залишається чимало невідомих, нерозгаданих сторінок історії нашого міста. Однак ще давній римський історик Квінтиліан говорив: «Історія існує сама собою! Їй байдуже, схвалюємо ми її чи не схвалюємо!». Тож ми й повинні надолужити втрачену інформацію, зафіксувати деталі буття міста Здолбунова та його мешканців. Це необхідно, зробити , щоб, наче по естафеті, передати її прийдешнім поколінням. Принаймні для того, щоб полегшити працю майбутнім дослідникам історії рідного міста. Зберегти пам'ять про історичну минувшину – означає дати перепустку до життя в майбутньому, в якому здолбунівці, всі українці не повторюватимуть помилок минулого.

Книга «Здолбунів на Волині...» може збудити інтерес до власного родоводу, родини, до подій, пов'язаних із історією існування територіальної громади Здолбунова. У цьому виданні вистачає розповідей про здолбунівців різних національностей: українців, поляків, чехів, німців, євреїв. У них по-різному склалися долі, але наше місто стало рідним для німця Германна Граебе, чеха Ярослава Гашека, білоруса Кондрата Лейка, єврея Шабеа Рейхмана. Тоді чому ж ми, корінні мешканці Здолбунова, іноді з такою байдужістю ставимося до нашого ж господарства, парків і скверів, загальних коридорів у будинках і... нашої історії?! Мабуть, настала пора не лише змінити середовище навколо себе, а й самих себе, власне ставлення до Здолбунова. Без цього не може бути повноцінного розвитку, масштабних змін у зовнішності нашого міста, докорінного поліпшення добробуту його мешканців.

Не можна будувати майбутнє без знання минулого, подробиць життя здолбунівців, які завжди намагалися зробити рідний Здолбунів кращим. Ця книга якраз і покликана дещо по-новому відкрити сторінки нашої історії, але головне – дати поштовх наступним дослідженням.

Голова Здолбунівської міської ради **Ігор ОЛЬШЕВСЬКИЙ**

Видання здійснене за кошти
Здолбунівської міської ради
(голова – Ігор Ольшевський)
та Здолбунівської районної ради
(голова – Василь Тимощук)

Особлива подяка меценатам:
Володимирові Палію,
Андрієві Єфімову

Надзвичайна вдячність:
натхненнику й однодумцю
Юрієві Корнійчуку

старожилам Здолбунова –
Леонтію Ткачуку,
Леонтію Савицькому

Автори цінують творчу допомогу
у підготовці матеріалів книги:
Ігоря Марчука,
Мирослава Галанзовського,
Олега Грушицького,
Тамари Семенюк,
Сергія Музичука,
Володимира Остапука,

а також щиро дякують усім, хто подав
бодай частку інформації для цього видання

Вступ

Першу історичну згадку про давній Здолбунів, датовану 1497 роком, містить писемне джерело, копія якого зберігається тепер у Польщі. Йдеться про унікальний і старовинний манускрипт – «Архів князів Любартовичів-Сангушків у Славуті» [1].

Власне подія дарування населеного пункту пов'язана з Великим князем литовським Олександром Ягеллончиком, який Здолбуновом винагородив руського *(в тодішній Польщі українців називали «русинами», «русичами» – прим. авт.)* магната князя Костянтина Івановича Острозького. Щоправда, тоді це невеличке поселення називали Долбуновом. Воно дісталося князю разом із іншими населеними пунктами, що й було закріплено згаданим дарчим документом [2].

Якщо говорити про міста й села як про «подарунки», то для середньовіччя – це звичайне явище. Ось і набуття Здолбунова разом із іншими «маєтностями» – типове віддзеркалення тогочасних подій і традицій. Так само для Великого князя литовського дарування не було якоюсь примхою чи забаганкою. У середньовіччі таким чином зазвичай розраховувалися володарі зі своїми найближчими вірними васалами та полководцями. Костянтин Іванович Острозький тоді мав титул Великого гетьмана литовського, що дорівнювало б теперішньому становищу міністра оборони. Ось і винагороджував Великий князь землями тих, на кого покладалися обов'язки збройного захисту цілої литовської країни, до складу якої входила Волинь. Тож спробуємо кількома штрихами змалювати місце й обставини, землю та її розвиток, де з часом було засновано поселення, відоме під назвою «Здолбунів».

Ашельська епоха, що тривала від появи людини і завершилася 150 тисяч років тому, в межах України лишила свої пам'ятки в кількох теперішніх областях нашої держави. Зокрема, під Житомиром [3]. Пізньопалеолітична доба відзначена стоянками людей, у тому числі біля Радомишля та Липи, що у Волинській області. Саме цього історичного періоду виокремлюються деякі особливості різних культур, що варто розцінювати як прояви палеологічних рис окремих етнічних спільностей. Епоха неоліту характерна лінійно-стрічковою керамікою, яку виявили археологи на Західній Волині (Рівне, Гнідова, Голишів, Гірка Полонка). На Волині теж маємо сліди існування трипільської, гумельницької, ленденської культур, а також культури кулястих амфор із III тисячоліття до Різдва Христового.

І, врешті, у II тисячолітті до Різдва Христового культуру шнурової кераміки представлено в нас спорідненою городоцько-здовбицькою (поселення Городок, Здовбиця, Зозів Рівненської області) культурою [4].

Таким чином, землю, де значно пізніше згаданих культур виникне населений пункт Здолбунів, було заселено з давніх давен. Необхідно додати, що місто Здолбунів своєю частиною, яку ще від попередніх століть називають «Вилами», практично від самого свого заснування зрісся з прадавнім селом Здовбиця. Лише згодом розвиток економічних взаємин призвів до адміністративного розмежування Здолбунова та Здовбиці. Однак житлова забудова та транспортне сполучення цих двох населених пунктів ще з XX століття злучили їх майже в одне ціле.

Усі назви стоянок людей доісторичної доби об'єднує географічне та історико-етнічне поняття землі Волині, до якої належить Здолбунів. Назва Волинь, на думку російського радянського академіка Шахматова, – означення «країни волохів», тобто кельтів. Це одна з історичних гіпо-

тез, яка, тим не менше, має чимало джерельних підтверджень. У літописця Нестора, автора Іпатського списку, читаємо: «Дуліби же живяху по Бугу, де нині Волиняне» [5]. І далі Пушкінський літопис наче підводить до висновку щодо мовного питання в цих краях: «Се бо токмо язик словенск в Русі... послі же Велиняне».

Український емігрантський автор спеціальної статті в «Літописі Волині» про джерела цього етносу також доводить, що кельтське походження назви «Волинь» підтверджує факт наявності на території теперішньої Волині та Галичини численних назв місцевостей кельтського походження. Наприклад, с. Русів (район Володимир-Волинського), Русивль (р-н Рівного), Русилів, Русанів (Львів) від кельтського «Rus» чи «Ros». «Rus», «Rutheni», «Ruteni» – різновимовна назва кельтського племені [6]. Дослідники припускають, що сильний колись народ Вольхів, одним із племен якого були кельти Котінії, жив у Моравії. Коли 172-174 років Нової ери римський імператор Марк Аврелій *(пам'ятаєте художній образ старіючого правителя в голлівудському кінофільмі «Гладіатор», якого задушив власний син – прим. авт.)*, після Маркоманської війни наказав котініям перейти до угорської землі Паннонії. Тоді частина їх перейшла до Паннонії, а частина попрямувала до теперішніх Польщі та Волині. Отож і назви племен наших пращурів «роси-руси» та «вольхи-волиняни» можна тлумачити як споріднені або й тотожні. Щодо найпоширенішої та найбільш відомої версії «внутрішнього» походження назви праслов'янських племен «роси-руси», які жили по берегах ріки Рось, то наведена вище версія вказує лише на його більш давнє коріння та природу.

Неспростовним підтвердженням римської присутності на Волині виявився знайдений ще на початку XX ст. скарб давніх римських монет на території старого городища, що в с. Арестів, який лежить за 10 км від Здолбунова. Про «живий», точніше грошовий контакт Риму з населенням Волині, згадував, описуючи скарб, відомий дослідник В. Давидович [7].

У книзі польського автора Станіслава Кардашевича під назвою «Найдавніші віхи історії міста Острога», виданій понад сто років тому (1913 рік), знаходимо вісті про інші корінні та місцеві кочові народи [8]. Як стверджує польський історик, дуліби, які жили в цих місцях у VI ст. (559р.), серйозно потерпали від наїздів диких аварів, або обрів, – племен монгольського походження зі степів Татарії. Вони, зрештою, потрапили під тяжке ярмо їхньої неволі. Однак невдовзі авари вигинули від морового повітря. Вважаємо, що Кардашевич мав на увазі тиф. І ось уже в IX столітті до цих земель прибули нормани. Спільна об'єднавча для нової формації племен назва «варяго-руси» якраз і засвідчує асиміляцію вікінгів-варягів із місцевими прадавніми племенами. Саме такими, як волиняни чи їхньою більш ширшою назвою «дуліби». «У 880 році під проводом Рюрика, Роса, Олега вони опанували Київ», – констатує Кардашевич.

Однак картина перебування та плину народів територією сучасної України була значно складнішою. Так, починаючи від VII-го століття до Різдва Христового, своїм життям і побутом на території теперішньої України відомі етноспільноти кімерійців і скіфів, а також сарматів та аланів. У IV-III століттях до Різдва Христового через Волинь проходять племена готів, а II-III – гунів. Другі витіснили вищезгадані народи й частково асимілювалися з ними в IV столітті нової ери. Як писав на початку XX століття відомий історик Дмитро Дорошенко, «З поза цього калейдоскопу ріжних народів, які пересуваються через нашу територію, починає коло VI віку визирати обличчя славян,

998 рік. Князь Володимир Хреститель.

безпосередніх предків українського народу» [9].

Волиняни, про яких маємо згадки як про слов'янські племена (їх називали ще дулібами), проживали з заходу – над річкою Буг, на сході – до ріки Случ (тепер Волинська та Рівненська області, частина Житомирської й Тернопільської областей на Україні), й навіть Брестської області (Бєларусь). Далі на схід їхніми сусідами були древляни, добре відомі в історії слов'ян своїми ворожими й водночас трагічними взаєминами з київським князем Ігором, а згодом – із його дружиною княгинею Ольгою.

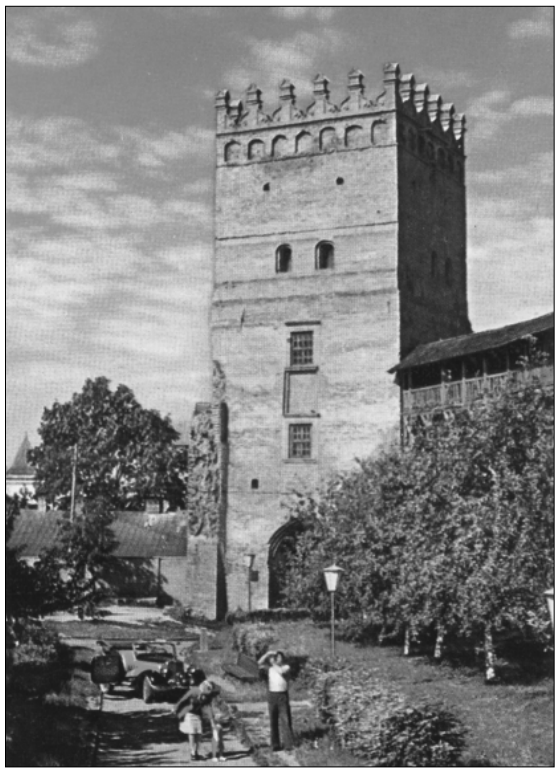
Першою державою волинян стала Київська Русь, коли могутній київський князь Володимир Святославич, названий Великим і Красним *(тобто Красенем – прим. авт.)* Сонечком, пішов 981 року походом на захід, «зайняв Червен, Перемишль та інші городи і прилучив їх до Київської держави». На Волині князь Володимир заснував нове місто і назвав його власним іменем – Володимир *(нині – місто Володимир-Волинський Волинської області)*. З того часу Галичина, Волинь, Холмщина належали вже до однієї великої української держави зі столицею в Києві.

У складі Київської Русі (проіснувала як держава понад 400 років) наші пращури волиняни прийняли на межі X-XI століть християнство як релігію, яку принесли ще за часів княгині Ольги до Русі-України з Константинополя *(Царгорода, тепер Стамбул, Туреччина)* – центру єдиної тоді Вселенської Церкви Христової. А впровадив її онук Ольги князь Володимир Святославич (тепер до його імені додалося ще одне ім'я-синонім – Хреститель).

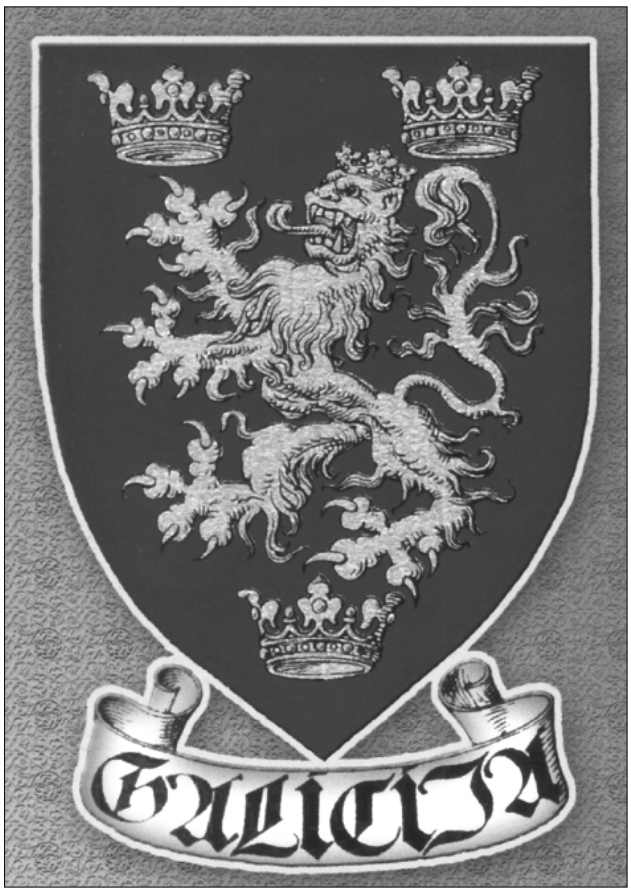
Саме християнство піднесло наш народ на інший ступінь культурного розвитку і відкрило нові шляхи в поступі духовного та матеріального життя. Син Володимира князь Ярослав Володимирович із династії Рюриковичів (Мудрий) продовжив збирання слов'янських земель і подальшу християнізацію держави. Однак, маючи 76 років і відчуваючи свою скору кончину, а також пам'ятаючи братовбивство князем Святополком своїх братів-князів Бориса, Гліба та Святослава Володимировичів лише через престол київський, він скликав своїх синів на княжий родинний збір і розділив між ними Київську державу. Князь Ігор Ярославич дістав землю Волинь [10]. Відтоді про Волинь можна говорити, як про окрему адміністративно-територіальну одиницю в складі Київської Русі.

Згодом на волинській землі утвориться невеличке поселення Долбунів, а поки ми підійшли до часу, коли в літописі 1077 року вперше згадано сам топонім «Волинь»: «Всеволод же йде противу Ізяслава на Волинь». Ця літописна цитата пов'язана з подіями, притаманними пізнішому життю східних слов'ян включно з волинянами. Тоді Всеволод Ярославич, князь Волинський, ворогував зі своїм братом Ізяславом Ярославичем, князем Київським (обидва – сини Ярослава Володимировича Мудрого, по смерті якого починається роздрібнення і занепад Київської Русі). Територія Волині та її мешканці зазнали тоді чимало потрясінь через династичну боротьбу князів, яка «розцвіла пишним цвітом» після того, як Ярослав Мудрий розділив землі Русі між своїми синами на сім частин. Яскравий приклад - походи на Волинь Давида Ігоревича (ще одного онука князя Ярослава), який опанував її за допомогою степового народу – половців, котрих очолював хан Боняк.

У серпні 1100 р. князь київський Святополк Ізяславович (правив 1093-1113 рр.), зібравши княжий з'їзд («снем»), відсудив Волинь від Давида Ігоровича в цілому. Йому за рішенням Уветицького снему залишили лише чотири волинських міста:

XIV століття. Замок князя Любарта в Луцьку. Фото 1979 року.

XIV століття. Герб Галичини.

Бужськ, Дубно, Острог і Чорторийськ [11]. Окрім цього князь Давид отримав від Володимира Мономаха 50 гривень, стільки ж від Давида та Олега Святославичів, від Святополка – землю Дорогобужчини. Усе це дарування Давидові Ігоровичу дісталося як відкупне за більшість волинських земель. Цей період в історії України називають «трирічною волинською війною», яка після чергового загаснення зазвичай знову розпочиналася між князями. Приводів для нових порушень законів і рішень княжих з'їздів завжди вистачало. Так, на княжому снемі в Любечі, який скликав київський князь Святослав Ізяславич у 1097р., було проголошено закон спадкоємності (спадщинності) земель. Волинь Давида Ігоревича мала залишитися його нащадкам. 1101 р. волинський край як удільне князівство дістався Ярославові Святополковичу. Та вже 1117 р. між ним і київським князем Володимиром Всеволодовичом Мономахом (великокняжий престол Києва здобув «з вибору» 1113 року) розпочалася війна, результатом якої стало вигнання з волинського престолу Ярослава та віддання Волині Романові Мономаховичу, а після його смерті – іншому нащадкові Володимира Мономаха – Андрію, відомому пізніше за своїм другим ім'ям Боголюбський. З 1141р. волинська земля була вже в посіданні Святослава Всеволодовича з роду Мономахів, що свідчить про відновлення зв'язків з київським князем. 1146 року над землями Волині запанував Ізяслав II Мстиславич, що започаткував нову волинську династію на довгі роки.

Сини Ізяслава розділили між собою Волинь на два окремі князівства: Мстислав дістав західну Волинь із Володимиром як столицею, Ярослав – східну Волинь з Луцьком. Мстислав прилучив до Володимира Берестейську область, Ярослав – Погорину (область понад річкою Горинню). Волинь і далі дробилася на все дрібніші уділи між синами Мстислава та Ярослава. Та рід Ярослава вже в першій чверті XIII століття згас, і Луцьке князівство опинилося в руках талановитого Романа Мстиславича, який встиг зв'язати своє князівство з Галичиною. Син Романа Данило створив єдину сильну Галицько-Волинську державу. Навіть більше – він отримав титул європейського короля як за змістом проведених реформ, так і формою державного правління. Данилу Романовичу королівську корону вручили прямо з рук Папи римського Григорія VII. Цим правитель князь Данило увійшов у історію розвитку Європи, забезпечивши підстави для дискусій щодо своєї прихильності до православ'я чи католицтва, які не вщухають і досі [12].

Загальну оцінку політичної ситуації в Київській Русі XII-XIII століть можна окреслити тезою про те, що запорука господарювання волинською землею князів полягала в успішності їхньої боротьби за ласий, але без колишньої своєї величі й значення, київський престол. Наприклад, війна південних слов'ян із північним «братом» Юрієм Мономаховичем Долгоруким, князем Суздальським, – засновником Москви. У цій боротьбі брали участь навіть інші європейські династії: угорський король Гейза II, польський князь Болеслав Кучерявий, чеський король Володислав II та німецький імператор Генріх IV із Майнцу разом із Папою римським Григорієм VII. Кількаразово в цей період престол волинського князівства переходив із рук-до-рук почергово від Володимира Мстиславича (брата Ізяслава Другого) до Мстислава Ізяславича, якому в боротьбі також вдалося здобути київський престол (1158 рік). Саме війська князя Мстислава відступили зі

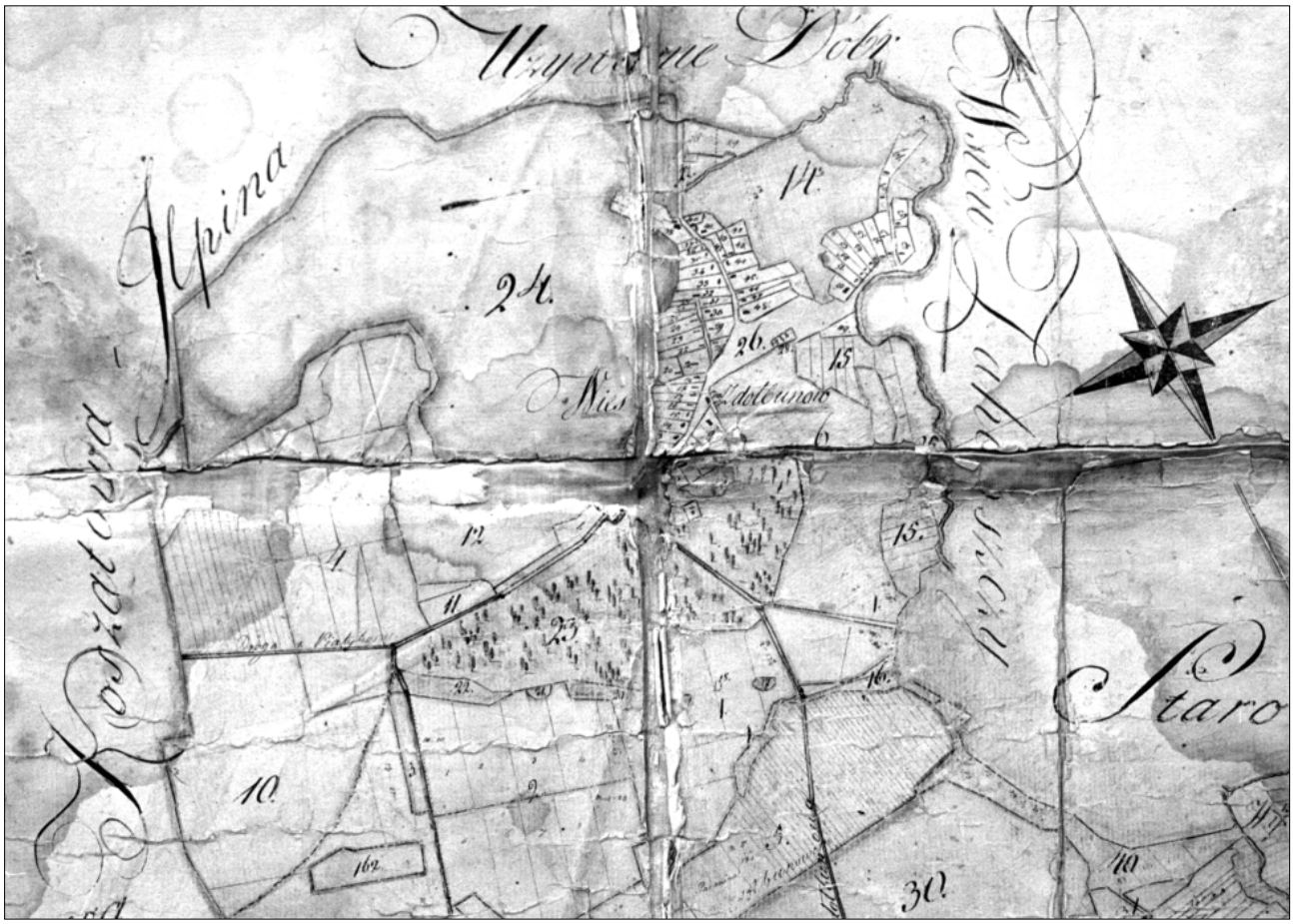
столиці, «матері міст руських», 8 березня 1169 р. перед армією іншого Мстислава Андрійовича – сина Андрія Боголюбського, військо якого дощенту зруйнувало та знищило населення «колиски усіх слов'ян» Києва.

Марення наступного волинського князя Ярослава Луцького київським престолом допомогли «зо всією волинською землею» підтримати династію Ростиславичів і розгромити 1174 року 50-тисячне військо Андрія Юрійовича Боголюбського, князя суздальського, вже тоді зрілого «братнього» північно-східного агресора.

По смерті Ярослава Ізяславича (приблизно 1180 рік) Луцьку волость, куди входили й землі, тоді ще не заселені здолбунівцями, було розділено між його синами: найстарший з них Всеволод отримав Луцьк, Інгвар – Дорогобужськ і Шумськ, Мстислав «Німий» – Пересопницю. Ці князі були тоді більше схожі на землевласників, хоча й значних, але без великого політичного значення чи впливу.

Саме в цей період розквіту волинської землі на політичній, а відтак владній авансцені з'явився князь Роман Мстиславич – праправнук Володимира Всеволодовича Мономаха, який від 1171 р. володів волинською Берестейщиною *(частина українських волинських земель, яка нині належить Брестській області Бєларусі – прим. авт.)*. Починаючи від 1184 року він спрямував свої погляди на Галичину, престолом якої оволодів 1188 р. Східна Волинь стала залежною від становища та сили Романа Мстиславича. Таким чином, князь Роман, «що був державцем усієї Руської землі», об'єднав Волинь і Галичину в одну державу, яка проіснувала як незалежне князівство від 1200 до 1340 року.

І саме до цього періоду можемо віднести появу князівського замку Мильська (тепер село Новомильськ Здолбунівського району). Згаданий у книзі П. Батюшкова Мильськ, що належав Кирдеям Мильським, розташовувався на території, яку частково охоплювали згодом межі сіл Старомильська та Новомильська [13]. Нині Старомильськ перетворився на здолбунівську вулицю Старомильську, яка бере початок від залізничних колій і простягається в бік кар'єрів видобутку глини, що понад сто років слугує сировиною для цементного виробництва в Здолбунові.

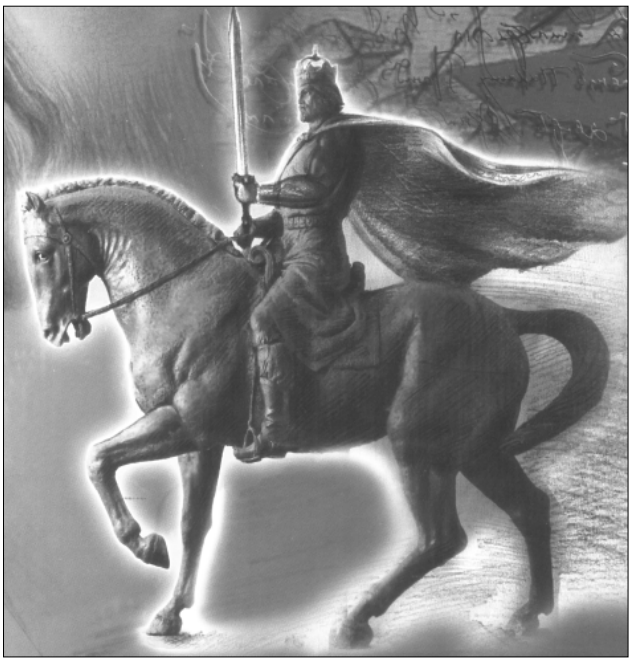
План-карта маєтку Здолбунова-Здовбиці часів Костянтина Любомирського. 1833 рік.

Новомильськ виокремився в окреме село, що сьогодні підпорядковується Копитківській сільській раді Здолбунівського району.

Вважаємо, що Здолбунів отримав і власну назву саме завдяки князівському замку Мильська. Звісно, теорії про походження назви «Здолбунів» від дієслів «довбати», «здовбати» мають також право на існування. Натомість комічними й навіть знущальними щодо принципів історизму є версії краєзнавця Панасенка і дослідника топоніміки Пури. Перший висунув гіпотезу походження здолбунівців-долбунівців від стародавнього дулібського племені «долбанів». Очевидно, вони мали когось дуже «задовбати», щоб їх винагородили таким епітетом. Ну, а Ярослав Пура «всерйоз» стверджує, що початок Здолбунова поклав один із його перших мешканців «Здолба». На підтвердження своє гіпотези професор Ярослав Пура навіть наводить імена, які зустрічаються в давніх записах на Волині. Однак на те вона й топоніміка, щоб часто-густо власні назви населених пунктів народжувалися саме під впливом характерних рис природної місцевості.

Ярослав Пура, «з'ясовуючи історію назви «Здолбунів» вважає, «...що вона правописно неправомірна й повинна бути замінена на «ЗдоВбунів», оскільки в ній, як у нинішній суміжній ЗдоВбиці, давне «л» має відповідати сучасному «в». І продовжує: «За кінцевим «-ів» Здолбунів увіходить до численних, як правило новіших назв, котрі символізують наймення осіб, спонукаючи запитання «чий». Звідси здогад: засновником чи фундатором Здолбунова був Здовбун («Здолбун»)... Таке «Здолба» (Здолб») могло розвинутися через укорочення давньоруського імені Здолебор (Здол-е-бор)...» [14].

З усією повагою до відомого дослідника топоніміки професора Пури, який пішки пройшов не одну сотню кілометрів дорогами південної Рівненщини, зазначимо: сама постановка питання «неправомірності» правопису давньої назви Здо**Л**бунів (До**Л**бунів) є, принаймні, неетичною. Виходить, помилялися недосвічені здолбунівці мінімум останніх 500 років (1997 року надруковано книгу Пури), отож і «не знали», що рідну назву «потрібно» писати «Здо**В**бунов». Однак залишимо усе це сумлінню пана професора та прибічників легковажної «українізації», яка призвела до перейменування Червоноармійська на Радивилів, бо Радзивіллув, бачите, польський

XIII століття. Князь Данило Галицький.

«пережиток». А те, що Радивилів належав колись власне його засновникам – давній магнатській родині Радзивіллів, і саме від їхнього прізвища походить назва містечка – «дрібниця», головне, щоб «правильно» звучало. «Здолебор», звичайно, звучить більш красиво, як, наприклад, «здолбани» чи «задолбани» (за Панасенком), однак ані таких прізвищ, ані імен у цій місцевості літописно зафіксовано не було. Тому повіримо професорові Пурі, коли він свою гіпотезу справедливо називає «здогадом». І залишимо в спокої його подальше фантазування про те, що «Здовба мав суттєве відношення до Здовбиці, а його родич (близький, далекий) Здовбун («Здолбун») – до Здолбунова...» [15].

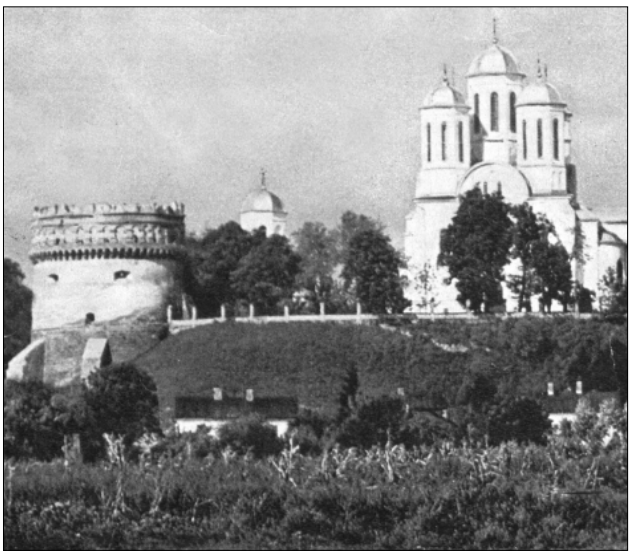
Щодо найправдоподібніших варіантів походження назви міста, то Ярослав Пура, вважаємо, був за «півкроку» від найбільш раціонального та реалістичного його пояснення. Так, в оповідях старожилів ідеться, що ніби тут у давні часи осіли крейдокопи, котрі на запитання «Звідки ви?» відповідали «З Долбунова!». За іншою версією, яка також побутує в цій місцевості, випливає, що назву Здолбунів отримав від племені дулібів, яке осіло тут і займалося тим, що човни, корита й інше з дерева «здолбали».

Територія первісного Здолбунова (від теперішніх вул. Вили й до вулиць Івана Гончара, Северина Наливайка, Незалежності та Шевченка) ще від початків була природна низовина.

Поза сумнівами, проживання в цій місцевості мало свої вигоди: «...в мальовничій місцевості недалеко від лівого берега Усті (притоки Горині), де простора низовина помітно скочується вниз, утворюючи пасмо зелених лугів, чітко вимальовується східна околиця Здолбунова – районного центру, який лежить за 12 км від Рівного. Здолбунів з півдня приєднується до села Здовбиці, а з північного заходу окутується смугою мокрот, через які пробивається річка Швидівка, формуючи тут під забудовами зарослий осокою, очеретом і комишем болотяний став» [16]. Так описано географічні особливості місця розташування Здолбунова в одному із численних нарисів про місто. Чого ще можна було бажати людям перших поселень, про які згадують автори нарисів, як не пару-трійку рівнин із добрими намулистими ґрунтами поблизу рік для землеробства, а також безлічі незліченних лугів і лук із соковитою травою для випасу худоби. Отож, за нашою версією, походження назви «Здолбунів» йде від цілком прогнозованих імовірних зауважень городян прадавнього замку Мильська про те, звідкіля до них привели худобу, чи привезли врожай тощо. А саме – «з долу», тобто: запитання мешканців замку Мильська «з долу будете» перетворюється на «З-дол-бунів». Давня версія походження назви «Здолбунова» від «здовбати це» цілком прийнятна для пояснення етимології назви сусіднього й завжди близького до Здолбунова села Здовбиці – «Здовби-це». Але залишимо це питання дослідникам історії сусідки Здолбунова Здовбиці.

Повернімося до історичного тла, на якому ближче до XV століття почав «визирати», як висловлювався Дмитро Дорошенко, Здолбунів. Після смерті князя Романа (загинув 19 червня 1205 року під Завихостом у бою з князем краківським Лешком Білим) Галицько-Волинське князівство стало ареною довголітньої боротьби не тільки між синами великого князя, але й їхніх «вічних» «союзників» – угрів і поляків. Та інтервентам не завжди щастило, й поступово, всупереч волі іноземних володарів, сини Романа (Данило та Василько) перебрали владу до своїх рук. Спочатку Данило з допомогою Мстислава Удалого *(інша версія написання імені «Удатний» – авт.)*, князя Галицького, що прийшов із Новгорода, відібрав у поляків Берестейщину та Забужжя. Таким чином, як писали тодішні літописці, «збираючи» докупи землі князівства Волинського. Потім 1229 року за допомогою брата Василька князь «всея Волині» повернув собі Галич. Через втручання угрів він відводить свої війська і вдруге здобуває Галич уже 1233 р. А 1237 року Данило втретє оволодів галицьким престолом – цього разу остаточно. Всього через три роки, 1240-го, Данило Романович Галицький отримав владу над Києвом і «посадив» на столичний престол свого намісника. Це свідчило про посилення західних князів київської держави і водночас демонструвало слабкість князів у Києві. Велична колись столиця імперії Київської Русі перетворилися на символічне місце, за престол у якому невпинно боролися нащадки Рюрика, Володимира та Ярослава. Через братовбивчу боротьбу та постійні інтриги слов'янських князів держава київська захиталася так, що їй для повного падіння чи узурпації влади в Києві достатньо було незначного удару. Невдовзі його завдали багатотисячні армії зі сходу.

Цією новою чорною сторінкою в історії Волині та й Київської Русі загалом став прихід зі сходу на Україну монголо-татарських орд. Вони були частиною могутнього руху з Азії, очолюваного на початку XIII століття так званим Чингізом – ханом Монголії Темучином, знаним у Європі під іменем Ченгізхан. Із цього приводу в Києві підняли тривогу розбиті 1222 року монголо-татарами половці. Ці вчорашні запеклі вороги русичів благали про допомогу, але не були почуті. Князі феодально-удільної Русі не могли собі навіть уявити всіх наслідків непідготовленого виступу проти монголо-татар і програшу вирішальної битви. Хоча й зібралися на княжий снем три Мстислави: Мстислав Романович - великий князь київський, Мстислав Галицький-Удатний і Мстислав Всеволодович Чернігівський. Були й «молодші» (менш впливові) князі: Данило Романович, Михайло Всеволодович та інші. Навесні 1223 року їхні об'єднані війська рушили Дніпром до Хортиці, а далі степами на річку Калку, що на території теперішньої Донеччини. Серед князів не було визначено єдиного командування, не погоджено спільного плану дій, тож 31 травня 1223 року русичі в союзі з половцями в тяжкій та кривавій битві зазнали поразки від монголо-татар. Цей нищівний удар на Калці став прелюдією загального погрому Київської Русі. У 1239-40 роках «впав» Київ. Тоді монголо-татари під проводом

XVI століття. Середньовічні мури Острога.

Батия (або Бату) пішли на Волинь, Галичину й далі в Польщу та Угорщину, руйнуючи та спустошуючи все на своєму шляху. Повертався Батий тією ж дорогою 1242 року і зупинився над Волгою. Це місце було названо Золотою Ордою, й сюди почалося паломництво тероризованих руських князів «на поклін» для підтвердження своїх княжих прав на свої ж прадідівські землі. Князь Данило таке «підтвердження» отримав, але з поверненням від ординців почав зміцнювати свої сили, замирившись з угорським королем і розпочавши зовнішньополітичні контакти з Папою Римським Інокентієм IV.

Кілька походів на Волинь зробив татарський воєвода Куремса – представник Золотої Орди на Правобережній Україні. Не виступаючи відкрито проти Золотої Орди, князь Данило Романович відповідав на «наїзди» ординців карними експедиціями проти так званих «людей татарських» (такими вважали місцевих владців, які представляли татарську владу на території Київської Русі) 1252-1254 рр. Саме тоді, 1253 року, в м. Дорогочині Данило коронується папською королівською короною. Папа римський відзначав Данила як володаря українських земель і водночас – надію європейських монархів на активну боротьбу з татарами. 1259 р. розпочав свій наступ на Данила ординський воєвода Бурундай. Не вступаючи з татарами у відкритий бій, король Данило та його сини розпочав переговори з ординцями, прийнявши у підсумку вимоги Бурундая. Фактично власними силами вони зруйнували укріплення своїх же міст: Володимира, Кременця, Луцька, Львова та інших.

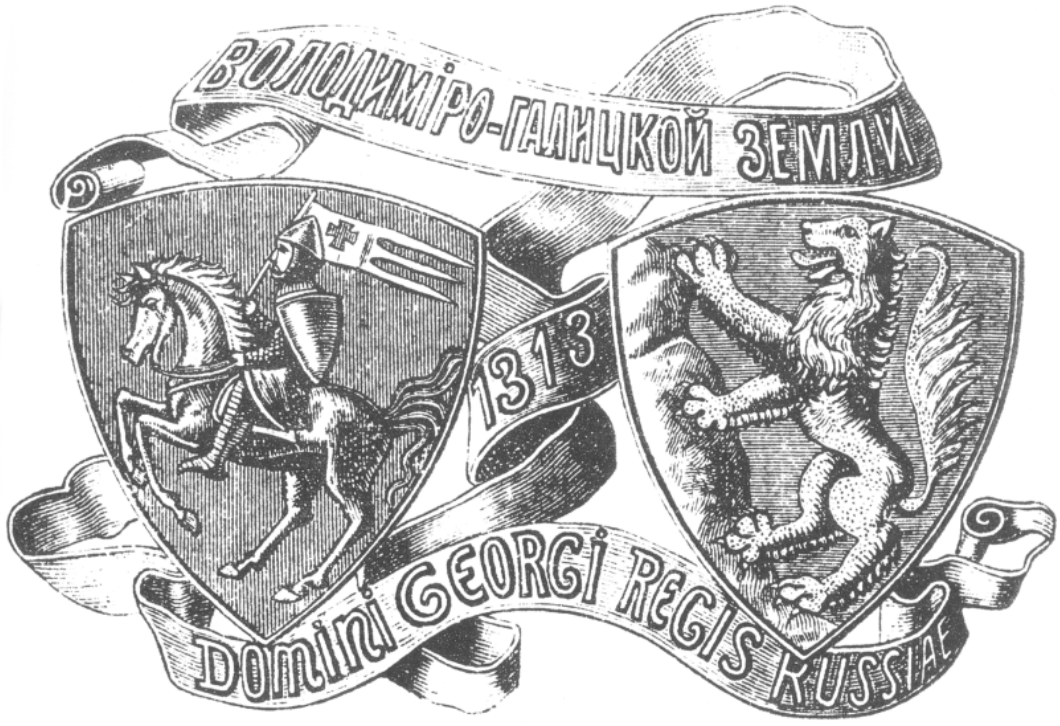
Після смерті Данила, великого князя Галицько-Волинського (1264 р.), його спадщину перейняв син Лев Перший (1264-1301 рр.). На Волині й далі княжив Василько Романович, а потім і його син Володимир. По смерті Лева Даниловича вже його син Юрій Перший (1301-1308 рр.) знову злучив Волинь і Галичину в одну державу, як і дід прийнявши титул короля. Сини Юрія – Андрій і Лев Другий - князювали разом (1308-1323 рр.), уклали союз із Прусією, налагодили широку торгівлю з німецькими містами. Князі здобули собі славу хоробрих лицарів і полягли в бою з татарами.

Останній галицько-волинський князь Юрій Другий (правив 1323-1340 рр.) прийняв православну віру, хоча був поляк за походженням і мав від народження ім'я Болеслав Тройденович. Так його було названо за місцем походження – Мазовецьким. Оскільки він був родичем князів Андрія та Лева II-го, на яких скінчилася династія короля Данила, то на князеві Юрієві II, отруєному за одними твердженнями боярами галицькими, за іншими – волинськими, скінчилася галицько-волинська династія князів слов'янських.

У 40-х роках XIV ст. галицько-волинський престол захоплює литовський князь Любарт Гедиминович (1340-1385 рр.), який був одружений з донькою одного з останніх Романовичів. Щодо родової гілки брата Данила Галицького Василька Романовича, то він мав сина Данила, який за однією з версій стояв біля витоків роду знаменитих князів Острозьких і Заславських. Через кілька століть успадкувала ординації (володіння) князів Острозьких споріднена з ними династія князів Сангушків. Останній із власників спадщини Януш Сангушко 1753 р. роздав і розпродав ординацію іншим магнатам.

Таким чином, стає зрозумілим походження назви «Архіву Любартовичів-Сангушків у Славуті», з якого довідуємося про першу згадку щодо Здолбунова і династичний родовід майбутніх власників поселення, яке від самого початку свого існування називалося як Здолбуновом, так і Долбуновом. Свого часу першим власником Долбунова та Здовбиці став яскравий представник давнього українського роду Костянтин Іванович Острожський. Ще й сьогодні точаться суперечки з приводу походження династії Острозьких, яких, наприклад, білоруси вважають своїми націо-

нальними героями. Принаймні князя Коятянтина Івановича, який робив на поч. XVI століття величезну московську армію, маючи втрічі менше війська, під білоруською Оршею. Тож вельми цікавою з приводу походження Острозьких є публікація дослідниці Ярослави Бондарук у журналі Римо-католицької Луцької дієцизії [17]. Так, «За власною генеалогічною легендою, князі Острозькі походили від волинсько-галицької гілки роду Рюріковичів. У 30-ті роки XX століття лівівський історик Ю.Пузина, розвиваючи концепціїї про походження Острозьких М.Максимовича та Ю.Вольфа, висунув гіпотезу про походження князів Острозьких від литовських князів Гедиміновичів. На його думку, перший історично зафіксований в 1340р. Острозький князь — Данило, якого традиційно вважають засновником роду князів Острозьких був онуком князя Наримунта Гедиміновича, сином Дмитра Давидовича Наримунтовича, який у 1316-1317 рр. володів Туровом і Пінським. Гіпотезу Ю. Пузини підтримала відомий історик Наталя Яковенко. Натомість львівський історик Левко Войтович знайшов у версії Ю. Пузини ряд сумнівних місць, які виклав у своїй монографії «Удільні князівства Рюриковичів та Гедиміновичів у XII-XIV ст. (історико-генеалогічні дослідження)». Наприклад, твердження Ю. Пузини про те, що «князь Данило отримав між 1366 і 1367рр. від короляКазиміраШ-Холмське князівство і номеру 1376р., не підтверджуються ніякими джерелами». Наївними виглядають і міркування щодо того, ніби через відсутність документів у княжих архівах у XVI ст. в Острозі вже «не пам'ятали» походження князів Острозьких. Крім шляхетських родин, які хотіли пов'язати себе з княжими родами, кожна княжа родина добре знала свого родоначальника. Жодному з дослідників не вдалося документально довести помилковість родовідної традиції родини, князівське походження якої не викликає сумнівів». Над міркуваннями дослідників, що не спираються на документи, Левко Войтович надав перевагу родинній традиції князів Острозьких і знайшов документальні докази спорідненості між останніми князями галицькими і першим документально зафіксованим Острозьким князем Данилом. Переконливо довів, що рід князів Острозьких походить від галицької гілки Рюриковичів. Йому поталанило знайти запис у Холмському «пом'янику» XIV ст., що «благочестива Анна з дому Острозьких» була дружиною Наримунта Гедиміновича. Якщо так, то рід Острозьких не міг походити від Гедиміновичів. Анну не могли видати заміж за свого ро-

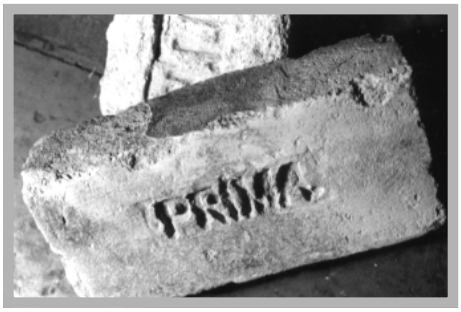
Графічне зображення герба Волинсько-Галицької держави.

дича. На думку Л. Войтовича, «благочестива Анна» була старшою сестрою князя Данила і дочкою першого Острозького князя Василька Романовича (внука Данила Галицького). Василько Романович народився між 1250 та 1260 роками і помер на початку XIV ст. Після втрати Слонімського князівства на початку XIV ст. він міг отримати від короля Юрія невеликий уділ з центром в Острозі. Згаданий у 1340 р. «Данило з Острога» вже володів Острозьким уділом, який дістався йому в спадок від батька. На нашу думку, з усіх версій щодо генеалогічного коріння роду князів Острозьких версія Левка Войтовича є найбільш переконливою та обгрунтованою».

Хутір Здолбунів (Долбунів) порівняно з середньовічними містами Острогом, Дубном, Луцьком, зрозуміло, не має такої давньої та пишної історії та минувшини. Однак події нової історичної доби та новітнього розвитку населеного пункту, який за п'ятдесят років перетворився з хутора на місто – факт неспростовний і незаперечний. За динамікою такий розвиток Здолбунова «дає фори» не лише Острогу, з якого 1924 року польська влада перенесла повітову адміністрацію й суд до Здолбунова, але й Дубному, яке розвивалося від початку XX століття як повіт (чи райцентр) аж ніяк не швидше, ніж Здолбунів. Тому давню й новішу історію всіх волинських міст, життя й побут кожного невеликого поселення та його мешканців доцільно розглядати лише в контексті подій загальної історії Волині та України.

Джерела

1. Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. Здолбунів. - К.: Політвидав, 1973.
2. Стецький Тадеуш Єжі. З бору і степу (образи та пам'ятки). - Краків, 1888 р.
3. Давня історія України (під ред. Толочка П.). - К.: Либідь, 1994. - С.338.
4. Там само.
5. Галицько-Волинський літопис. - Львів: Червона калина, 1996.
6. Літопис Волині / Вінніпег. - №3.
7. Там само.
8. Kardaszevicz Stanislaw. Dzieje davniejsze m.Ostroga z przedmowa Aleksandra Jablonowskiego w Warszawe 05.04.1912 r. Wydanie 1913 roku.
9. Дорошенко Д. Історія України.
10. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року). - Вінніпег: Волинський видавничий фонд, 1953. - 112с.
11. Там само.
12. Там само.
13. Батюшков П. Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. - СПб, 1888. - 414с.
14. Пура Я. Край наш у назвах. - Ч.3. - Рівне, 1997.
15. Там само.
16. Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. Здолбунів. - К.: Політвидав, 1973.
17. Бондарук Я. Походження князів Острозьких / Волання з Волині (релігійно-суспільне видання Римо-католицької Луцької-Дієцезії) ч.4 (53), липень-серпень 2003р. (47- 48 епюр.)

Розділ І.

Історія становлення

У передмові ми окреслили певні риси історії Волині й декілька напрямів більш ніж 200-річного історичного відтинку, коли руська (праукраїнська) земля волинян перебувала під владою Литви.

Справді, від 1340 року Волинь потрапила під владу державно-племінного об'єднання литовців. Однак ця держава не стала українцям якимось виразним агресором чи окупантом. Вона розвивалася разом із князівськими родинами русичів (волиняків, галичан, подолян), їхнім військом та іншим слов'янським людом. Литовський князь Любарт Гедиминович був одружений із донькою князя Болеслава-Юрія II-го й мав спадкоємне право на Луцьк і землі. Після прийняття Любартом християнства він отримав ще й слов'янське ім'я Дмитро.

Підтримуваний сильними на той час литовськими князями, «збирачами» руських (українських) земель, Любарт із іншими Гедиминовичами створили нову державну формацію – Литовсько-руське князівство [1]. Це не влаштовувало їхнього найближчого західного сусіда – Польщу. Волинською землею прокотилися війська польського короля Казимира, які в лютому 1348 року завдали поразки армії Любарта та інших литовських князів із роду Гедиминовичів. Однак уже 1350 року литовсько-руські (українські) війська відвоювали почергово Володимир, Белз, Берестя (тепер Брест у республіці Білорусь) та інші міста. Як і раніше, на боці польського короля було угорське військо, а українцям і литовцям цього разу допомагали татари.

Саме руйнування татарськими набігами та польсько-литовським протистоянням мирного життя міських мешканців (торговців, ремісників, а також селян), що проживали поруч Острога, Дубна та інших великих міст Волині, спонукало хліборобів і майстрів шукати й обживати нові землі. Робили вони це переважно на берегах рік Волині, серед яких далеко не найменшою була Устя. Нагадаємо, що коли Великий литовський князь Олександр 1497 року дарував князю Острозькому Долбунів, це поселення-хутірець уже існувало, навіть мало певну кількість населення в дев'яти димах *(середньовічна назва дворів – прим. авт.)*.

Після так званого «вічного миру» волинських

Кінець XV століття. Князь Костянтин Іванович Острозький.

литовців із поляками, укладеного 1366 року, в наступні роки війна між Польщею та Угорщиною з одного боку та армією Гедиминовичів з іншого набрала нових обертів. 1377 року Любарт-Дмитро присягнув королеві Людовику Угорському на «згоду і послух». Ведену з перемінним успіхом сорокалітню війну Любарта та інших литовських князів із польсько-угорськими нападниками за галицько-волинські землі тоді було закінчено. Дарма, що після смерті свого вірного союзника Кейстута Гедиминовича Любарт був одним із найсильніших литовських князів, точніше другим за впливовістю після Ягайла Ольгердовича. Він залишив чималу спадщину, коли пішов із життя 1385 року. Зокрема, це замок, який до сьогодні є візитною карткою не лише Луцька, а й усієї Волині (називано його іменем Любарта).

Після Любарта-Дмитра Гедиминовича владу над землями Волині перебрав його син Федір. Великий князь Ягайло спочатку не втручався у волинські справи, однак після укладення унії з поляками в Кревi 14 серпня 1385 року він здобув ще й польську корону, а також одружився з принцесою Ядвигою (донькою Людовика Угорського). Ягайло пообіцяв державним мужам Польщі, що не тільки себе і братів, але й народи литовський, білоруський та український охрестить за католицьким обрядом і навічно зв'яже з поляками.

1386 року Ягайло Ольгердович (отримав після хрещення в католицькому обряді ім'я Владислав) вивів з-під князівської (князя Федора Любартовича) залежності волинського магната Федора Даниловича Острозького. Король Владислав підтвердив Острозькому наданий йому князем Любартом привілей на посідання Острога з прилеглими поселеннями Корцем, Заславом, Хлопатином, Іваничем, Хрестовичем, Красним, Крупою та зробив Федора Даниловича військовим керівником-воєводою й водночас прямим (без посередників) васалом польської корони. Такий агресивний наступ на права колись незалежних магнатів литовців і русичів просто неминуче спровокував невдоволення. Проти Ягайла-Владислава, польсько-литовського короля, виступив вірний Литві та ідеї її незалежності Витовт Кейстутович. Аби послабити Витовтових союзників і симпатиків, хитрий володар Ягайло-Владислав забрав у литовського князя Федора Любартовича його батьківську Луцьку волость й віддав її 1387 року литовцю ж Витовтові. Та коли Витовт 1392 року змусив Ягайла віддати йому корону литовської держави, у князя Федора Любартовича забрали ще й Володимир (Волинський).

1385 року Велике князівство литовське отримало з польських рук автономію, а литовський князь Витовт – уже несимволічний титул Великого князя литовського. Він залишався володарем також і руських земель до своєї смерті 1430 року. Тут необхідно згадати про подію, яка засвідчує велич Волині під литовською протекцією. 1429 року до Луцька на з'їзд володарів Європи з'їхалися король Польщі Ягайло, Великий князь московський Василій II, король Данії, володар волоський (італійський), папський легат й інші сильні світу цього. Йшлося про захист Східної та Західної Європи від татарської та турецької агресії. Поміж іншими питаннями цісар німецький Жигмунд (Зигмунд) Люксембурчик порушив питання коронації Витовта королівською короною. Та не склалося, хоча, як бачимо, уже тоді давня українська земля мала увійти до європейської спільноти з власним рівним з-поміж рівних володарем. Однак на позитивізм ситуації серйозно вплинув Владислав-Ягайло, який прийняв католицтво. Тож більшість із порушених на з'їзді проблем подальшого розв'язання не мали.

У 1418 році на політичній арені Волині став помітним ще один активний литовський князь – Свитригайло (інший варіант написання імені – Свидригайло) Ольгердович, якого зі знаті підтримували Данило Острозький та Олександр Нос. 1430 р. Свитригайло посів великокняжий престол Литви як кандидат від руських (українських) земель. Польський король Владислав-Ягайло був змушений погодитися на це, оскільки тоді вважав неприпустимим конфлікт між Великим князівством литовським і Польщею.

Згодом політика Свитригайла стала не до вподоби польській знаті, яка поставила литовському князеві кілька умов, у тому числі передачу Волині з Луцьком під владу Польщі. Свитригайло ультиматум відкинув, і з кінця червня 1431р. розпочалася чергова війна. Невдовзі війська Великого князя литовського Свитригайла зазнали поразки від поляків поблизу річки Стир. Але облога Луцька закінчилася для Польщі безславно – під керівництвом воєводи Юрія (Юрші) мури луцької фортеці вистояли, а 26 серпня Ягайло підписав перемир'я. Від замаху на власне життя Свитригайло врятувався втечею, а польська Ко-

рона 15 жовтня 1432 року віддала литовський Великокняжий престол Жигмундові Кейстутовичу. Пограничні волинські землі (Олесько, Лопатин, Ратно, Ветли) він на «вічні» часи заповідає Польщі. Щоб підтримати нового володаря, королівська делегація підтвердила литовській знаті так звані «городенські привілеї». Зокрема, вони полягали в праві розпоряджатися маєтками, приймати українців (русинів, русичів) до своїх гербів, однак у згоді з одно гербовими родинами поляків. Користі від цих підтверджень привілеїв волинським княжим родам (не кажучи про селянство) було небагато. Заважала головна умова для посідання високих урядових постів у Великому князівстві литовському – прийняття католицтва.

У жовтні 1432 р. король Владислав-Ягайло прийняв делегацію лучан із проханням взяти місто й околиці під владу Корони польської. А щоб процес такого прийняття був більш безболісним, Владислав підтвердив такі ж привілеї князям, боярам, шляхті, духовенству волинському (як католицького, так і православного обрядів), які мала верхівка всієї Польщі. Здавалося руські та литовські магнати були задоволені в статусі «рівності» з польськими. Та на бік опального князя Свитригайла перейшов луцький намісник Олександр Нос, й знову вибухнула волинсько-польська війна.

Новими посулами розширення прав та привілеїв поляки поволі перетягнули волинську знать на свій бік. Тож уже 1434 р. Олександр Нос передав Жигмундові Луцьк, а князь Федір Несвицький – Кременеччину й Східне Поділля. Однак татари під проводом хана Сід-Ахмата допомогли Свитригайлові навесні 1436 р. оволодіти Волинню. Затяжні переговори з новим королем Польщі Володиславом Ягайловичем для Свитригайла не принесли успіху, хоча його підтримувала значна частина галицької знаті. За твердженням згаданого історика Кардашевича, татари вже самостійно 1443 року прийшли під Острог і спустошили та попалили всі навколишні села на території всієї Волині. Не тяжко припустити, що «дісталось» Мильську й іншим населеним пунктам навколо дрібного на той час Здолбунова.

Тут варто зробити невеликий екскурс у історію Мильська, навколо фортеці якого, наче супутники, з'являлися населені пункти. За даними професора Олександра Цинкаловського в літописах цей давній населений пункт згадується під назвами Мільськ, Мілеск, Мєлєск ще 1156 року, коли князь Ярослав, «йдучи з-під Володимира на Пересипницю та Заріцьк, затримався під Мильсь-

Кінець XV століття. Замок князів Острозьких в Острозі. Фото 1958 року.

ком. У XVI столітті Мильськ належав старовинній волинській родині князів Кирдеїв-Мильських. У 1570 році Мильськ був власністю Олізара Кирея-Мильського, який сплачував із нього від 13 димів ринкових податків, 4 городських, 9 город., 9 домів вуличних, 9 город., 3 город., 19 домів земл., 2 боярів, 1 попа, 2 вальних коліс» [2].

Призначений Ягайлом-Владиславом новий Великий князь Литви Жигмунд Кейстутович після передання йому Луцька волинськими боярами закріпився на Волині й посилив владні позиції. Частина волинських княжих родів, як-от Іван та Олександр Чорторийські, незадоволені претензіями Великого князя литовського на їхні маєтки, сприяли вбивству Жигмунда 20 березня 1440 року. Свитригайло повернувся до Луцька, але Великим князем литовським став син Володислава-Ягайла Казимір, який навесні 1443 р. уклав угоду зі Свитригайлом, за якою той залишився на Волині удільним князем. І так правив землею волинською Свитригайло до своєї смерті 1452 р., і надалі заповівши Волинь Великому князівству литовському.

Постійні зазіхання на Волинь польської Корони панували протягом усієї середини XV ст. Але Казимір Ягайлович, король Польщі, не поспішав воювати з литовськими князями. Збройні сили волинської знаті становили все ще великий відсоток від усієї об'єднаної армії Польщі та Литви. Наприклад, один тільки Луцьк для участі в Грюнвальдській битві з німецькими хрестоносцями виставив полк війська.

Земля, де ймовірно з початку XV ст. вже існувало поселення Долбунів, перебувала в Луцькому повіті, до якого належала також княжа Острозька волость. Управління волинською землею проводив сойм (литовський парламент), оскільки від 1452 р. це була литовська провінція. У соймі засідали православні (володимиро-брестський і луцько-острозький) та католицькі єпископи (1427 р. у Луцьку відкрито римо-католицьку катедру); три старости (повітів Луцького, Володимирського та Кременецького), князі, бояри, великі землевласники. Наради відбувалися під головуванням маршалка волинської землі. На з'їздах (соймах) встановлювали закони місцевого значення щодо прав, судочинства, апеляції, а також виборів на сойм Великого князівства литовського.

У цей час на Волинь великими збройними силами прийшли татари. Місцева знать чинила спротив набігам. Зокрема, князь Іван Острозький 1454 року завдав нищівного удару орді. Та вже 1484 р. знову кримські татари, які були союзниками московського царя Василія II, дощенту спустошили Волинь. Значні татарські набіги 1490-1491 рр. по-новому нищили волинську землю, руйнуючи господарства й нещадно зменшуючи кількість населення, з часом сягаючи навіть Люблінa. Луцький староста Семен Гольшанський за допомогою своїх власних і польських військ розбив напасників під Заславом і визволив із ясиру тисячі полонених українців.

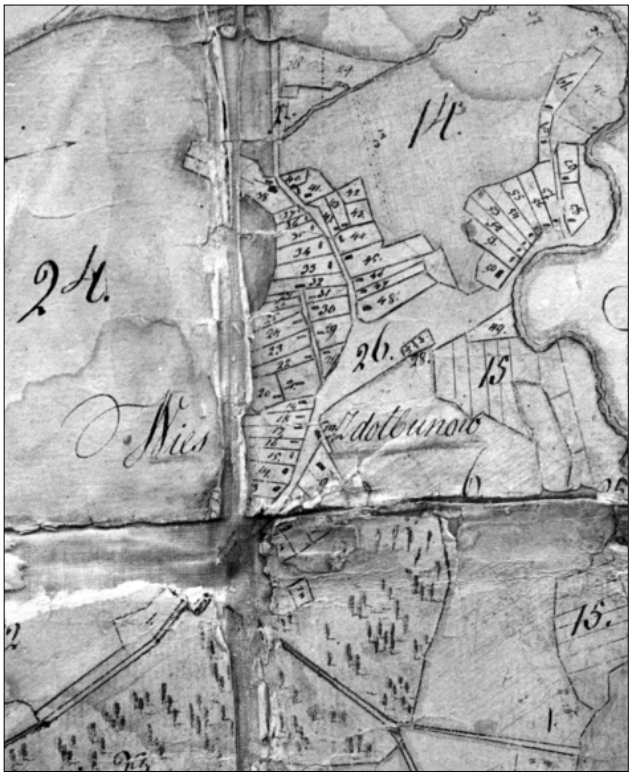
Кінець XV століття. Замок князів Острозьких в Дубно. Фото 1934 року.

1496 р. перекопська орда Менглі-Гірея знову спустошила Волинь, а старости (луцький – Гольшанський, володимирецький – Хребтович і князь Острозький) зачинилися в замку містечка Рівного й лише викупом врятували собі життя. Місто та околиці татари спалили. Великому князеві литовському Олександру в такий скрутний час потрібна була постійна військова допомога. Й ось 1497 р. він подарував князеві Костянтинові Івановичу Острозькому, спадкоємцеві славного роду короля Данила та князя Василька Галицьких, невелике поселення Довбунів разом із кількома іншими селами [3]. Цей акт посилив місцеву знать. Наприкінці 20 – на початку 30 років XVI століття Великий князь литовський і король Польщі Жигмунд Перший-Старий подарував знову Костянтину Острозькому частину Кузьминської волості в Кременецькому повіті з однією фортецею та 73 селами.

За інформацією видатного краєзнавця XIX століття Тадеуша Стецького дослівно це виглядало наступним чином: «Сам Олександр Божою ми-

лостію, Великий князь литовський, дарував князеві Костянтинові Івановичу Острозькому містя Вздолбіци і Ґлінсько, зо всім потому як небіжчик пан Олізар Шилович держав, а потім як на батька нашого короля Його милість і на нас держано, так потому ж зо всім з тим що к тим іменіям належить, князь Костянтин має держати вічно. Писаний в Троцєх 1496 року червня 10 дня. При тому був намісник Слонімський пан Літавор Хрептовіч... Не скінчивши на тому, повторно тоді же князь своїм привілеєм в році 1497 Sabatho post die S.Yieronimi in Castro nostris campestralibis circa Toworzyshche надає тому Костянтинові Острозькому за заслуги воєнні добра: Вздолбиця, curiam Ґлинсько, in districto Lucensi Дермань, Лебеді, Кунин, Уїздці, Коршев, Лідова, Богдашів зі Долбуновом, Квасилів, Четановіце, Дубище і Барсюхов, що підтверджує Жигмунд Перший у Бресті 1544 року вересня 24 дня» [4].

Аби уявити значення та міць, вплив Острозьких часів князя Костянтина Івановича варто навести декілька порівнянь у цифрах. Так військовий парад Великого князівства литовського, влаштований 1529 року, виявив, що Волинь посідала п'яте (!) місце щодо військової могутності князівства. У той час, як 294 боярські родини утримували 789 коней і 6 тисяч 112 вояків на власній службі, один

Початок XIX століття. Карта Здолбунова часів графині Теофілії Плятер.

XV століття. Замок князів Острозьких в Межирічах. Фото 1928 року.

князь Костянтин Острозький виставив 426 коней і 3 тисячі 408 осіб для військової служби [5]. Княжі роди Боговитинів, Семашків, Гулевичів постачали четверту частину всього польського війська виключно з Волині.

Виникненню поселення Долбунова завдячуємо чималою мірою зручному місцю розташування понад річкою Устею. Не останню роль відіграла й близькість сухопутного шляху, яким постачали сіль до Європи (через Брацлав, Вінницю, Острог, Дубно). Мирному життю в містах Острозі, Дубні, Рівному тоді часто загрожували татарські набіги та польсько-литовські війни. Вони іноді дощенту спустошували міста й містечка, спонукаючи селян і ремісників шукати більш спокійні місця для поселень, – не поруч великих шляхів, але й не на значній від них віддалі. Щодо нищівних «візитів» на Волинь кримських татар, то 1497 року – рокові першої згадки про Здолбунів - їх було аж два. Тепер годі з'ясувати, якого саме року татари були в Долбунові чи Здовбиці з околицями. Тому кожен із наведених нижче років міг бути для невеличких поселень справжньою катастрофою. Послідовно кримці брали ясир (бранців) і руйнували мирне життя волиняків у 1500-му році, 1502, 1508, 1512, 1516, 1519, 1527, 1534, 1558, 1576, 1577, 1589, 1605, 1617-18, 1633, 1636, 1652, 1658, 1666 (турки спільно з татарами), 1672, 1675, 1684-85, 1690, 1698, 1703, 1709 роках [6].

1570 року Здолбунів нараховував дев'ять димів [7]. Про опис поселення та подробиці ведення господарства XVI століття довідуємося з нарису історії України Дмитра Дорошенка: «Переважним типом селянського господарства було так зване «дворище» – велике селище хуторського типу. Таке селище-хутор складалося з одного,

двох і більше господарств і перебувало в спільнім володінні кількох родин, здебільшого між собою споріднених... Назва «дворище» вживалася на Волині, Поліссі, Поділлі й в Галичині, іноді вживалося яко назва дворища й старе руське слово «дим». Тому що дворище... служило одиницею оподаткування, яке виявлялося в певній «службі» державі (хоча б у формі натуральної данини), а слово «служба» вживалося яко синонім «дворища». Дворище не мало якогось сталого раз і назавжди виробленого розміру: його розмір залежав від кількости добрих і вільних ґрунтів навкруги, які можна було зайняти силами даного дворища для хліборобського господарства. Але число вільних і незайнятих ґрунтів зменшувались, потреби держави більшали й от (щоб поставити певні межі для селянської займанщини та щоб підвищити доходність земель у першій лінії земель самого Великого князя), щоб провести однострайне *(тобто персональне – прим. авт.)* оподаткування відповідно до доходності ґрунту у половині XVI віку була проведена дуже важлива земельна реформа. Було точно перевірено кількість землі в селянських руках і зафіксовано надалі розміри селянського господарства; була введена так звана «волока», що рівнялась 19,5 десятини. Кожне селянське господарство діставало 1 волоку, боярське – дві. Примусово вводилася трьохпільна система. Всі селяне, «осаджені» на волоках, мали платити певний чинш натурою та грішми, а крім того відробляти панщину. Увесь цей порядок було викладено в так званім «Уставі на волоки Господаря єго милости во всєм Великом княженії литовском» 1557 року» [8]. Як зазначив Дмитро Дорошенко у висновках, волочна реформа ще не закріпила жорстко селянина до землі, як це стало за кріпацтва, але практично воля залишити конкретний земельний наділ й податися геть сильно обмежувалася. Посилювалась роль місцевої дрібної адміністрації й жорстко встановлювався термін панщини: два дні щотижня «ставати до роботи піддані мають як сонце сходить, а зійти з роботи, як сонце заходить. Відпочинку – годину перед обідом, годину в обід, годину над вечір. Хто не вийде рано на роботу через недбальство – мусить відробити пропущене на другий день».

Усі дані про поселення та господарку Здолбунова 1621 року містяться в листі ґвардіана Межиріцького монастиря Ордену францисканців ксьондза Стефана Куровського, який датований 28 жовтня 1818 року, написаного в Межирічах Острозьких [9]. Цей лист-прохання римо-католицький священик подав до Волинського Губернського правління з вимогою поновити від 1818 р. виплату натуральних податків (або грошового еквіваленту) на монастир у розмірі десятини від усього врожаю, котрий збирали селяни Здолбунова та Здовбиці, які належали тоді графині Теофілії Плятер.

Кінець XV століття. Герб князів Острозьких. Фото 1934 року.

Кінець XV століття. Герб графів Плятерів. Відтворення 2001 року.

Прикметно, що село Здовбиця в XVII ст. було волосним центром, а Здолбунів – хутором. Однак після указу Сенату 1817 року обидва населені пункти становили одне помістя. Тож інвентарний перелік 1621 року, який виготовив ревізор Даменський «квітня 4-го дня», щодо успадкування маєтностей князя Януша Острозького князем Олександром Заславським (названим в архівних джерелах теж Острозьким) у присутності протоієрея Іосифа Княжицького в селі Здовбиці засвідчував, що «...в Здовбиці було підданих 107 душ, у них землі орної – 97 волок (1891,5 десятин), коней – 181, волів – 215, а в Здолбунові підданих – 12, землі орної – 4 волоки (78 десятин) і 21 шнур (ще чверть десятини), коней – 19, волів – 13, і хоча в тім інвентарі ланів двірських написаних немає, однак судити можливо, що в крайньому разі такою ж кількістю тих самих ланів і двір володів *(тобто лани перебували у поміщицькому володінні – прим. авт.)*, яку кількість підданим роздав, бо означений ревізор, описуючи збіжжя від попередніх років по відданню десятини *(спрямовувалася до Межиріч Острозьких монастиреві Ордену францисканців – прим. авт.)* й вчинення засівів, а можливо й після продажу його, решту з'ясував, що від трьох і чотирьох років залишилося в Здовбиці 14 скирд і минулорічного збіжжя – 7 скирд в полі складеного, з яких пшениці – 2 скирди, ярової – 3 скирди від трьох років, проса минулорічного – 1 скирда, вівса лишалося від двох років – 2 скирди й гороху від трьох років – 1 скирда; а в Здолбунові жита минулорічного – 2 скирди, гороху давнього – 2 скирди, з чого випливає, що й під час існування фундуша *(обов'язку подушної сплати селянами податків князям Острозьким-Заславським - прим. авт.)* лани двірські в тих обох фільварках займали стільки землі, що й займали піддані, тобто 101 волоку, 21 шнур, і до обробітку їх, окрім двірської худоби, мали коней 200 й волів 226; понад те, в даному інвентарі показано в Здовбиці землі в порожньо перебуваючій *(тобто під «парами» – прим. авт.)* – 16 волок (312 десятин)» [10].

Отже ксьондз Куровський скаржився царській губернській владі на повну (часом часткову) несплату податку в розмірі десятої частини з урожаїв маєтку Здовбиця-Здолбунів. Але графиня Плятер як власниця села Здовбиці та хутора Здолбунова на претензії ґвардіана Ордену францисканців Куровського відповідала, що «князь Ост-

1581 рік. Острозьке Євангеліє. Титул.

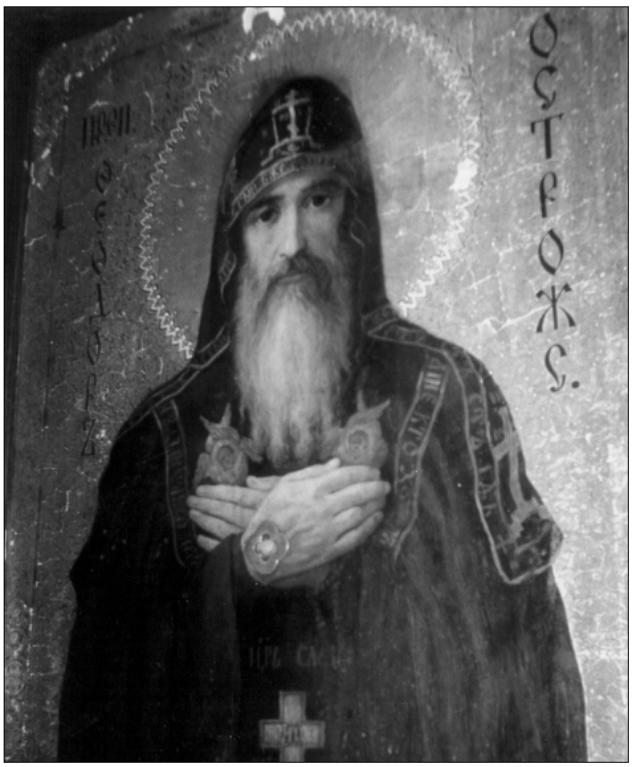
розький, власник Домінік маєтків Здовбиці та Здолбунова вотчинник, двома своїми увідомливими грамотами-листами – першим 1649 року, квітня 24-го, а другим – 1651 року, червня 11-го дня написаними, повелів тримачам маєтків своїх, щоб зборові десятини Ксьондзам Францисканам зі всього того, що тільки не двір і на користь свою засівають і збирають, – безспірно віддали, й виконання того доручити своїм повіреним... для нащадків теж во славу Божію віддана була десятина», але з об'єму маєтностей, які з 1521 року по 1648 рік зростаючи «після вторгнення неприятеля сильно спустошилися, і мешканці перебиті були, відтак і лани оброблювані зменшилися». Тому іншим листом, переписаним канцеляристом Сцибарь-Гурковським, 22 листопада 1818 року графиня Плятер *(за транскрипцією мови оригіналу Плятєрова – прим. авт.)* доводила безпідставність претензій межиріцьких францисканців щодо об'єму податку, оскільки в різні роки й об'єми господарства були різні.

Із процитованого джерела довідуємося про подробиці життя поселення, навіть про те, що саме сіяли й що збирали давні мешканці Здолбунова. Щодо заповітів окатоличених давніх українських княжих родів, то виконували їх спадкоємці чи наступні власники маєтностей не завжди на користь римського духовенства та Ор-

денів. Тяглість ревного католика князя Януша Острозького та графині Теофілії Плятер була одностайна лише у визначенні «неприятеля», якого вони бачали в козацько-селянській армії Богдана Хмельницького. Тож не варто розглядати історію населеного пункту Здолбунова лишень як ілюстрацію розвитку княжих родів Острозьких-Заславських-Санґушків. Як водночас не доцільно подавати історію міста за «класовими ознаками». Тобто як винятковий продукт діяльності виключно селян і ремісників. Матеріальну, культурну, інтелектуальну і духовну спадщину у кожній громаді, де існує поділ праці, формували представники всіх без винятку соціальних прошарків населення, включно з лихварями чи духовенством.

Історія середньовічного Здолбунова – поєднання (необов'язково та не завжди гармонійне) діяльності його власників – заможних українських магнатів, а також безпосередніх виробників матеріальних благ – селян і ремісників. Літопис населеного пункту – це сукупні відомості про уклад життя одних й інших, а також умови їхньої діяльності та праці. Відтак, комплексно розглядаючи історичні події, пов'язані з містом, мусимо хоча б познайомитися з тими постатями, кому безпосередньо належав хутір-сільце Долбунів як власність. Їхні імена збереглися в архівних та усних джерелах, а тому мають у нашому дослідженні неабияке значення. Перед усім, це славна династія Острозьких, яка вела свій рід від князів Данила Галицького та Василька Волинського.

У 1341 році Данилові Васильовичу Острозькому, правнуку Данила Галицького за однією версією, а племіннику – за іншою, Любарт Гедиминович, князь землі Волинської, надав у посідання так зване Острозьке князівство (*див. додаток № 1 - прим. авт.*). Син Данила Васильовича князь Федір Данилович Острозький, якого 1366 року польський король Ягайло «вивів» з-під влади удільного волинського князя Федора Любартовича з литовської династії Гедеминовичів, зміцнює позиції магнатської руської родини Острозьких. Федір Данилович помер 1441 року і поховано його було в Києві. У похилому віці він відійшов від мирської праці й кілька десятиліть аж до смерті ніс життєвий «хрест» – покликання монаха-схимника. Рішенням синоду православної церкви князя Федора віднесено до чину святих за справи богоугодні. До слова, ікона з його

XV століття. Преп. князь Федір (Феодосій) Данилович Острозький. Дермань.

зображенням та частинкою мощів (елемент фаланги руки угодника), які мають чудодійну силу, зберігається в Дерманському монастирі, розташованому в Здолбунівському районі. За Станіславом Кардашевичем, родовід Острозьких має наступний вигляд: «Найвідоміший з-поміж перших його представників є Федір Данилович, далі йшов Дашко-Андрушко, далі Василь Красний (одружився з Хафкою – донькою литовського князя Корибута Ольгердовича), пізніше Юрій Васильович (засновник роду Заславських). У Юрія Васильовича був брат Іван Васильович, від якого удільно-феодальний титул став прізвищем (він був одружений із представницями місцевої знаті Огрифіною та Катериною). Від шлюбу із Огрифіною народився Костянтин Іванович Острозький – майбутній Великий гетьман литовський, ім'я якого волею долі назавжди пов'язане зі Здолбуновом.

Василь Федорович Острозький-«Красний» 1446 року за часів правління Казиміра Ягеллончика ставив свій підпис від імені литовської делегації на сеймі Пйотрковському. На його надгробку онук Костянтин Іванович написав: «Мохом вкритий від дощів та снігів перед занепадом стародавнім у церкві цій із склепіннями спадаючими».

Саме Іван Васильович збудував дерев'яну церкву Святої Трійці в Межирічу під Острогом, а його правнук Януш змурував її із каменю та 1609 року осадив там Орден францисканців, яких утримували збіжжям селяни Здолбунова та Здовбиці. Іван Васильович був одружений із княгинею Глинською, сестрою Михайла Глинського – давнього приятеля, а згодом лютого ворога московського князя Івана Васильовича IV Грозного. Мав Іван Васильович Острозький двох дочок і двох синів: Михайла (від 1503 р.- староста луцький) та Костянтина Івановича (1436 року народження). Великий князь Литовський Олександр Ягеллончик зробив Костянтина Івановича гетьманом за порадою Петра Івановича Білого – воєводи троцького» [11]. Як би не було, а саме 1497 року хутір Здолбунів вперше згадується як власність Костянтина Івановича Острозького. Для порівняння величини населених пунктів згадаємо, що наступного 1498 року Великий князь литовський Олександр дозволив спеціальним привілеєм перетворити Дубно на місто з Магдебурзьким правом. Згідно з цим правом дозволялося проводити ярмарки та збирати податки на користь місцевої територіальної громади.

Василь Федорович Острозький, прозваний «Красним» за зовнішню красу та добру вдачу, був також подвижником роду і великим будівничим, меценатом православної церкви. Він фундував будівництво Преображенського (Спаського) монастиря в Дубно, а також реконструював замок, звів замкову церкву та будинок ратуші в Острозі. Він помер 1450 року, в його сина Івана Васильовича Острозького в 1460 році народився син Костянтин Іванович, онук Василя Красного. Це був перший з відомих власників Здолбунова, який отримав хутір у посідання в 37-річному віці. Помер Костянтин Перший 1533 року, володіючи титулом гетьмана литовського. Його син Ілля Острозький більше відомий в історії Волині своєю донькою – знаменитою Гальшкою Іллівною, меценаткою Острозької Академії. 1527 року в родині Острозьких народився Костянтин Другий – Василь-Костянтин Костянтинович Острозький, маршалок волинський і сенатор парламенту (сейму) польсько-литовської держави. Саме він серед іншої найвпливовішої знаті Литовської держави підписував 1569 року акт Люблінської унії, яка злучила Польщу й Литву в одну країну. Щоправда, тоді вдалося зберегти за Великим Князівством Литовським власний уряд, трибунал, військо, скарбницю, валюту та судове право разом із привілеєм вживати власну мову.

Однак магнатські традиції та постійна зацікавлена прихильність до острозьких латифундистів із польського боку врешті далися взнаки - 1592 року князь Олександр Васильович Острозький, воєвода волинський, придушує повстання Кшиштофа Косинського. Услід за Косинським повстання на соціальному і релігійному ґрунті підняв 1594 року Северин Наливайко – рідний брат Дем'яна Наливайка, духівника княжої родини Острозьких, викладача Острозької Академії. Це повстання було також придушене, до того ж не без допомоги надвірного війська князів Острозьких.

Початок XVII століття для Острозьких виявився кінцем їхнього роду: 1618 року помер Костянтин-Адам Олександрович Острозький, а 1619 (за іншими джерелами 1620-го) – останній з прямих нащадків роду Острозьких по чоловічій лінії – князь Януш (Іван) Олександрович, каштелян краківський. Незадовго до своєї смерті брати Костянтин-Адам та Януш запровадили так звану «ординацію» – юридичне впорядкування спадщинного права й адресний заповіт утримання з податків (десятина) конкретних релігійних інституцій. У ординації були виписані норми щодо заповітного права володіти й користуватися землею, а також збирати конкретні адресні податки на певній території. Нагадаємо, що володіння Острозьких тягнулися від теперішньої Вінниччини на Півдні й до Пінська в Бєларусі на Півночі, від Київщини на Сході й до Бреста й навіть Варшави на Заході. У Варшаві зокрема князям належала нерухомість на старовинній вулиці Новий Світ.

XV століття. Дубенський Спасько-Преображенський монастир і церква.

Монаха-духівника Януш Костянтинович Острозький мав саме в Межиріцькому францисканському монастирі. Саме з монастирем Ордену францисканців князь Януш на століття пов'язав долю Здолбунова та Здовбиці. Після загадкової смерті 1620 року цього останнього прямого спадкоємця Острозьких по чоловічій лінії частина маєтностей переходить до Анни-Алоїзи Олександрівни Острозької, сестри Януша та Костянтина-Адама, заміжньої за Каролем Ходкевичем, гетьманом польним. Та більшість маєтків і земель давнього роду успадкував князь Олександр Янушевич Заславський, одружений 1610 року з Єфросинією Янушевною Острозькою, дочкою Януша Олександровича. Тому графиня Теофілія Плятер у XIX столітті називала Заславського прізвищем «Острозький» як спадкоємно, так і в розумінні володіння Заславським величезними земельними угіддями навколо Острога та Дубна. Олександр Заславський – воєвода брацлавський і староста житомирський, як великий землевласник складає 1621 року так званий «Інвентар», тобто перелік земель, якими володів. Саме на цей «Інвентар» посилався в XIX ст. межиріцький ксьондз Куровський, коли пред'являв претензії до графині Плятер. Він звинувачував її в умисній несплаті згідно з запровадженим князями Острозькими статусу Ординації податків із земель Здовбиці та Здолбунова для Ордену францисканців Межиріча. Засновником фундуша *(податку «десятини» – прим. авт.)* із земель Здовбиці та Здолбунова для Межиріцького монастиря став Владислав-Домінік Заславський, син Олександра Заславського та Єфросинії Острозької. Владислав-Домінік двома своїми листами 1648 та 1651 років, які цитувала 1818 року графиня Плятер, визначив «раз і назавжди» об'єм цієї «хлібної» десятини.

На початку століття XIX-го графиня Плятер наполягала на зменшенні розміру податку, оскільки від кінця XVII ст. господарство єдиного маєтку Здовбиця-Здолбунів не збільшилось аж до початку XIX ст. Однак указом урядуючого Сенату від 21 вересня 1817 р. за №23367 було встановлено розмір такої десятини для століття дев'ятнадцятого: об'ємом зібраного хліба «раз і назавжди вважати в рік найкращого врожаю до 1768-го року безспірним до віддання Межиріцькому монастиреві». До слова зі здолбунівських і здовбицьких угідь «хлібну» десятину протягом двохсот років сплачували справно, крім 1723, 1732, 1737, 1739, 1743, 1746, 1793, 1794 років. Наприклад, 1759 року монастир отримав «усього» 17 кіп та 10 снопів збіжжя, а 1781 – «54 копи й 30 снопів».

Герб Мальтійського Ордену.

Подробиці із судової тяжби у справі «межиріцькі францисканці проти графині Плятер», а також наведення об'ємів врожаю, дозволяють зробити висновок як про найбільш несприятливий час для здолбунівського господарства, так і про найменш врожайні для здолбунівців роки. Унікальна можливість із цитат судової справи дозволяє з'ясувати роки неврожаїв протягом аж двох століть. Ці ж судові документи створюють для нас також рідкісну можливість «побачити» й сам Здолбунів початку XVII століття. Його опис міститься в «Інвентарі» від 4 квітня 1621 року, де подано детальний перелік майна «сіл Здовбиці та Здолбунова», а саме: «двірських будівель, фольварків, ґумен, сараїв, худоби, всіляких щорічних прибутків... за повелінням Його Сіятельства князя Олександра з Острога Заславського воєводи Брацлавського, Старости Житомирського милостивого Государя мого, мною Іваном Даменським Генеральним *(очевидно «писарем» - прим. авт.)* і Ревізором його Сіятельства з завбачливістю написаний і по істині складений.»

Цитуємо за мовою оригіналу, щоправда в перекладі з казенно-російської: «Село Здолбіца: під'їзна брама з дерева, до пригородки замикає великі ворота, під'їжджаючи до місця жительства Княжеського брама з іншого *(очевидно, «матеріалу» - прим. авт.)* відмінна, по іншій стороні - комори, ворота до брами і комор, на бігунок зачинені...». Увесь перелік маєтностей, зроблений писарем-ревізором Даменським, було проведе-

но за безпосередньої участі економа Здовбиці Садовського: «Корчма за Греблею (Здолбіци) до сельця [в бік] Здолбунова, в якому хата чорна *(хата без комину - прим. авт.)* одна з сіньми, жолоби з драбинами, соломою покрита; інша корчма з пекарнею Заїзна з плетеним парканом соломою покрита. В тому селі Церква вже стара полагодження потребує. Поля порожні *(не засіяні – авт.)*, яких може бути волок 16; Запуст (*поля під «паром» - авт.)* під селом невеликий, котрий Священику з давніх часів наданий...».

На підставі цього можемо зробити висновок, що церква в Здолбунові вже існувала в XVI столітті, оскільки до 20-х років XVII-го як дерев'яна будівля потребувала ремонту. Та продовжимо надто важливу цитату: «Двор Здолбуновській: по-перше до двору в'їжджати - ворота з фірткою прості Замкові з дошок зроблені. По лівому боці будиночок, в якому світлиця, лави кругом, віконця три в дерево оправлених, піч кахліовая *(з кахлю -прим. авт.)* і столик один, по іншому боці пекарня, чорна піч, навколо лави, з двома віконцями, коміркою для поклажі, піч з кірпича зроблена. Дім цей дерев'яний не добре покритий, – там же навпроти сіні, пекарня стара соломою покрита, на двір пекарня з дерева. Зроблена для поклажі з дерев'яними замками, соломою покрита, сарай і хлів з лози зроблені, там же не далеко пивниця, на котрій дах соломою покритий. Обидва там же разом два хліва соломою покриті для худоби. Паркан з лози плетений. Волів 6. Гумно в Здолбунівському фільварку по перше: жита старого скид 3, немає при них карбу, й вже давні, однак прилюдно передбачаючи кожну по 40 коп, отже складає всього 120 коп. Жита минулорічного скирт 2, в них є 80 коп. Ячменю старого стіжків 2 добрих, карбів немає, однак передбачаю обидва, в котрих буде 56 коп. Вівса нового має бути 30 коп. Ячменю нового стіжок, в котрому має бути 18 коп. Гороху давнього 2 малі скирти».

Відштовхуючись від цього матеріалу, можемо уявно реконструювати картину раннього Здолбунова за першим відомим історії описом. Однак подробиці господарського життя у сільці (хуторі) Здолбунові можуть лише допомогти поглянути детальніше на побут його мешканців. Поза сумнівом, вирішальний вплив на життя здолбунівців мали події суспільні, загально історичного значення, що були характерні для населення сіл і містечок Волині пізнього середньовіччя.

Брестська *(Берестейська за тодішньою орфографією – прим. авт.)* церковна унія* 1595 року не лише не долучила, навіть не наблизила мешканців Волині, як, зрештою, і здолбунівців до західного світу та папського престолу. Вона стала джерелом відчутного соціального та релігійного відчуження, навіть розламу, поглибивши прірву майнової нерівності української шляхти, з одного боку, і селян з міщанами – з іншого. І ті й інші були переважно української національності. Спольщення в суспільно-політичному відношенні й окатоличення в духовно-релігійному призвели до конфліктів між українсько-польським магнатським середовищем та православним духівництвом і селянами. Згодом це протистояння переросло в збройні сутички, а потім і в Українську національну революцію 1648-54 рр.

Сутність цього конфлікту можемо з'ясувати з полемічної літератури тієї доби. Загальновідомою є теза, що народ без національної еліти – приречений. Ось і видатний релігійний діяч та просвітянин Мелетій Смотрицький 1610 року в книзі «Фринос» («Плач» – із грецької), виданій в Острозі, писав: «Де тепер неоціненний камінь, який я [православна церква] носила разом з іншими діамантами на моїй голові, в обрамленні, як сонце серед зірок; де тепер дім князів Острозьких, котрий перевершив усіх яскравим блиском своєї давньої [православної] віри? Де й інші теж неоціненні камені мого вінця, славні роди руських *(в значенні українських – прим. авт.)* князів, мої сапфіри і алмази: князі Слуцькі, Заславські, Рожинські, Соломирецькі, Головчицькі, Коширські, Массальські, Горські, Соколинські,

Фортечна вежа Межиріцького монастиря. Фото 2003 року.

* Унія - від пізньолатинського UNIO - єдність, союз, об'єднання.

Лукомські, Пузини й інші не скласти рахунку? Де разом з ними й інші роди іменити, сильні роди славного по усьому світові силою та могутністю народу руського (читай – українського): Ходкевичі, Глібовичі, Кишки, Сапеги... Ви, злії люде, оголили мене [церкву православну] від цієї дорогої моєї ризи і тепер насміхаєтесь над недужим тілом моїм, з якого одначе ви всі вийшли...» [12]

Щодо цього зауважимо: в збиткуванні над вірою православною Смотрицький звинувачує католицьку церкву загалом і римо-католицькі релігійні Ордени зокрема. Вони через культурно-освітній вплив робили давніх православних українських магнатів католиками й, зрештою, поляками. Щодо переліку прізвищ української окатоличеної знаті, наведених Смотрицьким, то поширеною є хибна думка про те, що носії прізвищ, які закінчуються на «-ський» та «-цький» належать виключно польській національності. Найпоширенішими на Заході України є прізвища зі закінченням на «-ук», «-чук», а на Сході «-енко», «-єнко». Та третє місце серед автохтонних українських, посідають прізвища з закінченнями «-кий», «-ський», «-зький», які походять від назв місць осілості: Острог – Острозький, Заслав – Заславський, Вишневець – Вишневецький тощо.

Конфлікти, які в середині XVII століття переростали у криваві сутички, розпочиналися переважно зі запрошення давньоукраїнськими магнатськими родинами місіонерів католицьких релігійних Орденів (особливо єзуїтів) для поширення на Волині освіти, культури, просвітництва. Закінчувалося це переважно відкриттям нових костелів, або переведенням на римо-католицький чи й греко-католицький обряд давніх православних храмів. Відповідно незадоволення корінного православного населення було гарантованим.

У Рівному вдова Олександра Костянтиновича Острозького Анна відкрила 1606 року католицький монастир, в Острозі – єзуїтський колегіум у 1624-му Анною-Алоїзою Ходкевич-Острозькою й так десятки і сотні. А, наприклад, Троїцький Межиріцький православний монастир 1606 року Януш Острозький ще за життя свого батька Василя Костянтиновича передав католицькому Орденові францисканців, згодом добудувавши до нього житловий корпус для монахів. Януш добудував також католицькі монастирі й костели в 1612 р. в Дубні (Янівський), Староконстянтинові, францисканський – в Степані Рівненського уїзду в 1613 р. та інші.

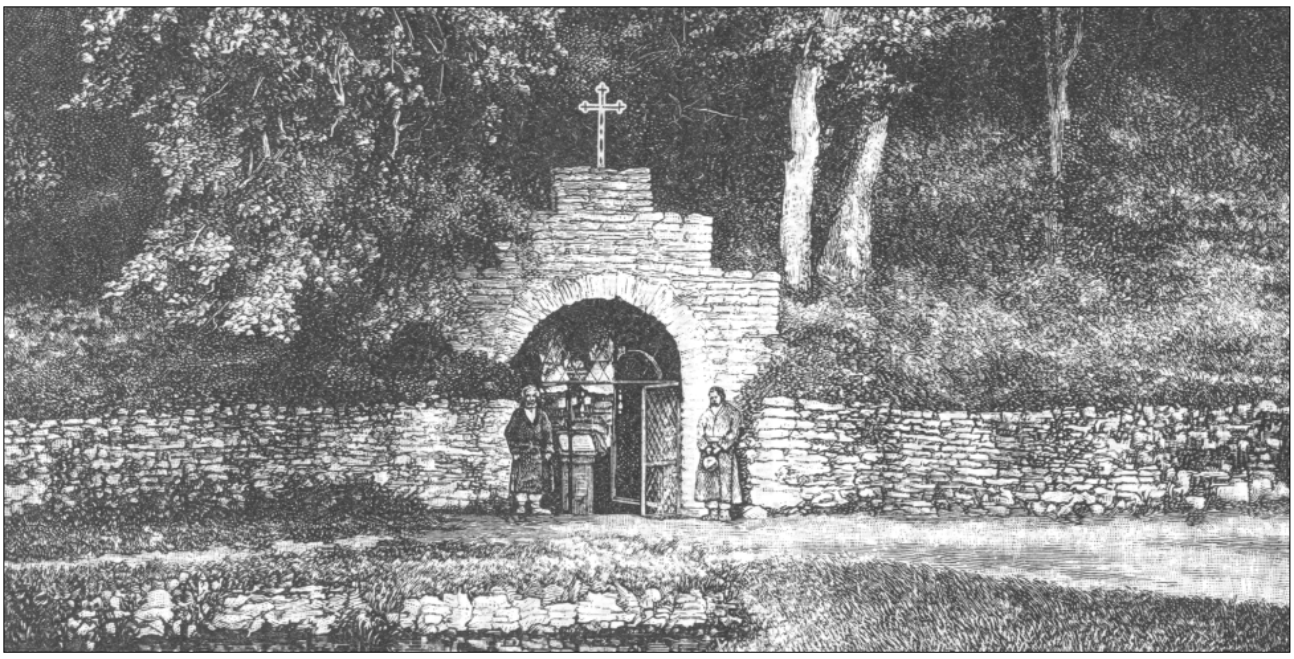
Богдан Зиновій Хмельницький.

Ординація Острозька (маєтності, які після вигаснення роду Острозьких мали перейти до володінь мальтійського Ордену), створена 1618 р. Янушем Острозьким, каштеляном краківським, із 1620 р. переходить до Заславських – молодшої гілки цього роду. Значно меншу частину володінь успадкували князі Любомирські (Полонне, Остропіль, Любар) і князі Замойські (Рівне, Дорогобуж та Жорнів). Звягель і Бересдів дісталися Ходкевичам, як і Сураж, які 1640 р. після смерті Анни-Алоїзи Острозької перейшли до Ордену єзуїтів. Вірна католичка не лише гнобила по можливості своїх же православних підданих, а навіть наказала вийняти зі склепу рештки діда та освятити за католицьким обрядом. Не відставав від Анни-Алоїзи в заходах «ревного католицтва» інший спадкоємець острозьких володінь – Владислав-Домінік Заславський. Той взагалі заборонив відправляти служби та звертатися до православних священиків селянам своїх вотчин. З'явилися й міжнаціональні «теми»: «Польсько-католицька шляхта визискувала народ усіма способами. «Церкви та церковні обряди жидам зап-

родали» – сказано в українському літописі, – дітей козацьких в котлах варили, жінкам перси деревом витискали». Старости й дідичні власники, допустивши до себе жидів, віддавали їм в оренду заради отримання прибутку все, в тому числі й церкви; жиди тримали в себе ключі від церков; й усякий, хто мав потребу брати шлюб, повинен був платити жиду-орендатору» – писав П.Н. Батюшков 1888 року про причини війни 1648-54 років. Його погляд на речі виявився для XIX століття більш, ніж красномовним: «Дух віросповідної нетерпимості й переслідування, не стримуваний загрозою козацької помсти, широко розповсюдився усіма руськими областями Польської держави. У 1645 році дворянство Волинського воєводства, відправляючи своїх послів на сейм, доручило їм домагатися прав та заспокоєння православної віри. «Віра грецька – йшлося в наказі волинським послам, – забезпечена правами і привілеями, потерпає від такого насильства в католицькій державі, в вільній та свобідній Речі Посполитій, якого не відчувають греки-християни в неволі поганській *(мусульманській – прим. авт.)*; церкви, монастирі та катедри відібрано в православних, вільна відправа (богослужіння) для них заборонене, бідні християни вмирають без таїнства; православних заборонено ховати публічно». Народ страждав і терпів. Нарешті сил переносити ці страждання забракло: українці піднялися на збройну боротьбу за свою віру та народність. Розпочалася довга, страшна війна козаків із Польщею. Богдан Хмельницький, знаменитий козацький гетьман, струсонув до самих основ Польську державу...» – підсумовував Батюшков.

28 квітня 1648 року Хмельницький виступив із Запорозької Січі проти поляків і розбив їх під Жовтими Водами та Корсунем. Після цього шляхта практично залишила Київське, Подільське та Волинське воєводства. Повсюдно невеликі та більші міста тут заполонили козацькі полки та татари. Вони знищували шляхту, євреїв, уніатів, а також руйнували костели. Влітку 1648 року на Волині діяли загони Максима Кривоноса й Колодки. Загін Кривоноса налічував до 10 тисяч чоловік. Після намагання вчинити опір, польська шляхта зазнала кількох жорстких поразок. Міста та містечка Житомир, Олика, Ровно, Клевань, Тайкури, Острог, Володимир, Кобрин, Заслав були захоплені різними козацькими загонами. Замки в Бродах та Дубно зуміли встояти. Як писав Батюшков: «Загони козацькії лютували до самого Бреста, умертвляючи повсюдно ксьондзів, шляхту, жидів і уніатів».

Потім були декілька укладених мирних угод, смерть короля Владислава IV та страшна поразка козацько-селянського війська від поляків під керівництвом Яна Казиміра в 1651 році під Берестечком, яке тоді належало до Дубенського повіту. За переказами, відступаючі козацькі війська з великою кількістю поранених зупинялися біля чудотворного Свято-Миколаївського джерела

1885 рік. Грот з каплицею Св. Миколая в Гільчі.

Козацький полковник Іван Богун.

неподалік Гільчі. Вже в радянські часи там з'явився пам'ятник Богдану Хмельницькому.

1654 року гетьман Богдан Хмельницький підписав Березневі статті про військово-політичну співпрацю козацької держави з Московщиною. Однак ані поразка поляків від козацького війська 1652 року під Батогом, ані інші звитяги виснаженої Гетьманської України вплинути на бажання Польщі та Московщини загарбати «тихою сапою» ці території так і не вплинули. 1666 року Московщина домовилася з Польщею й 23 січня 1667 року було підписано Андрусівський мирний договір між цими державами. Так на довгі роки було закріплено панування Варшави на Правобережжі, а Москви – на лівому березі Дніпра. «Через загрожуючу небезпеку, що її готував гетьман Дорошенко, поляки поспішали укласти з Росією в Андрусові договір або перемир'я на тридцять з половиною років, за яким Росія відмовлялася від правого берега Дніпра і Білорусії, зате отримувала від Польщі Смоленськ, Сіверську область та східну Україну. Дніпро було вирішено визнати загальним кордоном між Росією та Польщею. Київ було віддано в управління Московській державі на два роки *(така собі оренда чужої території – прим. авт.)*. Росія та Польща зобов'язувалися взаємно допомагати один одному у захисті України від кримських татар і турок» – писав Батюшков. Однак саме такий розподіл функцій «для захисту» території, населення якої про це не просило, спровокувало гетьмана Дмитра Дорошенка звернутися за допомогою до кримських татар і турок. Поділля після взяття турецьким султаном тамтешньої твердині – фортеці міста Кам'янець-Подільського – залишалося під владою Стамбула аж до 1699 року. Ну, а Волинь ще сто років була під владою Польщі. Намагання польського короля Яна Собеського вибити з Поділля татар і турок лише провокували їх на спустошення навколишніх земель. 1683 року турки нападають на Волинь й проникають аж до Дубна, Заслава та Острога. Тоді поляки знову укладають договір із Московщиною в 1686 році, за яким «за Росією закріпляються на вічні часи всі землі, набуті від Польщі протягом 1654-55 років, включно з Києвом, Черніговом, Смоленськом і ще 56-ма містами». Українці перестали бути господарями на власній території. Вони також не стали «своїми» для поляків у спільній державі й ще століттями не були «своїми» для Росії. Та все те, чим знехтували поляки, відімщаючи українцям Хмельниччину, було з успіхом використано Москвою. Хоча поляки й розгорнули масовану експансію на свої колишні східні території через діяльність підступом та впливом католицьких Орденів, жорстоким переслідуванням православних, крім нетерпимого, часто кровопролитного, протистояння католиків-уніатів-православних, досягнули небагато. Хіба що більшість монастирів Волині стали греко-католицькими. Наприклад, уніатським став Дерманський монастир, який перейшов до Ордену василіан. Таким чином було пригноблено не лише українців, але й Польща плавно йшла до свого занепаду і 1772 року була вперше розділена між Австро-Угорською, Російською імперіями та Прусією. Під виглядом захисту православ'я, боротьбою з організованим польським спротивом і «Тарговицькою конфедерацією», війська російської імператриці Катерини II розбили 18 червня під Заславом польський загін під керівництвом Йосифа Понятовського. 1793 року східна Волинь аж по кременецьке містечко Катербург опинилася в складі Росії. Тоді ж разом із східною частиною Дубнівського повіту «російськопідан-

ним» став і Здолбунів. Не дивлячись на відчайдушну спробу відстояти польську незалежність повстанням 1794 року під проводом Тадеуша Костюшка, 1795 року третім поділом існування польської держави було припинено. Ватажок повстанців Тадеуш Костюшко гостював у волинському Острозі 1794 року. Повстання, піднято в Кракові, принесло тоді ж перші перемоги, серед яких історики відзначають вікторію під Рацлавіцами. Поступово воно перенеслось на Україну, де костюшківці сподівались на серйозну підтримку місцевого населення й поміщиків-поляків зокрема. Блискучий генерал Костюшко *(справді «польське» прізвище – прим. авт.)*, переможець багатьох баталій у війні США за незалежність 1776 року, той, хто «слугував волі грудьми й помислами» в останньому бою української «епопеї» під Маційовичами потрапив пораненим в полон до росіян. Він, за визначенням польських істориків, осяяв полякам шлях до волі, зайвий раз довівши, що свободу не очікують – її виборюють зі зброєю в руках. Гарантією постійного «неспокою» польських патріотів став третій поділ Польщі у 1795 році. Це більш, як на століття позбавило власної державності давню європейську націю й закріпило суцільне імперське панування Росії на польських та українських землях.

18 червня 1795 року російський генерал-губернатор Тимофій Тутомлін проголосив про приєднання до Росії «решти» (після поділу 1793 року) волинських земель, із західними частинами Дубенського та Кременецького повітів включно.

Драматична доля супроводжувала серед тисяч інших поселення Довбунів впродовж століть. Спочатку воно потрапило до володінь князів Заславських, про що свідчать акти Домініка Заславського від 1648 та 1651 років. Після смерті прямих нащадків роду Заславських 1678 року майно Острозької Ординації визнали власністю князів Санґушків. Перехід левової частки маєтків до спадщини Санґушків став не лише серйозною майновою, але й суспільною проблемою. За цим спадком, окрім постійних претензій на неї з боку інших претендентів на володіння Острозьких, лежав ще обов'язок утримання трьохсот озброєних вояків для армії польської Корони. Таку кількість було розділено поміж спадкоємцями острозьких маєтностей, але, як писав польський краєзнавець Мєчіслав Орловіч, спір із цього приводу розбурхував цілий шляхетський світ Польщі

Тадеуш Костюшко.

протягом багатьох років, «відбиваючись голосним відлунням на сеймах Речі Посполитої» [13].

Нарешті, останній ординат (розпорядник ординації) князь Януш Сангушко, надвірний литовський маршалок, поділив Острозький спадок під час «трансакції Кольбушовської» 1753 року за яким: «В повіті Луцькому Дубно з 70-ма селами, до котрих належали в тому числі Дермань, Сураж і Здолбунів – дісталась Любомирським разом зі Степаньською волостю і 80-ма селами». У цьому переділі власності нас цікавить передусім невелике поселення Здолбунів, яке, з огляду на згадані факти, перейшло князям Любомирським. Цей факт підтверджують дані, наведені у розділі «Здолбунів» багатотомного видання «Історія міст та сіл УРСР. Ровенська область». Безумовно, рід князів Любомирських після Кольбушовської трансакції став у другій половині XVIII століття наймогутнішим родом землевласників чи не всієї Польщі чи й Східної Європи. Та безспірним залишається задокументований факт володіння (можливо оренди) маєтком Здолбунів-Здовбиця наприкінці XVIII ст. графа Стройновського, а з початком століття XIX-го – графською родиною Плятерів, що підтверджується архівними матеріалами.

Цікаво, що в цьому мереживі спадкового майнового поділу є те, що про Строймовських *(можлива різниця в написанні «Строймовських» замість «Стройновських» – прим. авт.)* Мєчіслав Орловіч згадує в контексті набуття 1795 року цією

відомою родиною містечка Горохова від магнатів Понятовських. А містечко Берестечко, відоме битвою 1651 року, що належало з 1765 р. Замойським, від 1795-го (третій поділ Польщі) перейшло до графів Плятерів. Зрештою Плятерам ще в XIX столітті на правах власності належала Дубровиця [14]. Цю магнатську родину в новітні часи було обділено прискіпливою увагою істориків. Однак родовий герб Плятерів відомий ще з 1490 року. У виданнях XIX століття один із графів Плятерів згадується як засновник костелу в містечку Катербурзі Кременецького уїзду. Інший Плятер – Філіпп – був на поч. XIX ст. волинським віце-губернатором.

Перед тим, як говорити про майнові наслідки для розвитку Здолбунова та Здовбиці новоствореної Ординації, необхідно згадати про обставини виникнення конфліктів навколо неї. Так, згідно з описами середньовічного Здолбунова, наче «більмо на оці» в них фігурує факт міжусобиць місцевих феодалів. Зокрема: 1565 року здовбицький урядник учинив напад на села феодала Альбрехта Ласького. «Здовбичани» потравили посіви, захопили здолбунівський маєток. Натомість, «щоб помститися», селяни Здовбицької волості, до якої входив Здолбунів, напали на богдашівців. Потім здолбунівці зазнали ще одного збройного нападу ровенського й богдашівського урядників. За всіма цими «розбірками» стояло не лише «середньовічне» невігластво

XVI століття. Князь Костянтин Костянтинович Острозький в Тарнуві.

князів чи бояр. Ці набіги – яскрава ілюстрація нез'ясованих тоді майнових претензій чоловіка власниці Рівного Беати Костелецької Альбрехта Ласького на майно Острозьких. У це тяжко повірити, але за наведеними в багатьох джерелах фактах взаємних нападів вельмож і їхніх слуг, які виконували волю князів Острозьких і Костелецької, Здовбиця в 1565-1575 роках належала саме Костянтину Костянтиновичу Острозькому, а Здолбунів – Беаті Костелецькій (позашлюбній доньці польського короля й дружині спочатку Іллі Острозького, а потім Альбрехта Ласького). Чвари, практично не вгаваючи, точилися з одного боку між подружжям Костелецька-Ласький і Костянтином Острозьким, дядьком Гальшки Острозької *(доньки Іллі Острозького та Беати Костелецької – прим. авт.)*, з іншого. Довгими роками ці збройні сутички, протистояння руйнували долю красуні й меценатки Острозької та Києво-Могилянської академій Гальшки Іллівни Острозької – «найбажанішої нареченої у Східній Європі», як писали сучасники. Ця «домова» війна супроводжувалася боротьбою за землі, нерухомість і приналежність селян родинам Острозьких чи Ласького-Костелецької. Зрештою перемогли Острозькі, однак майнові претензії щодо володіння тисячами гектарів острозьких земель продовжувалися й далі протягом цілих століть. Змінювалися лише постаті успішних та безталанних претендентів на надто прибуткову спадщину. За декілька десятків років середини XVI століття Беата Костелецька опинилася в монастирі, Альбрехт Ласький з великим багатством і знайомствами при польському королівському дворі не зміг довести право володіння містами і селами Острозьких, а сама династія власників Острога, Дубна, Кременця, Заслава, Рівного вигаснула на початку століття XVII-го. Створився вакуум у праві прямого успадкування, тож Острозькі володіння були добре відомими в Західній Європі.

Світова історична наука для цієї поважної кількості маєтків і земельних угідь, у складі якої перебували сотні міст і містечок, тисячі сіл, винайшла навіть спеціальний термін – «Острозький спадок». Очевидно, територіально він збігався (хіба за деякими винятками) в географічних межах із згаданою нами «Ординацією острозькою», до якої, поза сумнівом, належало й поселення Довбунів. Тож тяганина щодо «Острозького

спадку» часто переходила від поміщицьких чвар до з'ясувань аж на імператорському рівні, так чи інакше зачіпаючи життя мешканців майбутнього Здолбунова...

Автор дослідження про Орден госпітальєрів *(так званий «Мальтійський Орден» – прим. авт.)* Петро Пєрмінов вказує на заплутаність цієї «Острозької справи». Як пише у своєму дослідженні цей історик: «...останній князь Острозький Янош *(Януш – прим. авт.)*, ще 1609 р. заснував майорат на користь своєї старшої дочки. У випадку припинення її потомства в прямому поколінні майорат мав перейти до дому Яноша Радзивілла, одруженого з молодшою донькою князя Острозького. Після припинення обох ліній князь заповів заснувати на основі створеного ним майорату командорство Мальтійського ордену. Сталося так, що останні прямі нащадки Острозького та Радзивілла померли вже наприкінці XVII століття.

І ось тут за далекий від Мальти Острог та його землі розпочалася одна з найскандальніших, відзначена масштабними інтригами, драматична історія боротьби за «Острозький спадок». Центральне місце в цьому протиборстві та претензіях на власність відігравав Мальтійський орден, зокрема керівники його польського відділення. Як не дивно, але фігурують у цих темних справах люди з тих магнатських прошарків, які успадкували чималу частину острозьких володінь. Згідно з заповітом голови Ордену, дворянство краківського воєводства обрало командором Ордену* князя Ієроніма Любомирського. Однак його родичі поставили під сумнів це рішення, справа затягнулася до середини XVIII століття, коли майорат було поділено на три частини. Отож протягом майже двохсот років Орден госпітальєрів Святого Іоанна, або Мальтійський державний військовий Орден Іоаннітів, наполегливо змагався за право на Острозький майорат, який приносив величезний прибуток. 1748 року граф Саґрамозо, що був тоді посланцем Мальтійського ордену у Варшаві, приїздив до Петербурга й мав аудієнцію в імператриці російської Єлизавети Петрівни. Також він повинен був виконати секретне доручення, яке стосувалося великої княгині Катерини Олексіївни (майбутньої імператриці Катерини Другої) від її матері. Достеменно відомо, що Саґрамозо вів із майбутньою володаркою

Герб (великий) Мальтійського Ордену.

Росії таємну переписку.

«Сутність цієї переписки невідома, як рівно ж невідомо й те, чи мав Саґрамозо якесь офіційне доручення. Та присутність Саґрамозо в Петербурзі, вірогідно, була пов'язана з інтересами Ордену в Польщі», – писав 1858 року П. В'яземський у цікавому дослідженні про острозьку «справу». Існує припущення, що ще у якості великої княгині Катерина Друга була схильна допомогти Саґрамозо. 1757 року канцлер російського імператорського двору А.П. Бєстужев-Рюмін, що мав тісні зв'язки з Катериною, просив графа Брюля про розглянути суперечку щодо Острозького майорату на користь Мальтійського ордену. А в 1767 р., напередодні російсько-турецької війни, великий магістр Пінто знову звернувся до Катерини II, просячи її «могутнього покровительства» в Острозькій «справі». Катерина II обіцяла із задоволенням сприяти цьому, але неприязне ставлення Ордену до Росії, проявлене напередодні війни, суттєво вплинуло на подальший перебіг подій». Коли бальї (кавалер Ордену) Мішель Саґрамозо, виходець із Верони й один із найкращих дипломатів Ордену в Європі, приїхав у квітні 1773 р. до Петербурга, йому вдалось схилити Катерину II до підтримки прав Ордену на Острозький майорат. Російському посланцеві у Варшаві графові Стакельберґу доручили налагодити контакти з послами Австрії та Прусії в Польщі, «дотримуючись усієї справедливості й намагаючись закінчити цю справу дружнім і для обох сторін прийнятним чином». За наполяганням Росії, Австрії га Прусії було скликано спец-

* Командор – регіональний керівник Мальтійського Ордену.

іальну комісію для розгляду Острозької «справи». 3 січня 1774 р. комісія представила свій висновок, на підставі якого заснували велике пріорство Польське з шістьма командорствами. Фактично це означало створення Мальтійського ордену Іоаннітів у Польщі, а фінансувалось створене пріорство з земель Волині, значна частина яких перебувала в Острозьких володіннях. Із 300 000 злотих, які приносив майорат, 120 000 було визначено на утримання закладів Мальтійського ордену в Польщі. У свою чергу, Орден відмовився 2 лютого 1775 р. від усіляких претензій на Острозький майорат. У 1785 р. велике пріорство Польське увійшло до складу англо-баварської групи Ордену. Таким чином, ціною виділеної ренти (сплати частини від доходів з ординації) цілий Мальтійський Орден було позбавлено майнових претензій на спадщину князів Острозьких, у якій скромним рядком значився й Здолбунів.

Джерела

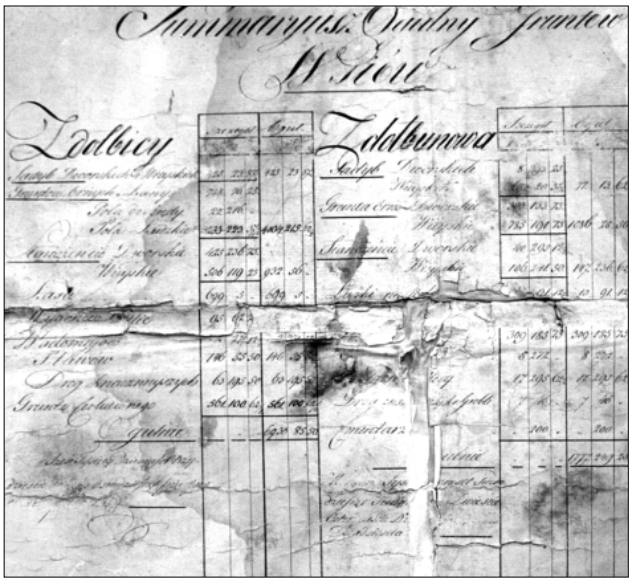
1. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року). - Вінніпег: Волинський видавничий фонд, 1953. - 112с.
2. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року). Т. 1, - Вінніпег, 1984 р.
3. Стецький Тадеуш Єжі. З бору і степу (образи та пам'ятки). - Краків, 1888 р.
4. Там само.
5. Орлович М. Ілюстрований путівник по Волині. - Варшава, 1928.
6. Літопис Волині. - Вінніпег, 1956.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. Здолбунів. - К.: Політвидав, 1973.
8. Дорошенко Дмитро. Нарис історії України. - К.: Глобус, 1994.
9. ДАРО. - Ф.22, од. зб. 79, оп. 4, С.55.
10. Там само. С.54-55.
11. Kardaszevicz Stanislaw. Dzieje davniejsze m.Ostroga z przedmowa Aleksandra Jablonowskiego w Warszawe 05.04.1912 r. Wydanie 1913 roku.
12. Батюшков П. Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. - СПб, 1888. - 414с.
13. Орлович М. Ілюстрований путівник по Волині. - Варшава, 1928.
14. Тишкевич Р. Сарни. - Рівне, 2005.

Розділ II.

Здолбунів Плятерів-Любомирських

Масштаб невеличкого сільця Здолбунова, включно з детальними промірами земель різного сільськогосподарського призначення, ми можемо знайти на карті, складеній землевпорядниками для князя Костянтина Любомирського, «кавалера орденів і генерал-лейтенанта Військ Російських». «План земель та угідь помістя сіл Здолбиці і Здолбунова в губернії Волинській уїзду Острозького склав уповноважений присяжний землемір Кліменс Жолкевич». Прикметною особливістю є те, що карту поземельних володінь Любомирського «накреслено» 24 червня 1833 року, практично через рік після придушення доволі масштабного польського повстання 1831-32р.р., полум'я якого буяло й на Волині. І якщо станом ще на 1818 рік незаперечною власницею села (хутірського типу) Здолбунова була графиня Теофілія Плятер, то за декілька років Здолбунів зі Здовбицею цілковито належали Любомирським. Історичних даних про те, на яких підставах змінилися власники цікавого нам Здолбунова знайти поки не вдалося. Але, принаймні, кілька історичних фактів неспростовно свідчать про пряму участь представників родини Плятерів у протиросійській змові та загальну симпатію цієї магнатської родини до польського повстання 1931-32 років. В «Рочніку Волинському» за 1931 рік у списках повстанців, що відзначились в зіткненнях з царською армією згадується Зіберг Плятер, якого було підвищено за заслуги в боях до рангу підхорунжого Легії Литовсько-Руської. До складу цієї військової Легії (Ліги) входили переважно вихідці з Волині та Литви.

1833 рік. Умовні позначення на плані земель, які належали князю Костянтину Любомирському.

У книзі «Таємні організації в Україні. Масонський рух у XVIII-XX століть» є згадка про іншого Плятера, з ініціалом імені на «І». Цей І.Плятер віднесений авторкою до списку спеціального «Словника визначних масонів і лож України». Єдина пересторога щодо ідентифікації цих історичних персонажів стосується написання О.Кржановською прізвища Плятера –«Платер». Чергування букв «а»-«я» в правописі в перекладі з польської цілком виправдане, тож є підстави вважати Платерів і Плятерів членами однієї магнатської родини. Це підтверджують і форми написання в XIX столітті прізвища «Плятер». Стосовно згаданої графині Теофілії Плятер, то вживалась навіть така редакція в написанні її прізвища, як «Плятерова».

У пошуках «рідні» таємничо зниклої зі Здолбунова графині вдалося натрапити на рідкісну книгу, видану у Польщі в 30-их роках XX століття. Так у ній авторка розділу «Літературне життя Кременеця 1813-1816» Мар'я Данилевич подає відомості про іншого Плятера – з ініціалами «Й.В.», який мешкав у Кременці на початку XIX століття. Так ось, під час мистецьких, чи поетичних вечорів

у кременецькому маєтку Плятера, проходили таємні зібрання масонських осередків антиросійських та антисамодержавних організацій: «Під час виголошення 17 березня 1816 року вірша на честь Карвицької та Плятера, Й.В. Плятер демонстративно став поруч Каролька Дверніцького (Каролек належав до змови)» [1]. З незрозумілих причин Й.В.Плятер залишив свій кременецький маєток 8 травня 1816 року. Так само таємничо графиня Теофілія Плятер десь у 30-х роках позбулась маєтків Здолбунова та Здовбиці, план землі на які складав їх старий-новий господар генерал-лейтенант князь Костянтин Любомирський.

Можна припустити, що «І.» Плятер та «Й.В.» Плятер – одна й та ж персона. Адже збігаються не лише роки життя та діяльності, але й у перекладі з російської «Іосиф» в польській інтерпретації стає «Йозефом». Марія Данилевич у згаданому «Рочніку» розповідає про ще одного представника відомої волинської родини – графа Філіппа Плятера – візитатора й куратора Кременецької гімназії, члена Судової комісії з освіти Волинської, Подільської та Київської губерній. Він продовжив справу відомого організатора Кременецької гімназії Тадеуша Чацького й став центральною особою, навколо якої формувався епіцентр літературного життя Волині на початку XIX ст., а разом з тим – центр вільнодумства й таємних настроїв протиросійського повстання поляків. Польське повстання на Волині в 1831-1832 рр., що, як зазначалося вище, прямо зачепило багатьох патріотично налаштованих дворян і власників помість та іншої значної нерухомості, пришвидшило русифікацію та деполонізацію краю. Припускаємо, що це польське повстання фатально відбилося на долі власниці й поміщиці земель Здолбунова та Здовбиці графині Теофілії Плятер.

Детальний опис Здолбунова початку XIX століття міститься на унікальній карті, яка належала генерал-лейтенанту Костянтину Любомирському, складеній 1833 року. Дані карти поземельного плану Здолбунова «зразка 1833», яка збереглась в оригіналі та знаходиться у приватній колекції, (має незначні пошкодження), в історичний обіг вводяться вперше. За наведеною в «карті Любомирського» статистикою дані ґрунтовно точні й об'ємно характеризують Здолбунів початку XIX століття:

- садиб двірських (себто тих, що відносились до набутих, або успадкованих - складових комплексу будівель родового помістя) – 8;
- садиб сільських – 68;
- землі двірської орної – 300 га;
- землі орної у посіданні селян – 785 га;
- сіножатей двірських – 40 га;
- сіножатей селянських – 106 га;
- значніших доріг – 7;
- цвинтар на 200 поховань –1.

Загальна чисельність населення складала 313 душ.

Напис, який міститься на цій карті вказує, що це все перелік «добр і маєтностей», які належать князю Костянтину Любомирському – генерал-лейтенанту російських військ. Неважко зробити висновок, що ті з польських вельмож, хто остерігався виступів проти російського панування ставали «добросовісними» набувачами рухомого та нерухомого майна. Також ми можемо прослідкувати певну закономірність у польсько-російському протистоянні 1831-1832 рр. й у наступному повстанні поляків у Російській імперії 1863-1864 рр. Заколот визрівав багато років перед тим, але формальним приводом для нього став рекрутський набір до царської армії, проведений вперше в Царстві Польському. Він спровокував повстання й вже у січні 1863 р. було зорганізовано Національний уряд Польщі й розпочалось збройне протистояння, що вкотре зачепило й Волинь. Однак, селянські маси та дрібні ремісники, що були переважно українцями, традиційно не брали участі у військових діях й повстання обмежилось виступом польського дворянства та патріотично налаштованої інтелігенції. Воно тривало до 1864 р., хоча кількох провідників було страчено російським урядом відразу після початку повстання у 1863 р. Серед них – Зиґмунд Сераковський і загартований французькою революцією знаменитий генерал військ Паризької Комуни Ярослав Домбровський. У тому ж році загинув учасник замаху на царського намісника у Варшаві офіцер Андрій Потебня.

Здолбунова це польське повстання XIX століття стосувалось лишень участю в ньому уродженців краю й пізнішого проживання кількох з них у цій місцевості. Про одного з ветеранів цього повстання ми розповімо далі, процитувавши уродженого здолбунівця поляка Ромуальда Верніка. Не можна не пройти й повз цікаву знахідку, яка стосується тих подій, випадково знайдену в Здол-

Мури Межиріцького замку поблизу Острога. Фото 2003 року.

бунові на вул. Зеленій у 80-х роках століття XX-го. Це пам'ятна медаль з мідного сплаву «За усмирение польскаго мятежа 1863-1864 годовъ», яка, вочевидь, могла належати комусь з місцевих мешканців згаданої вулиці.*

Нажаль, віднайти інформацію про те, чи належав Здолбунів як помістя князям Любомирським від середини 60-их років XIX століття, не вдалося. Та в будь-якому випадку, навіть при недоведених симпатіях до повсталих, через доноси та наклепи лихварів, бажаючих поживитися нерухомістю, польські поміщики Волині або віддавали майно під заставу, або оформляли документи на купівлю їх новими власниками «заднім числом». Для крупних землевласників на Волині загалом події 1863-64 років стали переламними в значенні втрати ними маєтків. Прийшов час їх подальшого передання для російських військових та чиновників, або викуп землі й садиб дворянством російського походження. Можемо припустити, що саме в цей час Здолбунів та Здовбиця стали власністю поважного російського чиновника - дійсного статського радника Хомякова. Збудований для нього наприкінці XIX ст. маєток і досі прикрашає старовинну здолбунівську вулицю імені Княгині Ольги. Тут від 80-их років XX століття розташовано районну дитячу бібліотеку.

Якщо сюди додати ще й неминучість індустріального розвитку царської держави та будівництво сталевих шляхів сполучень, які мали поєднати російську Волинь з Австро-угорською імперією, то матимемо неспростовні свідчення масового продажу, або насильницької втрати своїх володінь польським дворянством Волині. Віднайти документи купівлі-продажу частини здолбунівських земель під залізницю нам не вдалося. Та для ілюстрації можемо навести неспростовні докази означеної вище тенденції стосовно близького до Рівного та Здолбунова Басового Кута. Вони лише підтверджують правило і наведені висновки.

Саме на цьому етапі історичного розвитку на Волині й в Здолбунові зокрема з'явилися чехи.

У 60-70-х рр. XIX ст. відбулося наймасовіше переселення чехів на українські землі (Волинську губернію Російської імперії), на запрошення царського уряду.

Переселенський процес був обумовлений політичними та економічними факторами, вигідними як для Росії, так і для чеських переселенців.

У 1866-1870-х рр. на Волинь прибуло 946 чеських сімей, які одержали 17577 десятин землі. На Рівненщині чехи отримали землі в Дубнівському, Рівненському, Острозькому повітах. Більшість з них оселилися на території сучасних Здолбунівського, Дубнівського та Млинівського районів Рівненської області.

Чеські поселенці на Волині займались переважно сільським господарством. Вони застосовували нові для краю підходи - травопільні, сівозміни, угноювали ґрунти, раціонально обробляли поля. Вирощували жито, пшеницю, овес, ячмінь, хміль, цукрові буряки, розводили сади.

Незначна частина чехів оселилася в містах: Здолбунові, Рівному, Дубно таін.

В 20-30-х рр. XX ст. більшість волинських чехів мешкало на території Волинського воєводства польської держави. Волинські чехи були освіченими: батьки піклувалися про своїх дітей у справі освіти та знання чеської мови. Чеська громада дбала про розвиток шкільної справи у містах діяла Чеська Мацеж Шкільна.

Чеські поселенці охоче створювали на Волині

* Знайдена Ігорем Чижаєвим, нині зберігається в приватній колекції.

оркестри, хори, гімнастичні трупи. Активно діяло товариство «Сокіл».

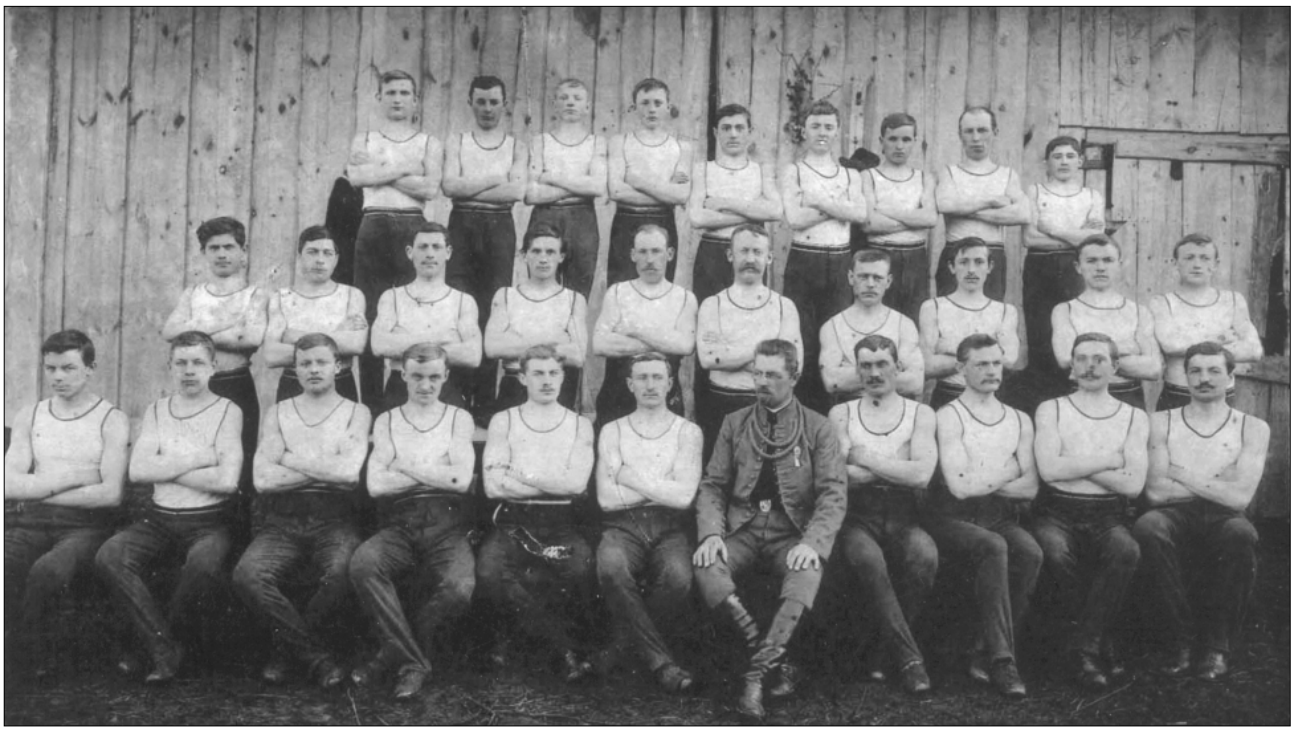
Меті виховання національної гідності та вивченню історії чеським поселенцям слугували чеські видання, серед яких: громадсько-політичний тижневик «Ніаз Уоіупе».

У Першу світову війну багато волинських чехів воювали у складі російської армії, частина чехів була переселена в глиб Росії.

До середини XIX століття приватні володіння волинських дворян (особливо поляків) розпочала викуповувати держава – Російська імперія, або царські високопосадовці. Поза сумнівом, князі Любомирські були останніми власниками більшої частини земель сучасної Здолбунівщини в XIX столітті, але не останніми крупними магнатами у самому Здолбунові. Тут варто пригадати цитату з книги «Історія міст і сіл...», в якій сказано, що князі Любомирські продали землі своїх здолбунівських володінь якимось купцям Кружиніним. Ця інформація виглядає більш, ніж сумнівною, адже не підтверджена жодним письмовим джерелом. Тим більше, що незрозумілими були підстави володіння маєтком «Здовбиця-Здолбунів» графом Стройновським, навіть баронесою Плятер – людей з титулами й поважною матеріальною власністю. Тож купці Кружиніни могли просто взяти в оренду якусь частину землі, на якій згодом збудували млин. До слова, будівництво спочатку водяних, а потім й парових млинів стало неодмінною ознакою сільськогосподарського та промислового розвитку. Може видатись негуманним твердження про те, що розвиток стимулювали війни, які коштували тисячі й мільйони загублених життів. Однак саме війни неминуче виявляли рівень технічного прогресу тієї чи іншої країни в черговому кривавому протистоянні й ставали дороговказами в стратегічних планах державного розвитку.

Поразка у російсько-турецькій війні 1853-1856 років примусила Росію збудувати залізничні колії, які мали життєво важливе значення для торгівлі та військових планів імперії. Стратегічне місце розташування сільця Здолбунова на проміряних у Міністерстві шляхів сполучень напрямках, що мали сполучити Схід з Заходом, стали у долі цього населеного пункту вирішальними. І хоча перша залізниця в Росії з'явилася в 1837 році й нею було сполучено двадцяти семи кілометровим відтинком столицю імперії Санкт-Петербург із родиннми гніздом Романових Царським Селом, через тридцять років справа дійшла й до Волині.

Кордон між російською та австрійською монархіями протягом десятиліть перешкоджав прямим стосункам поміж Галичиною й Волинню, утворюючи штучну межу на українських землях. Коли в 1864 році австрійський політичний діяч Оффенгайм стверджував, що залізниці на схід від Гали-

1912 рік. Члени чеського спортового товариства «Сокул» у Квасилові.

1913 рік. Поворотне коло на залізничній станції Здолбунова.

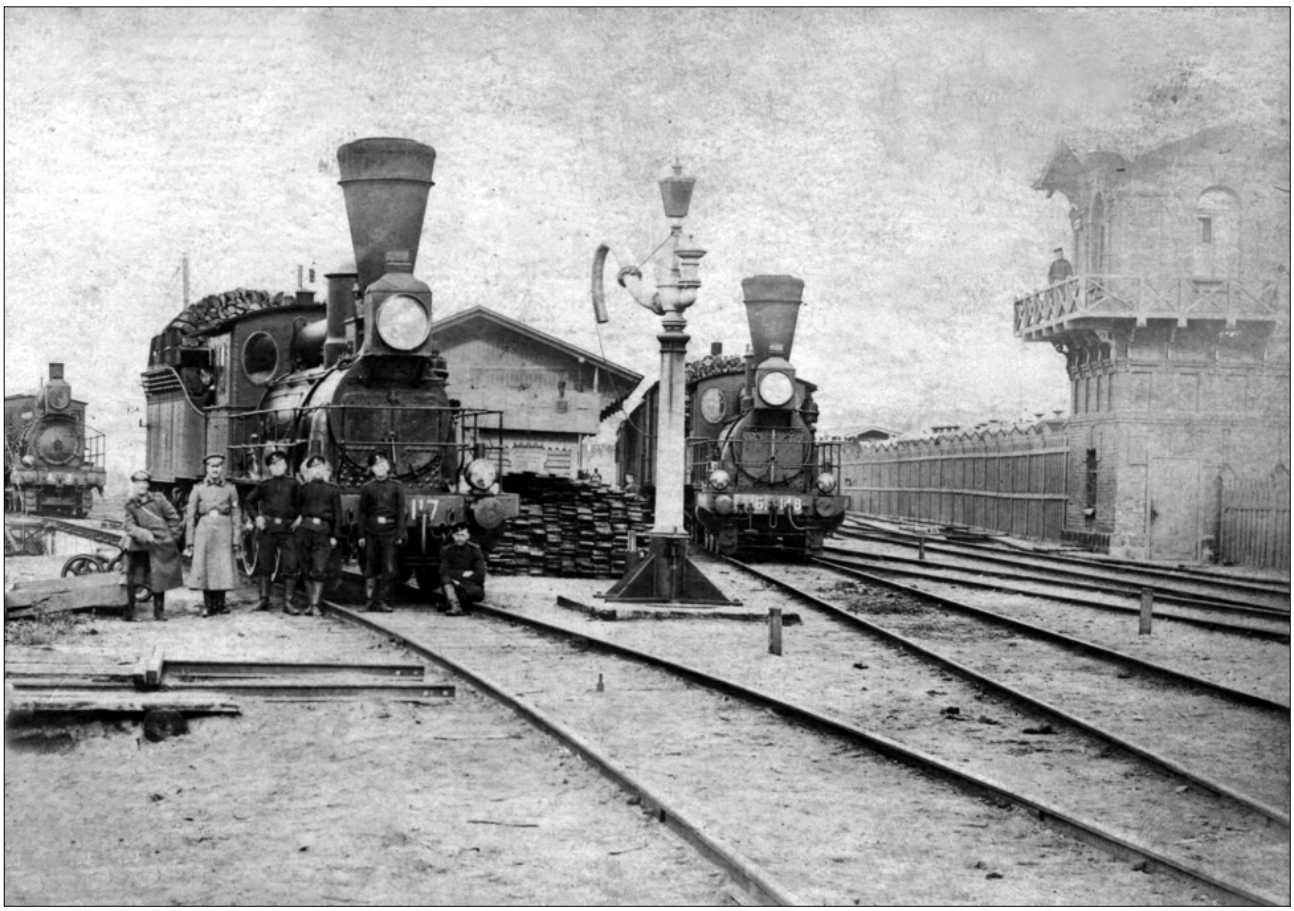
чини найближчим часом не з'являться, мало хто не поділяв його думки. Тяжко було передбачити, що російська держава, яка на початку 1860-х рр. мала лише три відірвані одна від одної колії (Петербург-Москва, збудованої у 1851 р., Варшава-Відень, (1848р.), Рига-Дінабург (1861р.) за кілька десятиліть перетвориться у залізничну імперію. Невдача імперії у Кримській кампанії (1853-1856 рр.) змусила «російського ведмедя» зайнятися «власним лісом», відбивши в нього на деякий час претензії на європейську гегемонію. «Еманципація» селян, тобто відміна кріпацтва 1861 р., підняла престиж Петербурга в очах цивілізованого заходу, а головне – зрушила економіку країни. Поступово Росія наближалась до Європи, щоб наприкінці 60-х влитись у круговерть європейського ринку. І тоді ліквідація традиційного російського бездоріжжя стало одним з найважливіших питань у найвищих урядових інстанціях.

Український хліб треба було вивозити. Однак Росія встигала через південні порти пропустити тільки 3 млн. чвертей пшениці, тоді як Угорщина, збудувавши 2 тис. верст залізниць (в цілій Росії їх було тоді лише 1,6 тис. верст), відправляла 4 млн. чвертей, а по закінченню будівництва нових колій прагнула довести свій експорт до 10 млн. Про це писали царю земельні магнати, не втрачаючи надії заявити про себе у європейській торгівлі*.

Щоб зрушити залізничну справу з мертвої точки, новий керівник шляхів сполучень енергійний генерал П.П. Мельников створив проект мережі головних колій європейської Росії: від Москви – на Одесу і Севастополь, а також на Нижній Новгород, від Петербурга – на Варшаву. Будівництво очолило «Приватне товариство російських залізниць», отримавши державну позику. Однак, державні гроші «з'їло» спорудження перших двох ліній [2].

Україна продовжувала бути позбавленою сталевих магістралей. Потрібно було кардинально змінювати залізничну політику. У 1865 р. був введений новий порядок надання концесій з видачею державних облігацій, що діяли на рівні з акціями. Держава брала на себе всю реалізацію основного капіталу. Можливість падіння курсу облігацій була зведена до «нуля»: вони були захищені іноземною валютою – англійським фунтом стерлінгів. Отож, гарантія від падіння курсу облігаційного капіталу була цілком реальною. Ділки-капіталісти заметушились, тож період економічного піднесення кінця 1860-х – початку 1870-х увійшов в історію російських залізниць як «концесійна гарячка»: кожен прагнув урвати собі шматок від гарантованої суми, насправді вклавши у будівництво мінімум коштів.

Найбільше «наварив» колишній чиновник Комітету залізниць П. фон Дервіз. Саме він «вихопив» у уряду концесію, щоб пов'язати Рязань з Курськом (1866р.), а потім Курськ з Києвом (1868р.) – всього понад 600 верст. У Галичині

1914 рік. Семафор залізничної станції Здолбунова.

могли тільки дивуватись, коли вивіряли проекти від Львова до Бродів і Підволочиська, такою масштабністю праці. Хоча дивуватись не було чого: фон Дервіз «зірвав» на Курсько-Київській лінії зайвих 6 млн. сріблом (концесіонери отримали 23 750 тис. рублів, витративши 17 600. Тому-то він так і поспішав з будівництвом.

Як згадували сучасники, на всій цій лінії не було майже ніяких штучних споруд, мостів, тунелів, насипів; рейки прокладали майже просто по ґрунту. «Співставляючи це з тою величезною ціною, за яку була вибудована траса, можна було лише помріяти про те, як приємно бути в Росії концесіонером» – писали у всеросійській пресі сучасники.

У 1870-му Київ був з'єднаний з Одесою через Козятин, Жмеринку і Балту. Товариство «Де-Вріер і К°» будувало цю залізницю простим підрядним способом. Від Жмеринки була проведена гілка на Волочиськ, від Козятина – на Бердичів. Сталеві шляхи впритул наближались до Волинської губернії.

Сільськогосподарський південь Волині міг тоді забезпечити хлібом, м'ясом і цукром потреби будь-якого краю. У 1857р. було прокладено шосе від Києва через Ковель і Брест у Польщу і далі – до Німеччини. Воно стало передвісником майбутньої залізничної траси. У 1870 р. виникло Товариство Київсько-Брестської залізниці, концесія на будівництво якої була видана п. Рябініну. Однак, справи Товариства просувались повільно, будівництво велось помалу. Тому з'явилось багато незадоволених і уряд змушений був втрутитись у цю справу. У червні 1873 р. 6 тис. акцій, що складали урядовий пакет, були продані варшавському банкіру І. Бльоху (Бліоху). Завдяки цьому був значно змінений склад правління Товариства. З'явились нові люди, а разом з ними – нова енергія. Будівництво пішло настільки швидко, що вже 15 серпня 1873р. уся лінія була відкрита для руху – це були 560 кілометрів від Козятина до Берестя (Бреста).

Майже одночасно з цією лінією було споруджено залізницю сполученням Берестя-Ґраєво (пруський кордон). Таким чином, українські лінії були пов'язані з німецькими. Пшениця з наддніпрянських степів і пагорбистих полів Поділля та південної Волині, цукор, виготовлений на за-

водах Правобережжя, а згодом – поліський ліс, тепер без перешкод потрапляли у порти Данцига (Ґданьська) і Кенігсберга (Королевця), а звідтам рушали до Англії. Англійський ринок був тоді головним барометром конкурентної спроможності хліба, вивезеного з царської Росії [3].

На Південній Волині, у цьому заможному сільськогосподарському регіоні, після проведення сталевих шляхів почали формуватись свої залізничні центри.

Станцію Здолбунів було споруджено в кількох кілометрах від міста, по сусідству з селом Здовбиця. Дуже швидко пристанційне поселення виросло, а його населення наприкінці XIX ст. складало близько 12 тисяч чоловік. Робітники зі службовцями брали живу участь в облаштуванні свого залізничного містечка й досить швидко воно перетворилося в охайний приміський район. Біля станції було влаштовано парк.

У 1893р. залізничники зібрали 15 тис. крб. на будівництво церкви, решту коштів (7,5 тис. крб.) виділило управління залізниці. За проектом архітектора Куликівського та інженера Лебединського храм було через кілька років зведено, а посвячено 18 квітня 1896р. в ім'я Св. Великомучениці Катерини. Ще раніше спорудили вокзал й прикметно, що будівельні матеріали для нього (камінь і цеглу) привозили з руїн стародавнього Тайкурського замку.

При станції було створено депо з майстернями для малого ремонту паротягів і вагонів, а саме місто скоро отримало свою промисловість. У 1898 році акціонерне товариство «Волинь» збудувало тут великий цементний завод. Збут цементу проводився залізничним шляхом в усі губернії України та південної Росії.

Разом з основною магістраллю на Берестя від Здолбунова у напрямі австрійського кордону будувалась і так звана «Радзивіллувська» гілка. Як і головну лінію, її було відкрито в 1873 р. і тоді ж з'єднано через Радивилів і Броди з галицькими коліями.

У прикордонному містечку Радзивіллув (до 1939 р. – Радзивіллув, потім до поч. 1990-х – Червоноармійськ, нині – Радивилів) значно пожвавилась торгівля, завдяки залізничній трасі містечко перетворилось у місто (з 1870 р.), яке не стояло осторонь бурхливого економічного життя.

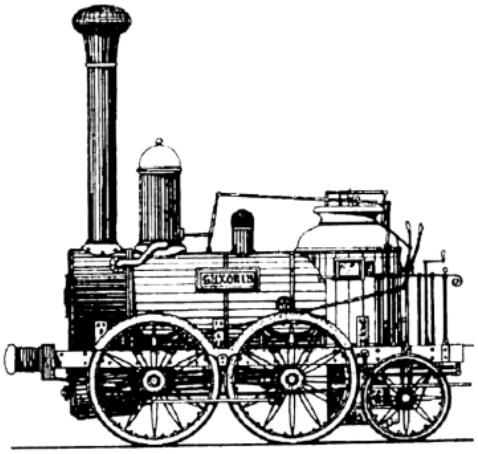
Сучасник мальовничо описував край, через який проходило 90 кілометрів залізних рейок цієї гілки: «Місцевість чаруюча. Соковита зелень, чисті ліси, які увінчують верхи конічних пагорбів, старанно оброблені поля, чистенькі хатки, що засвідчують добробут населення, все це разом – картина, на якій око відпочиває з задоволенням».

Посередині гілки, поруч із стародавнім містом Дубно, виникла станція з цією ж назвою. Дубно не тільки пишалося своєю твердинею – замком князів Острозьких, – але й своїм хмелем. Це був головний центр хмелеробства на Волині. Наприкінці XIX ст. щорічно залізницею звідси відправлялося від 30 до 40 тисяч пудів хмелю.

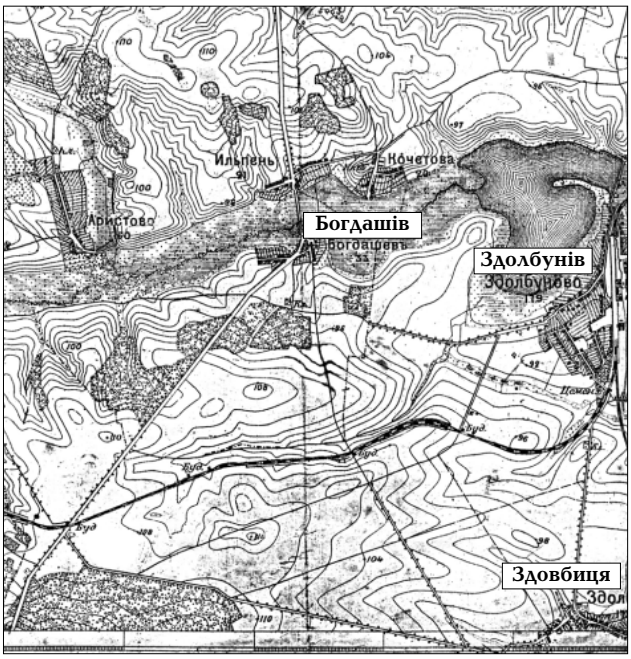
Від Радивилівської гілки у 1890-х роках були збудовані дві відноги: у 1896р. – Кременецька (31 верста) і у 1900р. – Мізоцька (8 верст). Обидві вони мали виключне економічне значення. Перша вела до Кременця, зокрема до вугільних копалень князя Кочубея. Споруджувалась вона на кошти, збережені із залишків капіталу, відведеного для будівництва Новоселицьких гілок (понад 400 тис. крб.) за проектом інженера Н.Н. Перцова. Однак надії, що покладались на колію, не виправдались: видобування кам'яного вугілля у Кременці швидко припинилось.

Натомість, Мізоцька гілка єднала сітку залізниць України з великим цукровим заводом у містечку Мізоч. Будувалась вона Товариством Карвицько-Озерянського цукрозаводу на основі ухвали комітету міністрів від 30 травня 1897 р. Однак, завершили будівництво тільки у 1900 р.

Від Здолбунова головна магістраль повертає на північ до Рівного. Ця станція у 1885 р. стала кінцевим пунктом Поліських залізниць, зокрема їхньої головної стратегічної оборонної лінії, що починалась у Вільному (Вільнюсі) і проходила через

Кінець XIX століття. Зображення одного з перших паровозів на залізниці в Здолбунові.

1915 рік. Карта залізничного сполучення, накреслена 1884 року титулярним радником Хижевським.

Барановичі і Лунінець до поєднання з Києвсько-Брестсько-Граєвською магістраллю на станції Ровно.

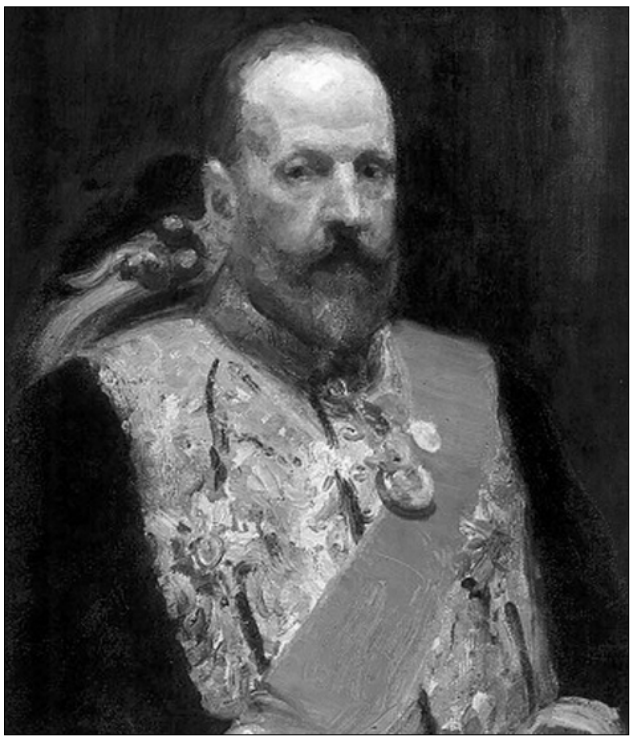
Рівне (Ровно) називали тоді одним з найгарніших міст Волині, містом яке потопало у зелені садів і парків. З проведенням тут залізничної траси торговельне значення повітового центру значно виросло. В кількох десятках верст – на захід від Рівного, з'явилась станція Клевань, навколо якої утворилось залізничне селище поруч старовинного містечка цієї ж назви. Від ст. Клевань, розташованої на кордоні Полісся і степової Волині, наприкінці XIX ст. спорудили сітку вузькоколійок – Степанську залізничну вітку, – що вела до центру лісорозробок – містечка Степань, із відгалуженнями до сіл Цумань, Загоринь, Рафаловки (всього 130 верст). У Степані працювала відома далеко за межами Волині фабрика технічної розробки лісових виробів. Степанські паркет, вікна, двері завдяки високій якості тепер знаходили свій збут у Києві, Одесі, Варшаві і Лодзі.

На важливий центр Луцького повіту перетворились Киверці, колись нікому не відоме заштатне містечко західної Волині. Поруч зі станцією побудували шпалопросочувальний завод, що обслуговував всі Південно-Західні залізниці Росії. Щорічно до 200 тис. шпал тут просочували розчином хлористого цинку. Спочатку шпали подавались у паровий котел, де пропарювались, щоб запобігти гниттю деревини і розширити шпари дерева. Потім за допомогою розрядженого повітря відбувалось виведення зі шпар конденсованої пари і соків. Тоді нагнітали розчин хлористого цинку, збільшуючи при цьому тиск у циліндрі. Просочування однієї шпали коштувало залізниці 20 копійок.

Від Киверців у 1890 р. провели відногу до повітового центру Луцька. Історія цієї гілки почалась із курйозу. Влітку 1890 р. цар Олександр III перебував у місті під час військових маневрів. Відсутність у Луцьку залізниці його здивувала. Цей недолік імператор наказав виправити негайно. Із Барановичів був викликаний залізничний батальйон, на земляні роботи мобілізовані місцеві селяни. На профілі, близькому до нуля, прокласти залізничне полотно було неважко, і вже 19 серпня роботи, що розпочались 1-го числа того ж місяця, були завершені. Вже 20 серпня від ст. Луцьк відійшов перший військовий ешелон. Маневри закінчились, тож 10 вересня військове відомство передало 11 верст Луцької вітки Південно-Західним залізницям.

Подібно до колії ім. Карла Людвіґа в Галичині, Товариство Південно-Західних залізниць було одним з тих, що найдовше залишалось приватним в Російській імперії. Виникло воно 9 червня 1878 р. завдяки об'єднанню Одеської (Одеса-Київ, Одеса-Волочиськ, Одеса-Бендери-Унгени (Рені), Одеса-Єлісаветград), Київсько-Брестської та Брестсько-Ґраєвської залізниць (разом 2031,56 верст). Фактичним володарем південно-західних магістралей був залізничний король І. Бліох, котрий і виробив план такого об'єднання. План був підтриманий міністерством фінансів. Негарантований акціонерний капітал трьох залізниць був замінений гарантованим у сумі 50 млн. кредитних крб., облігаційний капітал був збільшений до 312,4 млн. Крім того, новому товариству був переданий додатковий рухомий склад, а з казни видана тримільйонна позика. Які були зв'язки у Бліоха в міністерстві шляхів сполучень – невідомо, однак після утворення Товариства Південно-Західні залізниці опинились у прямій залежності від Петербурзького міжнародного комерційного банку, в якому налічувалось до 90 відсотків біжучих рахунків Товариства. Найбільшим акціонером банку й, одночасно, директором Товариства був той самий «король» – Бліох.

Однак, на початку 80-х рр. в Росії був здійсне-

1894 рік. Граф С.І.Вітте.

ний крутий поворот у залізничній політиці. Як і в Австрії, колії почали «одержавлювати». Спочатку ввели державну монополію на залізничні тарифи, пізніше – розпочався викуп. Першою на черзі була Харківсько-Миколаївська залізниця, яка перейшла в казну 1 жовтня 1881року. Далі – Курсько-Харківсько-Азовська, потім – Закавказька. Однак, Бліох був тоді ще для держави не «по зубах». Ліквідувати його «вотчину» вдалося тільки мудрому графу С.І. Вітте, котрий став міністром фінансів Росії. Першою «блискучою» операцією міністра стало «одержавлення» Головного Товариства (Москва-Петербург, Петербург-Варшава, Москва-Н.Новгород) у 1894р. І вдалася вона йому тому, що він залучив до співробітництва провідні столичні банки. Після цього Вітте взявся за знайомі йому Південно-Західні залізниці. Тут він починав свою кар'єру залізничного службовця. Швидко пішов вгору, вже під час російсько-турецької війни 1877-78 рр. граф відзначився на посаді директора руху Одеської лінії як вмілий адміністратор. У 1886 р. він запропонував видавати позики під хлібні вантажі. Це нововведення мало надзвичайний економічний ефект – для вивозу хліба не було перешкод. Практика позик була перенесена на всі інші залізниці. У лютому 1892 року Вітте був призначений міністром шляхів сполучення, а через півроку – 30 серпня, став міністром фінансів. Після перемоги над Головним Товариством енергійний міністр впритул зайнявся Південно-Західними залізницями. У травні 1894 р. Вітте подав у Комітет міністрів план викупу цих магістралей. Добре орієнтуючись у справах, він склав об'єктивний кошторис викупної суми. Однак, з ділками, пов'язаними з Південно-Західними залізницями, все було складніше, ніж з Головним товариством. Банкіри піднесли ціни акцій цих колій до небувалих розмірів. Міністр фінансів витримав паузу і виплатив «відступних» стільки, скільки вважав за потрібне, пішовши при цьому на розумний компроміс. З акціонерами все було вирішено «полюбовно», і з 1 січня 1895 р. магістралі офіційно перейшли до казни. Однак, керівництву на чолі з Бліохом сума у 47 мільйонів здавалась замалою, заправили вимагали додатково ще 57 млн. крб. Розпочався судовий процес, що тривав кілька років. Банкіри, колишні власники залізниць, пішли на пряме шантажування, залучивши до складу союзників своїх колег з Берлінської біржі. Тоді Вітте відповів контрударом: він видав постанову про те, що будь-які цінні папери товариств, у правління яких входять німецькі громадяни, котуватимуться на російських біржах тільки після особливого розпорядження міністра фінансів. Після довгих переговорів дійшли до згоди».

Ось таким чином з початком XX століття залізнична станція Здолбунів належала до управління Південно-Західної, або інакше – Києво-Ковельської залізниці, що перебувала в державній власності Російської імперії [4].

Серед найбільш визначних постатей, які бували у невеличкому давньому Здолбунові завдяки залізничному сполученню, варто відзначити легенду українського поетичного слова Лесю Українку – Ларису Косач. Видатна українська поетеса й письменниця була вимушена протягом багатьох років вести невпинну боротьбу за виживання. Важка недуга - туберкульоз кісток - вразила Лесю ще в юнацькі роки, відтак вона протягом тривалого часу їздила на прийом до київських лікарів-спеціалістів. Доведено, що Лариса Косач-Леся Українка побувала у Здолбунові в 1891 році, коли приїжджала до села Малої Мощаниці відвідати давню подругу ще з дитячих років Марію Биковську (Бєляєву). Лариса Косач та Марія Биковська разом росли в родинному місті Луцьку, до того ж їх батьки були родом з Чернігівщи-

1923 рік. Здолбунівська цементовня. Фото з боку вул. Вили.

ни й разом навчалися в Київському університеті. Підтвердженням зв'язків визначної української поетеси є лист до своєї матері – Олени Пчілки, датований першим березня 1890-го року, в якому, зокрема, йшлося: «... Маня видно не одержала мого листа, що я їй писала, певне, родичі її не зібрались одіслати. Сама ж вона вчителює в селі Мала Мощаниця в Дубенщині* і довольна своїм станом, та й я думаю, що так для неї луче». З часом Марія Биковська переїде до сусідньої Кременеччини й вже туди 1907 року Леся Українка приїде в гості до Мані зі своїм майбутнім чоловіком Кліментом Квіткою [5].

Розвиток капіталістичних (ринкових) відносин прискорив не лише піднесення залізниці та цементного виробництва. Загострились передусім соціальні стосунки, особливо з поразкою црської Росії в війні з Японією 1905-1906 років. Російські революціонери, організаційні витоки яких сягають середини XIX століття, 1900-го року заснували Російську соціал-демократичну групу в Здолбунові. Вона нараховувала 14 чоловік* й займалася переважно соціальними проблемами існування робітничого класу та читанням соціалістичної літератури з-за кордону. Марксистська література й навіть ленінська ліво-радикальна газета «Іскра» потрапляла до Здолбунова залізницею. Отож і самі революціонери працювали переважно в залізничних майстернях та на цемзаводі. 1902 року соціал-демократична група в Здолбунові організувала страйк з вимогою запровадження 8-годинного робочого дня, поліпшення умов праці та підвищення зарплат. Страйк тривав 9 днів й дирекція підприємств частково задовольнила вимоги страйкарів. Російсько-японська війна наче лакмусовий папір проявила слабкі сторони самодержавного управління царської династії Романових й 13 жовтня 1905 року грянув всеросійський політичний страйк. На заклик більшовиків першими припинили роботу залізничники. Разом з ними до центру Здолбунова з революційними гімнами та червоним прапором попрямували страйкарі з цементного, лизано-механічного заводу та здолбунівських млинів. Рух поїздів на лініях Здолбунів-Дубровиця та Здолбунів-Радивилів було повністю зупинено. За деякими даними в Здолбунові страйкували 2000 робітників, а керувало ними п'ять чоловік страйкому. Згідно з переписом рубежа XIX-XX століть населення Здолбунова складало біля 10 тисяч чоловік. Якщо припустити, що половина його була дітьми та жінками, то в жовтневому страйку 1905 року взяла участь половина дорослого чоловічого населення! Звісно, нехай така інформація залишиться на сумлінні авторів розділу «Здолбунів» «Історії міст і сіл УРСР. Ровенська область». Два тижні з соціальними та політичними вимогами страйкували здолбунівська страйкарі, допоки в містечко не увійшли три роти (біля 400 багнетів) солдатів. Страйк придушили, біля 100 активістів ув'язнили, але загальнополітичну ситуацію це не рятувало. Через два місяці в грудні 1905-го на залізниці страйк повторився й тривав 9 днів. Тоді «в хід» пішли спецслужби: до кінця 1906 року соціал-демократичну групу в Здолбунові було викрито й майже всіх її членів ув'язнено.

Керівниками соціал-демократичної групи в Здолбунові в різні роки були різні люди. Серед найбільш помітних – Вісневський, Лейко – рідний брат видатного білоруського поета та журналіста, Бліох, Ерліх, Єленін та інші.

Із матеріальних решток, які б засвідчували боротьбу соціал-демократів Здолбунова за права та свободи трудящих, збереглося декілька фотознімків революціонерів зорі XX століття – Вісневського, Лейка, Єленіна та інших. Тоді цю боротьбу було овіяно певним романтизмом, альтруїстичними помислами представників інтелігенції, які прагнули «збудувати новий світ» рівності та справедливості. Більшість революціонерів із першої хвилі РСДРП згодом відійшли «в

* с. Здолбунів (Здолбуново) за адміністративним поділом належало до Острозького повіту (до 1903р.), а південне с. Мала Мощаниця – до Дубнівського.

тінь», а пізніше засуджені чи розстріляні більшовицькою владою.

Доволі цікаву вузівську дипломну роботу, написану 1983 року, присвячено 110-й річниці Здолбунівського залізничного вузла. Вона має назву «До питань історії Здолбунівського відділення Ковельської залізниці» й належить Софії Шимчук, уродженці с. Копитків на Здолбунівщині. Зокрема у ній йдеться, що в серпні 1983 року залізничний вузол відзначив 110 річницю від часу свого заснування. Отож й тут маємо той самий 1873 рік – час своєрідного відліку «великого залізничного інування» Здолбунова. З писемних джерел Софія Шимчук використала також періодику – газети ковельської та львівської залізниці «Ковельський залізничник» та «Більшовик транспорту», датовані 1940-41 рр.

Навединими в роботі даними лише підтверджується теза, що поразка в Кримській кампанії (російсько-турецька війна 1853-56 рр.) й загальне відставання імперії в економічному поступі вимагали будівництва нових доріг. До 50-их років XIX ст. в царській Росії було всього 1600 км. залізничного полотна, а за 10 років, з 1865-го до 1875-го, річний приріст залізничних шляхів складав 1,5 тис. кілометрів. В подальшому розвитковi капіталізму в царській Росії лише за 4 роки від 1893-го по 1897-ий з'явилося 2,5 тис. км. прокладеного залізного полотна.

В жовтні 1869 року міністр шляхів сполучень Росії В. А. Бабранський виголосив доповідь імператору Олександру II-му про дозвіл Торговому дому «Брамсон і син» в м. Ровно провести пошукові дослідження на залізничній лінії від Бердичева через Житомир, Заславль, Острог, Ровно, Клевань й до Брест-Литовська. А через рік, тобто 1870-го, було розроблено Положення Кабінету Міністрів про видачу дозволу на спорудження Києво-Брестської залізниці. Роботи проводилися трьома напрямками: від Бердичева до Шепетівки, від Шепетівки до Ковеля (з відгалуженням від Здолбунова до Радзивілова, де на той час проходив російсько-австрійський кордон), від Ковеля до Бреста. Дорогу споруджували в надзвичайно важких умовах, адже колія проходила поліськими болотами й трясовинами. В середині 1873 року до Департаменту залізниць царської Росії надійшла Доповідна записка за № 2561, у якій повідомлялося, що відтинок Кривин – Брест-Литовськ відкрито для руху поїздів. Так, в 1873 році й було відкрито новозбудовану залізничну лінію Здолбунів-Козятин-Ковель. Із цього часу й розпочинається історія Ковельської залізниці. В той час царський уряд асигнував кошти на будівництво паралельних, або так званих подвійних, шляхів на головних напрямках, якими пов'язували Чорне море з країнами Східної Європи. У 1879 році ці подвійні шляхи залізничних сполучень пролягли від Козятина через Здолбунів й далі до Ровно та Ковеля.

1911 рік. Один з керівників здолбунівської групи РСДРП В. І. Вісневський.

Розвиток транспортних зв'язків в цьому краї гальмувала приватна власність на землю. Питання про відчуження землі під будівництво колій могли вирішуватися роками. Поміщики писали сотні скарг та протестів до урядових установ, намагалися всіляко протидіяти будівництву залізниці. Тим не менше, стратегічне значення залізниць, яке в той час мало на меті переважно вивіз виробленого в царській Росії хліба через німецький кордон й до портів Кенігсберга та Данцига – заперечити було годі. В 1874 році закінчилося будівництво залізничної гілки від Здолбунова до Радзивілова. До цього часу належить перша згадка про паровозне депо Здолбунова. А вже через три роки (1877-ий) в Здолбунові відкрили перше залізничне училище, тоді ще – однокласне. Навчання в ньому здійснювалося коштом Південно-Західної залізниці. Через десять років (1887-ий) училище стає двокласним. Збільшується паровозний парк, зростають потреби й об'єми перевезень. Приміщення старого залізничного училища не збереглося – вона знаходилося на сучасній площі від вулиці Ясної відразу за гуртожитком сучасних ліцеїстів-залізничників.

На облаштування двох невеликих майстерень для станції Здолбунів було виділено 25 тисяч

1926 рік. Вигляд вул. Гандльової (сучасна назва Гетьмана Мазепи, в минулому — Карла Маркса).

рублів [6]. І вже 1879 року депо Здолбунова згадується в звітних документах як промислове підприємство. Тут постійно збільшувався контингент працівників. В цьому ж році для них розпочинають спорудження казарм. Ці дерев'яні просторі житлові будинки, які пізніше почали називати бараками, стоять обабіч локомотивного депо й досі. Їх стандартні обриси неважко побачити на здолбунівських вулицях Івана Гончара, Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, а також в містах Сарни, Ковель та інших.

Звичайно, у перші роки становлення та розвитку залізничного транспорту, будівництва колії умови праці робітників були вкрай важкими. Робочий день тривав протягом 10-11 годин. Природно, що працюючі розпочали боротьбу за покращення умов праці, а ідейними натхненниками цієї боротьби виступили представники Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Ось і в Здолбунові за свідченнями В.І.Вісневського на початок 1901 року здолбунівська організація РСДРП нараховувала 25 чоловік. Керівником здолбунівських соціал-демократів був товариш Божко. Головні об'єкти пропаганди соціал-демократів Здолбунова – локомотивне депо, де працювала частина з них, та цементний завод, який на зламі XIX-XX століття перетворився на потужне промислове підприємство.

Уся агітаційна та пропагандистська література до Здолбунова та інших міст Волині надходила від агентів РСДРП з Варшави. Здолбунівська соціал-демократична організація мала на «озброєнні» власні друкарські машинки, на яких виготовлювали актуальні політичні листівки та прокламації. Серед залізничників їх розповсюджував Л.Трохимчук.

На той час Росія стояла на межі війни з Японією, а відтак – криза урядова й загальнополітична неминуче провокувала економічний занепад. Саме економічна нестабільність неминуче робила жорсткішим визиск робітників і селян з боку як держави, так і приватних власників. Таким чином восени 1904 року боротьба робітників за власні права, яка супроводжувалася мітингами, страйками та іншими актами економічного саботажу і непокори, ставала більш ніж актуальною. Здолбунівським РСДРПістам літературою, порадами та настановами допомагали лідери соціал-демократичних організацій з Москви, Петербурга, Києва та Варшави. Вимоги були стандартні: обов'язковий 8-годинний робочий день, організація страхової каси та збільшення розмірів заробітної плати. На жовтень 1905 року Всеросійська РСДРП запланувала страйки по всій імперії. Здолбунівська соціал-демократична організація також створила страйковий комітет, до складу

якого ввійшли Вісневський, Богдан, Ерліх, Мацкевич і Божко. Невдовзі першими на Волині застрайкували саме залізничники Здолбунова. Вони організовано разом з іншими підбуреними робітниками організували колону та пішли містом. Прийшли, щоправда, не до приміщення локомотивного депо, а до цементного заводу. На той час правління залізниці практично вже унормувало (впорядкувало) тривалість робочого часу для залізничників. Тож петицію з вимогою введення 8-годинного робочого дня та підвищення зарплати вручили «недалеким» від залізниці представникам цементного заводу. Кількома здолбунівським жандармам навести порядок були не просто, відтак керівництво міста звернулося за допомогою до військових. Страйк тривав протягом двох тижнів до введення в дію військових. І хоча частину страйкуючих було заарештовано, керівництво залізниці затвердило для робітників 8-годинний робочий день та підвищило розмір їхніх зарплат на 20 відсотків [7].

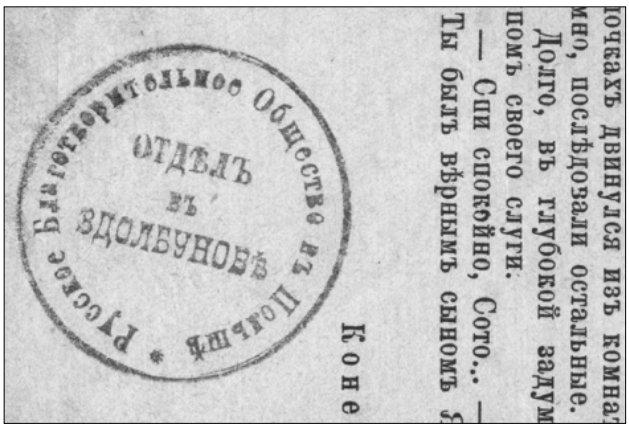
Саме як акт саботажу та дестабілізації становища в царській Росії всеросійський страйк 1905 року високо оцінив Володимир Ульянов (Ленін): «Російська залізнична забастовка призупинила залізничний рух й самим рішучим чином паралізувала силу уряду». Що ж, якщо врахувати воєнний час, а аткож абсолютне «невідчуття» себе громадянином Російської імперії, то радість товариша Леніна зрозуміла. Однак уряд поступово оговтався після поразки в російсько-японській війні й вже 1906 року більшість членів здолбунівської групи РСДРП було заарештовано. Тоді залишками активістів агітацію та пропаганду соціал-демократів було спрямовано на навколишні біля Здолбунова села. РСДРПісти взялися пояснювати по-своєму сутність царського маніфесту, Столипінської земельної реформи для селян Глинська, Загорівщини, Новомильська, Здовбиці. Селян закликали протестувати та саботувати діяльність земельних комісій в селах, які мали займатися проблемами проведення реформи. В 1906 році царська влада провела в Здолбунові чергові арешти, а в 1910 році здолбунівська РСДРП практично перестала існувати.

Соціал-демократи, навіть без поділу на «більшовиків»-«меншовиків», працювали не лише в підпільному режимі. Вони боролися за вплив на культурні та просвітницькі організації. Однією з них було Російське благодійне товариство в Польщі. Там, де на його діяльність не «накладали лапу» радикальні монархісти-чорносотенці, під «опіку» його брали соціал-демократи чи соціалісти-революціонери.

У приватній колекції в Здолбунові збереглася унікальна книга «Принцъ Майо», сюжет якої стосується актуальних тоді інтриг міжнародних розвідувальних служб у часи російсько-японської війни. Книга складається з 168 сторінок, але головна особливість цього друкованого видання – наявність на останній сторінці круглої печатки діаметром 40 мм із промовистим текстом: «Русское Благотворительное Общество въ Польше. Отделъ въ Здолбунове». У цій унікальній оригінальним штампом книзі відсутні перших 16 сторінок, а отже встановити рік її видання тяжко. Як і здолбунівську адресу бібліотеки культурного Російського товариства. Але не може бути сумнівів у наявності потужної розгалуженої мережі російських бібліотек та громадських організацій на Волині у 1905-1914 роках, одна з яких функціонувала й в Здолбунові. У порозумінні з культурними діяли також релігійно-громадські об'єднання, напрямок для яких визначався позицією офіційної церкви. Так в Здолбунові на початку XX століття при Свято-Катеринівській церкві діяло православне Свято-Георгієвське братство [8]. Воно, серед іншого, займалося збором пожертвувань «на Палестину», тобто на ремонт та будівництво православних святинь у країнах мусульманського світу.

1911 рік. Один з керівників здолбунівської групи РСДРП І. Лейко.

1908 рік. Сторінка пригодницького роману «Принц Майо» з печаткою «Русское Благотворительное общество въ Польше. Отдел в Здолбунове».

Описи Здолбунова кінця XIX – початку XX століття можна зустріти у багатьох авторів. У старовинних документах місто згадується під назвою Долбунів, Долбунов. Видатний дослідник української історії, професор і емігрант Володимир Цинкаловський так описує Здолбунів у своєму географічно статистичному словнику: «містечко на південь від Рівного при залізниці Львів-Дубно-Київ. Було це колись село на р. Устє, 32 км від Острога. Наприкінці XIX століття в селі Долбунові (або Здолбунові) було 144 будинки та 4667 жителів і на фабричній оселі 67 домів і 4324 жителі. По злученню села й оселі в кінці XIX ст. було там разом біля 10 тис. жителів.

Підставою розвитку цієї оселі була велика фабрика цементу «Волинь». Постали тут також: бровар, залізничні верстати, медичні пункти, аптека, військові касарні, цегельня і багато різних крамниць. Недалека віддаль Здолбунова від найбільшого торговельного міста Рівного, як і порівняно невелика відстань Здолбунова від Києва (залізницею – 380 км), чимало сприяли його розвитку.

Село Долбунів у 1570 році належало [родові] Мишки, який платив із нього належні податки. У 1583 році властителем його був кн. Костянтин Острозький аж до 1757 року (трансакція Кольбушівська), пізніше воно перейшло до Любомирських.

За переписом 1911 року в Здолбунові було 6140 жителів, міська управа, пошта, телеграф, 2-класна залізнична школа «лічниця» (поліклініка) при цементовні «Волинь», громадський клуб, нотар[іус], аптека, 7 акушерок, склад аптечних товарів, 20 крамниць, горілчана крамниця (винна ловня), польська бібліотека, залізнична бібліотека, аматорське театральне товариство, 3 лікарні, 3 дантисти, фабрика ваг, 2 готелі, 2 книгарні, 3 кредитових товариства, 3 промислових підприємства, велика цементовня «Волинь», на якій працюва-

1927 рік. Залізничний вокзал Здолбунова. Вигляд із вул. Колейової (сучасна Івана Гончара).

2001 рік. Кар'єри Старомильська неподалік Здолбунова. Фото Віктора Леця.

ло 238 робітників, а вартість річної продукції складала 383000 руб., водяний млин (із 95 тисячами вартості річної продукції), ремонтна майстерня при залізничному депо, фабрика сільськогосподарських машин (18500 руб. об'ємів річної продукції), приватна жіночна гімназія, фотограф, два склади сільськогосподарських машин і 12 ярмарків річно» [9].

З уведенням у дію в середині XIX ст. залізничної колії, абсолютна ера сільського господарства для Здолбунова закінчилась. Додатковим чинником у розвиткові містечка стала, окрім залізниці, подальша розробка крейдяних та глиняних кар'єрів Здолбунова, що давали сировину цементовні, закладеній братами-чехами Едмундом та Олександром Єлінеками.

На зламі XIX та XX століть здолбунівська цементовня «Волинь», поза сумнівом, стала разом із залізницею чи не головним чинником розвитку Здолбунова. Свідченням цьому стали розпорядження Волинського губернського правління, що діяло від імені Його Імператорської Величності Самодержця Всеросійського, зібрані в державному архіві Рівненської області. Більшість з них регулювали фінансові аспекти існування цемзаводу щодо частини акцій, які належали на правах власності державі. Та серед цих розпоряджень-указів є й такі, що стосуються безпосередньо життя до 1903 р. сельця Здолбуново, а від 1903-го – міста Здолбунів, яке набуло заштатного статусу. Ось розпорядження суто економічного характеру, які стосуються цементного заводу: №88 від 28 серпня 1897 р. «Про затвердження статуту акціонерного товариства Портланд-цементного заводу «Волинь» (статут прийнято 4 липня 1897 р.): за восьмим параграфом якого основний капітал складав у ту пору 400 тис. рублів на 800 акцій по 500 руб. кожна»; №107 від 1 вересня 1898 р. «Про затвердження змін до статуту акціонерного товариства «Волинь»; №39 від 2 квітня 1899р. «Про зміни...», яким збільшили капітал заводу на 200 тис. руб., що склало 400 акцій по 500 руб.; №31 від 17.03.1900р. «Про збільшення основного капіталу шляхом викупу на 200 тис. руб., тобто 400 акцій по 500 руб.»; №46 від 15.05.1900р. «Про зміни статуту Портланд-цемен-

1898 рік. Будинок для робітників цементовні. Вул. Фабрична, 1. Фото 2004 року.

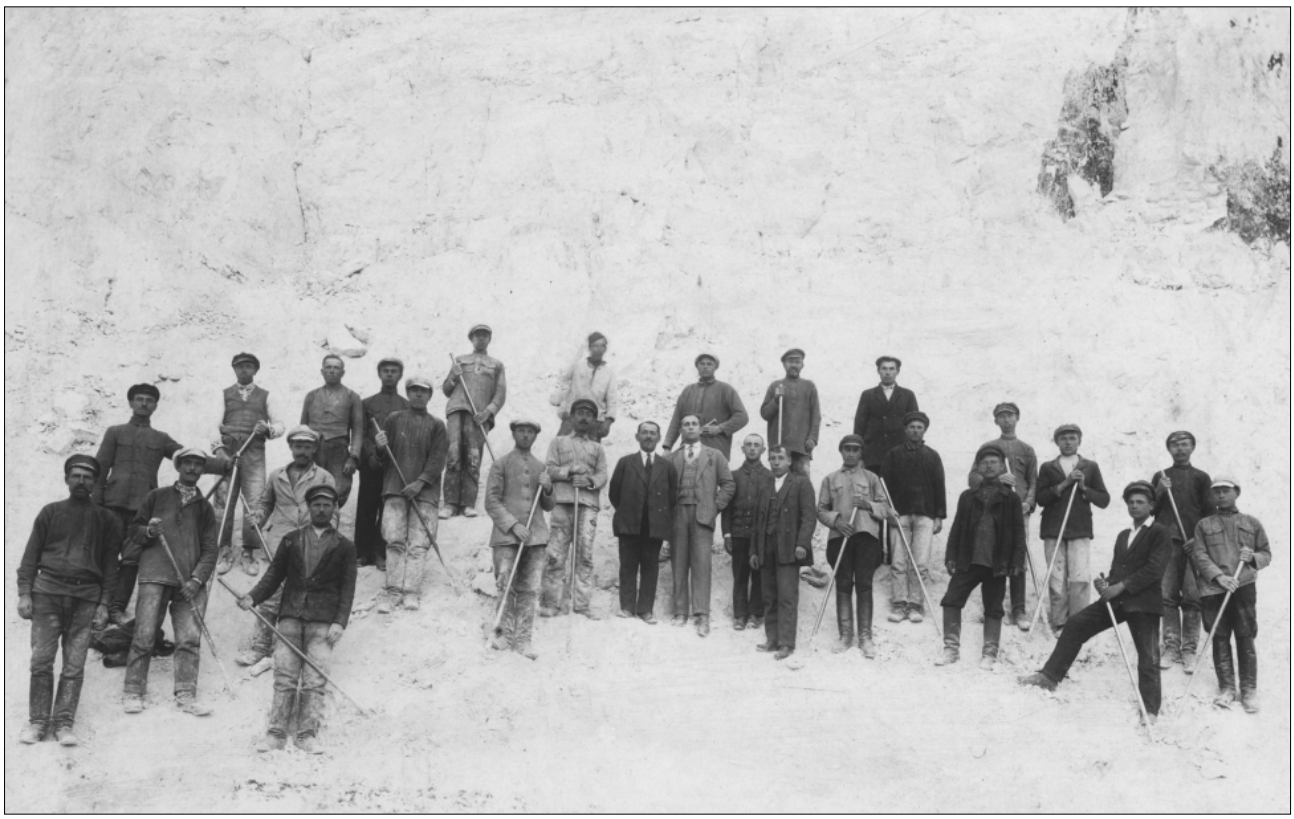
тного заводу «Волинь», в якому у параграфі 8 зафіксували збільшення основного капіталу на 800 тис. руб. – 1600 акцій по 500 руб.». Зміни статуту, як і зміни форм власності на заводі височайшим імператорським повелінням не були забаганкою. Вони змінювали ліквідність, а значить вартість майна заводу. У 1900-их це робилося постійно: розпорядженнями №101 від 24 жовтня 1909 р. «Про зміни статуту акціонерного товариства...»; №33 від 15 лютого 1910 р. «Про зміни статуту акціонерного товариства...»; №121 від 10 грудня 1909 р. «Про затвердження статуту Здолбунівського Товариства Взаємного Кредиту; №196 від 26 листопада 1912р. «Про збільшення основного капіталу на 1280 тис. руб. до 3800 тис. руб. шляхом випуску додаткових акцій – 4800 на 480 тис. руб по 100 руб кожна»; і навіть передвоєнним розпорядженням №216 за 1913р. «Про зміни статуту Портланд-цементного заводу «Волинь» тощо.

Серед імператорських указів, розпоряджень Кабінету міністрів інших «височайших повелінь» вельми цікавим є наступне за №14 від 1 лютого 1900 р. «Про влаштування поліційних наглядачів в селищі Здолбуново, а саме – 1 поліцейського наглядача та 2 городових з утриманням по 180 руб. кожному». Це була «підмога» вже діючим п'яти урядникам, які працювали на залізниці й її коштом утримувалися. Приміщення поліційним наглядачам в районі цементного заводу збудували 1903 року нове. Від 70-их років воно відоме як колишня стоматполіклініка, а нині в ньому розташувалась одна з структур районного відділу УМВСУ.

Офіційним днем народження Здолбунова став той самий 1903 рік. А «посвідкою» для міста-іменинника стало розпорядження за №94 від 5 вересня 1903р. «Про утворення в селищі Здолбуново міського поселення» Вищезатвердженим положенням Кабінету Міністрів від 10.05.1903р. Згідно з ним населення Здолбунова при Південно-Західній залізниці передбачалося «залишити в межах земель дійсного статського радника Хомякова об'ємом біля 56 десятин з прилеглими до нього новими ділянками землі Товариства Портланд-цементного заводу «Волинь» біля 12 десятин». Тож це розпорядження інформує про власника більшої частини Здолбунова поч. XX ст. – дійсного статського радника Хомякова. Саме йому від кінця XIX століття належав будинок на сучасній вулиці Княгині Ольги, де нині розташовано дитячу районну бібліотеку. Це був поміщицький будинок здолбунівського маєтку Хомякова, який став надбанням народу в часи революції.

Варто згадати про ще один указ, який став «притчею во язицех» для Здолбунова. Це розпорядження за №7 від 10.01.1905р.. У ньому йдеться про «Дозвіл на вільне проживання євреїв (у тому числі в Луцьку – 571, в Острозі – 591) в селищі при селі Здолбуново». Воно, до речі, не означало, що до 1905 р. у Здолбунові євреї не проживали чи не оселялися. Однак для їх безперешкодного проживання потрібна була так звана легалізація. За розпорядженням царського уряду розселення євреїв проводилося поза межею встановленої «зони осілості». Вона проходила по Дніпру і східніше великої української ріки євреї самочинно переселятися не мали права. Отож унормування поселень євреїв у Здолбунові настало лише 1905 року.

Розпорядження, затверджене Міністерством фінансів 24 жовтня 1909 р.»; №51 від 18 березня 1911 р. «Про затвердження посади нотаріуса в м.Здолбунів Острозького уїзду, затвердженого Міністерством юстиції 24 лютого 1911 р.» регулювало вирішення правових та майнових проблем міста. А ось розпорядження №123 від 3 червня 1911 р. «Про влаштування секретної команди при квартирі поліційного підрозділу м.Здолбунів» підкреслює посилення контр-розвідувальної праці військових і поліції в населених пунктах стратегічного розташування. Загалом вони засвідчують суспільний розвиток і фіксують державні, проваджені царським урядом, віяння в

1933 рік. Крейдокопи в старомильському кар'єрі. З архівів РОКМ.

Здолбунові початку XX століття.

Розпорядження №151 від 3 липня 1914 р. «Про влаштування в складі Здолбунівської міської поліції допоміжної команди силою 2 посад городових на прохання Здолбунівської міської управи з утриманням в 360 руб. (по 180 кожному) коштами м.Здолбунова» засвідчує наростаючу тривогу за правопорядок у місті напередодні Першої світової війни. Хоча з іншого боку у дореволюційному Здолбунові на кожну тисячу населення припадав один поліцейський жандарм. У проекції на сучасність особовий склад райвідділу УМВС не повинен був би за царськими мірками перевищувати 25 чоловік.

Стосовно царського періоду, який звично ганили в книгах із історії радянської доби, то варто вказати на неточність поданої в розділі «Здолбунів» багатомного видання книги «Історія міст і сіл УРСР» дати «1910 рік» як часу створення акціонерного товариства «Волинь», що його нібито зорганізувала царська держава. Лист подяки від дирекції Його Величності Імператорської Південно-Західної залізниці на ім'я керівництва цементовні АТ «Волинь», датований 1903р., а також подані вище документи засвідчують, що, принаймні, від 1897р. на базі невеликого цементного заводу братів-чехів Єлінеків було створене акціонерне товариство Портланд-цементного заводу «Волинь». Звичайно, з чималою часткою акцій, які належали державі. Ну, а стосовно юридичного статусу і дати заснування, то їх підтверджує матеріальна дрібниця - попільничка, виготовлена 1936р. з нагоди 40-річного (!) ювілею цементовні «Волинь». Тоді в 30-их цемзавод працював лише в теплу пору року – в цехах було відсутнє опалення. Попільничка, яка складається з підставки та іменної цементної «бочечки», виготовлена з самого високоякісного цементу тієї пори й якісно пофарбована в сірозелений («цементний») колір.*

Тут доцільно звернутися до відомого перепису населення, організованого царською владою у 1897 році. Не секрет, що знівельована політичною доцільністю в радянські часи, наука статистика була напрочуд добре розвиненою в Російській імперії.

У детальній і вельми об'ємній, складеній за результатами перепису 1897 року, таблиці з даними про чисельність населення в місті Здолбунові становила 10448 мешканців. Неймовірно, але в

* Зберігається у приватній колекції Валерія Кошелєва.

ції же таблиці міститься інформація про чисельність населення... селища Здолбуново! Обидва населених пункти належали до Волинської губернії Острозького повіту Здовбицької волості, а найближчі залізнична станція, поштова станція та телеграфна станція знаходились саме в селищі Здолбуново! Кількість дворів тут складала 241, а чисельність мешканців – 6410 осіб. Навряд чи варто вважати Здолбунів та Здолбуново різними населеними пунктами, населення яких жило окремо й разом складало 16 тисяч 858 осіб. Швидше за все селище Здолбуново з 6410 мешканцями або входило до складу міста, у якому мешкало 10448 чоловік і розділялося з містом з точки зору власності. Однак десять з половиною тисяч мешканців – це жителі двох різних адміністративних територій і одного населеного пункту водночас. Для прикладу – у 1897 році в містечку Мізоч Дубенського повіту проживало 2942 чоловіки. Таким чином, Здолбунів на той час був наче й містом, й водночас – селом. Він був другим містом за чисельністю мешканців згідно перепису населення серед міст, які в якості районних центрів входять нині до території Рівненської області. При цьому Здолбунів (Здолбуново) тоді не був ані повітовим, ані навіть волосним центром! Відповідно більша кількість населення проживала лише в Корці, де була добре розвинена торгівля та промисловість – 13528 чоловік. Для прикладу в Млинові проживало зафіксованих переписом 1897 року 2500 мешканців, в Демидівці – 356, а в Костополі – 81 мешканець!

Не дивлячись на усю точність науки статистики «за царизму», інтерпретація даних, якими б точними вони не були, завжди різна. З цього погляду вельми цікавою виглядає цифра щодо чисельності населення у 1897 році, наведена авторами А.С. Якимчуком та К.І. Лук'янчуком в книзі «Історія міст і сіл УРСР». Зокрема там йдеться, що тоді в Здолбунові проживало 4692 особи. Звичайно, якщо «відмінусувати» кількість населення «селища» від «міста» в 1897-му році, то за даними Панасенка дійсно вийде 4038 осіб! Видається, що статистика часто стає наукою вигоди для політиків. У випадку із Здолбуновом вона завжди була дивною та суперечливою, до того по-різному трактувалася. Якщо за 50 років урядування в Здолбунові радянської влади населення тут зросло заледве в 2,5 рази в порівнянні з часами царизму (коли «багаті гнобили бідних»), то порівняння 10448 мешканців міста в 1897 році з 25,7 тисячами в 1973-му – не такий вже й бурхливий ріст «завдяки спрямовуючій ролі компартії та заходам органів радянської влади».

У подальшому ситуація змінилася зі зміною статусу самого міста – 1903 року Здолбунів отримав

1913 рік. Ринкова площа в Здолбунові. Фото від вул. Гандльової.

адміністративну назву «заштатного города». Навіть в радянській «Історії...» з цього приводу написано: «на центральній вулиці *(Колейова – прим. авт.)*, що йшла від вокзалу, проклали тротуар, встановили газове освітлення. За даними 1912 року на цементному заводі працювала лікарня. В 1908-1911 рр. у місті налічувалося до 10 тисяч жителів». Тож тенденції до збільшення населення, офіційний дозвіл на розселення в місті євреїв тощо, робили Здолбунів більшим та багатшим, а головне – різнорідним у соціальному плані. Так від 1899 року в місті розпочав роботу ливарно-механічний завод, приватна паркетна фабрика, два млини (*перший – на Вилах – оновлене в 30-их роках приміщення збереглося, та другий – на стику сучасних вулиць Кн. Ольги та Шевченка – приміщення не збереглося – прим. авт.*), численні крамниці, трактири та навіть будинки розпусти. Двома приміщеннями цих борделів опікувалася Хана Шустер, а клієнти підбиралися серед проїжджаючих Здолбуновом пасажирів, які зупинялися в ресторані по вул. Колейовій (сучасна І. Гончара, 47). Величезну роль у розвитку економіки міста відігравали ярмарки, що відбувалися на сучасній площі Ринок та на території сучасного парку від вулиці Шевченка між вулицями Грушевського, Лермонтова та майданчиком стадіону.

Там, де з'являються та скупчуються сотні й тисячі працюючих, неодмінно знайдуться невдоволені умовами праці, станом із заробітною платнею, соціальними гарантіями роботи. Усі ці умови стали характерними і для Здолбунова, коли величезна Російська імперія зазнала нищівної поразки від маленької Японії у війні 1904-1905 років. Саме в цей час у Здолбунові посилюється пропаганда та агітація групи Російської Соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Тоді, ще без додатку «більшовиків», вона нараховувала заледве 14 чоловік. До її складу входили доволі принципові та інтелігентні люди. Так активістом партії-прообразу майбутніх більшовиків був рідний брат Кіндрата Лейка – Іван Лейко.

У списку населених пунктів Волинської губернії на 1 січня 1910 року зазначено, що Здолбунів – селище Острозького повіту Здовбицької волості. У ньому налічувався 241 двір. Чисельність мешканців становила 6410 чоловік. Тут було два поліційні стани та по дві дільниці мирових посередників, три дільниці мирових суддів та одна

1900 рік. Фасад ливарного заводу по вул. Приходька. Фото 2005 року.

дільниця судового слідчого.

Після царської реформи 1803-1804 років про народну освіту в Російській імперії, у великих містах почали засновувати університети, у губернських – гімназії, повітових – училища, а в селах – парафіяльні школи, до яких зараховували дітей віком від 7 років обох статей. Для прикладу у Рівному протягом 1858-59 рр. існували гімназія, парафіяльне училище та казенне єврейське училище І-го розряду. Принагідно нагадаємо, що залізничне училище в Здолбунові було відкрито 1877 року. Воно було однокласним й навчання в ньому здійснювалося коштом імператорської Південно-Західної залізниці, або іншими словами – за рахунок казни. У 1914 році, на той час вже в міському двокласному залізничному училищі, працювало 26 викладачів. А почесним наглядачем училища був інженер шляхів сполучень Борис Матвійович Булашевич, штатним наглядачем – радник Василь Олексійович Ільєшев. У 1884 році в громадському будинку (адреси встановити не вдалося) було відкрито громадську двокласну школу. А ось адреса чотирьохкласної школи в приміщенні від 1900-го року відома й досі. Вона знаходилася в одноповерховому будинку по вул. С.Наливайка (зараз – житло). На утримання школи, в якій наприкінці 80-их років XIX століття навчалося 25 хлопчиків та 2 дівчинки – всього 27 дітей, громада міста збирала протягом року 137 рублів. У 1905 році почала працювати церковнопарафіяльна школа, в 1907 році відкрився громадський клуб.

З «Пам'ятної книги Волинської губернії» довідуємося також про діючу станом на 1914 рік здол-

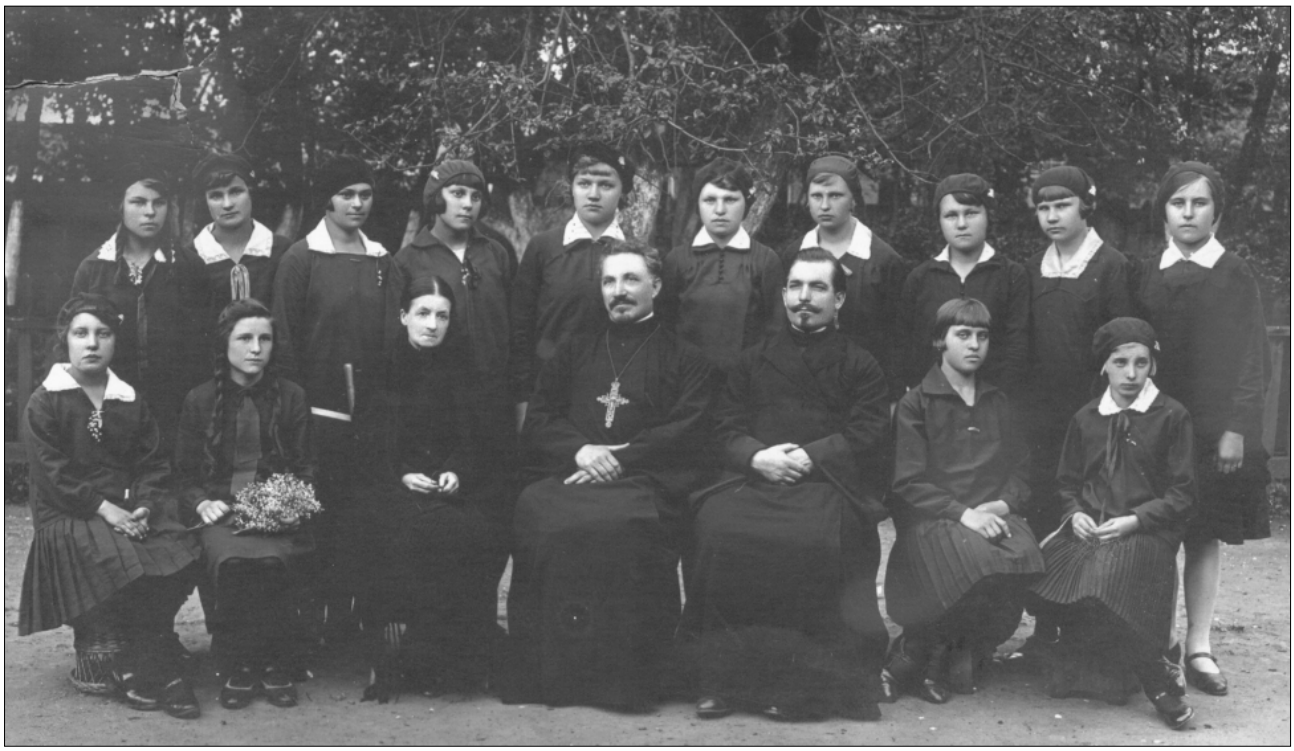

1900 рік. Фасад першої здолбунівської загальноосвітньої (громадської) школи. Вул. С. Наливайка. Фото 2003 року.

бунівську жіночу гімназію баронеси фон Таубе. Власне сама баронеса Елеонора Олександрівна збудувала її власним коштом та була її начальником. У гімназії (нині – ЗОШ № 5) працювало тоді 12 викладачів. До слова, якийсь період залізничне училище в 1918 році працювало й в приміщенні колишньої гімназії баронеси фон Таубе. Приміщення ж самого залізничного училища в Здолбунові стояло на відстані 30 метрів від вул. Ясної приблизно там, де зараз височіє п'ятиповерховий корпус гуртожитку залізничного ліцею. Приміщення старого залізничного училища з специфічними колонами та ротондами не збереглося.

Ось тут за даними місцевих краєзнавців Здолбунів відвідав сам імператор [10]. Відвідини відбулися напередодні Першої світової війни. До повітового Луцька Микола II неодноразово виїздив на військові навчання, звідки залізницею повертався до Москви чи Петербурга. Місцеві чиновники в Здолбунові були попереджені про можливість приїзду найвищої коронованої особи. Однак Микола II приїхав без попередження, несподівано й без великої свити супроводження. Вийшовши з вагону «літерного» ешелону разом із своєю донькою Єленою він перетнув залізницю, пройшовся до духовної семінарії, зайшов до локомотивного депо, відвідав приміщення жіночої гімназії баронеси фон Таубе, повернувся на вокзал, сів до потягу й відбув у напрямку Сарн. Вже з вагону самого потяга, обладнаного телеграфічним апаратом, Його величність імператор Микола Другий Романов відіслав здолбунівським чиновникам телеграму наступного змісту: «Государь посетил Здолбунов. Город грязен».

Можна собі лише уявити, які заходи з наведення порядку та чистоти вжила міська влада Здолбунова від остраху не стільки перед імператором, скільки перед невдоволеними чиновниками гу-

1913 рік. Священики Свято-Катеринівської церкви серед учениць жіночої Приватної гімназії баронеси Елеонори фон Таубе (сидить третя зліва).

1910 рік. Російський імператор Микола II (ліворуч) з двоюрідним братом Генріхом V — королем Великобританії.

бернського рівня які могли покласти край їхній кар'єрі.

Події світського й економічного життя в Здолбунові напередодні Жовтневої революції 1916-1917 рр. можна віднайти в документальних актах нотаріуса м. Рівне С.В. Матусевича. Наприклад, 30 червня 1916 р. було нотаріально посвідчено угоду між рівненським купцем директором пивоваренного заводу «Бергшлоссъ» Герцмиром Мойсеєвичем Пісюком та міщанином Здолбунова Хаїмом Янкелевичем Поліщуком. Згідно з цією угодою Хаїма Поліщука було призначено завідуючим «рейнським» погребом у Здолбунові, який належав рівненському пивзаводу АТ «Бергшлоссъ» за винагороду в сумі| 100 рублів за півроку «служби». Кількома днями пізніше — 1 липня 1919 р. Г.М. Пісюк засвідчив у нотаріуса Матусевича копію свідоцтва на право утримування рейнського винного погреба в м. Здолбунів, виданого Акцизними зборами Волинської губернії 22 січня 1916р. за № 1330. Той самий нотаріус Матусевич засвідчив 12 вересня 1916 р. підпис під актом продажу селянинові Василю Тимофійовичу Новокрещьонову міщанкою Бертою Фрідріховною Краска за 800 руб. кам'яного будинку (|критого толем, із 3-х кімнат, двох кухонь, двох комор і 2-х коридорів), дерев'яного сараю й кам'яної криниці, а також дерев'яного паркану навколо садиби й «усіх дерев, кущів у дворі садиби», що знаходилася у м. Здолбунів по вул. Мар'янівській, а також належала до земель власника міста Хомякова. (ф.54, оп.1, спр.1 — ДАРО)

Подібні документи Матусевич оформляв і щодо приміщення на вул. Ніколаєвській у Здолбунові. Так, міщанка Лівітан (по першому чоловікові — Жолквер) Ейдль Сруль-Гершовна передала в орендне користування згаданому зав. винним погребом Хаїму Янкелевичу Поліщуку увесь свій дім у Здолбунові. Плата мала складати по 1 тис. руб. на рік з умовою опалення кімнати та кухні, де мешкала власниця будинку, за рахунок орендаря.

15 лютого 1917 р. рівненський нотаріус С.В. Матусевич засвідчив підпис досить відомого у 20-х - 30-х роках минулого століття підприємця і власника Тимофія Харвата на акті, виданому Анні Александрівні Харват щодо будинку вартістю 500 рублів під знесення. Будинок знаходився в Здолбунові на згаданій вул. Мар'янівській — землях поміщика Хомякова.

Цікавим у цих давніх, майже століття тому складених, актах є не стільки , згадка про колишні (до 1917 р.) назви здолбунівських вулиць, але й фінансовий стан найбільш поважних людей Здолбунова. Наприклад, найбільшого землевласника в місті дійсного статського радника Дмитрія Олексійовича Хомякова; місцевого ксьондза Антонія Івановича Попеля; дворянки Анелії Яківни Іванової. Є в документах Матусевича й згадка про останніх на Волині князів Любомирських. Так, у 1916-1917 рр. «кн. Станіслав Казимірович Любомирський через свою довірену особу — дворянина Владислава Геронімовича Ржешовського — розпродавав у Рівному свої землі євреям». У актах також зазначено, що в домі «здравствующего» тоді Станіслава Казимировича проживає його син — Губерт Станіславович Любомирський. Це були останні «золоті» роки перебування на Україні давніх польських та українських магнатських родів Любомирських, Карвицьких, Сангушків. Вони ще ненадовго повернуться до Рівного та Мізоча наприкінці 20-х років, але пізніше їм на прабатьківській Волині місця вже не знайдеться.

Показовим у цьому відношенні є трагічний випадок, що стався на залізничному вокзалі Здолбунова 1918 року із останнім прямим нащадком

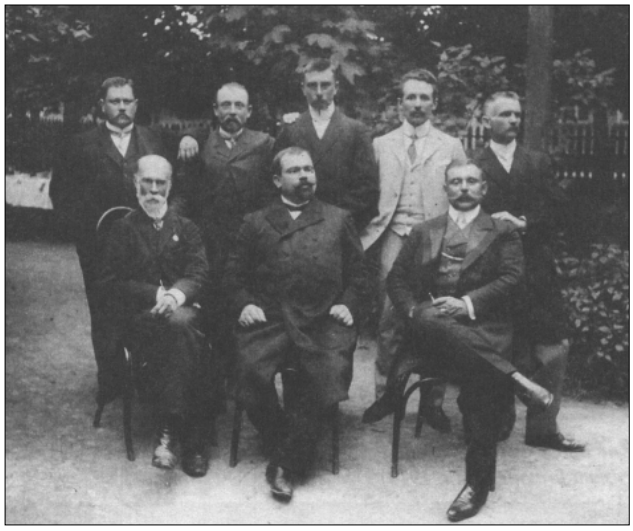

1903 рік. Інженери та робітники здолбунівського локомотивного депо перед фасадом. Сучасна вул. І. Гончара.

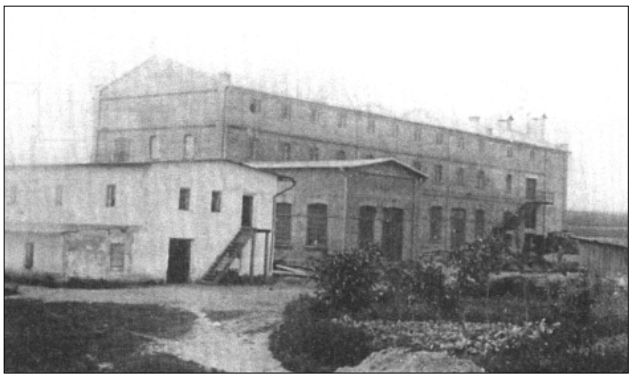
князівського роду Сангушків – Романом. Він їхав зі Славути, де мав родове помістя, на захід. Роздратовані збільшовичені солдати, які повертались з фронту, підбурені місцевими агітаторами, підняли його «на штики», а потім знущались над трупом. Це був вияв знаменитої класової нетерпимості – основи радянського «соціалістичного» будівництва.

Маловідомими є відомості про Здолбунівську залізничну артіль, яку було відкрито вже під час буремних днів осені 1917-го. 17 жовтня цього року нотаріус Матусевич засвідчив підписи П.В. Дзинцеловського, І.Я. Харжевського, Д.І.Нужного та А.І. Длужевського (австрійського громадянина польського походження), що мешкали в Рівному і Здолбунові, про заснування ними Товариства «Здолбунівська залізнична артіль офіціантів і поварів при станції Здолбунів». Засновники внесли по три тисячі рублів кожен в статутний фонд і задекларували намір укласти угоду з Управлінням Пвденно-Західної залізниці. Старостою артілі обрано Івана Харжевського, а помічником – Данила Нужного.

У соціально-гумористичному романі Ярослава Гашека «Пригоди бравого солдата Швейка» згадується пивовар Земан. Дослівно: «...у на-

1913 рік. Волинські підприємці-чехи – власники пивоварень та механічних заводів.

1917 рік. Чешська пивоварня власника Земана в Квасилові.

прямку на Чеські Будейовіци Швейк відстав від потягу на станції Табор... Чеський громадянин, який допоміг грошима, прощаючись, сказав Швейку: - Якщо потрапите, солдатику, до росіян у полон, поклоніться від мене пивовару Земану в Здолбунові.Ось вам моє прізвище. Будьте розважливі й довго на фронті не затримуйтесь. – Будьте спокійні, – відповів Швейк, – кожному цікаво подивитися чужі краї, та ще й задарма...» [11]. Тепер уже загально відомо, що прообраз Швейка Гашек писав і зі своєї, так би мовити, натури. Він потрапив до російського полону і відбував термін «позбавлення волі» як військовополонений на роботах в Квасилові, у пивовара Земана.

У документах нотаріуса Матусевича вдалося знайти прізвище чеського «селянина» Іосифа Іосифовича Земана, що мешкав у Квасилові. Представлена ним у нотаріальну контору довіреність 23 липня 1916 року була видана мінчанину Сруль-Хаїму Мошковичу Мотовиловкеру на управління та завідування пивоваренним заводом, що належав І.Земану, зі всіма спорудами, розташованими у Квасилові. Конкретніше йшлося про довіреність на «ходатайство у Волинському Губернському Акцизному Управлінні» та отримання Мотовиловкером дозволів для виробництва солодових напоїв *(пива - авт.)*, а також права отримування дозволу для продажу та пивоваріння, наймання службовців-приказчиків та робітників й їх звільнення, нарешті - на ведення судових справ, що мали відношення до заводу Земана. У цьому ж документі фігурує довіреність на ім'я Антона Антоновича Котека, яка також стосується управління та завідування квасилівським пивзаводом Земана. Не вдаючись у деталі, можемо припустити, що це було своєрідне реформування заводу Земана в частині вдосконалення роботи через залучення до управління більш «пробивних», висловлюючись сучасною мовою, «менеджерів» [12].

Перша світова війна, яка розпочалася 1 вересня 1914 року між Німеччиною, Австрією з одного боку і арською Росією з іншого, вогненним буревієм знищення прокотилася Волинню. Поразки, завдані Росії на фронтах Світової війни, зробили Рівненщину і Здолбунів прифронтовою смугою вже наприкінці 1915 року. Брусиловський прорив російських військ 1916 року також пов'язаний із Волинню. Щодо змін у місті, то варто згадати про демонтаж та евакуацію вглиб Росії найбільш цінного обладнання здолбунівської цементовні «Волинь», проведені на початку 1915 року. А ще на старому здолбунівському цвинтарі по вул. Вили з'явилася величезна братська могила, у якій спочили вічним сном 405 солдатів російської армії, які,очевидно, якраз і загинули

1918 рік. Працівники залізниці та їхні родини поруч однотипних балочних бараків, які залишилися в Здолбунові, Дубно, Сарнах.

1911 рік. Поштівка першого чешського пивоваренного та солодового заводу «Шмоликъ» в Росії власників Конічека та Поспішила. Заснований 1871 року.

під час Брусиловського прориву. Більше того, невеликий цвинтар здолбунівська старожили пам'ятають вздовж струмка, який витікає від сучасного залізничного вокзалу, перетинаючи вулицю Наливайка. За свідченням Леонтія Ткачука, тут знаходилося ще в 30-х роках кілька десятків похилених хрестів. За його версією, поховання виникло стихійно. Тут ховали солдатів Першої світової, які вмирали від хвороб та ран у санітарних ешелонах протягом 1914-1920 рр. До сьогодні від цвинтаря по обох боках вулиці Северина Наливайка не залишилося й сліду. А велике колись за площею поховання 405 солдатів на цвинтарі по вул. Вили «стиснулось» до площі поховання однієї людини – тут здавна ховали в декілька шарів.

Джерела

1. Данилевич М. Таємні організації Польщі XVIII-XIX століть. - Варшава, 1934.
2. Лівівська залізниця. Історія і сучасність (1861-1996р.р.)» під редакцією П.Є.Гранкіна, П.В.Лазечка, І.В.Сьомочкіна, Г.І.Шрамка. - В-во «Центр Європи», 1996р.
3. Там само.
4. Там само.
5. Р. Чаюк «Леся Українка в Малій Мощаниці». - //«Нове життя», № 16 (176), 1996р.
6. Звичайне та надзвичайне зібрання Акціонерів 13 листопада 1873 року. - РОКМ, ф.262, оп. 1, спр. 204.
7. Шимчук С. У вирі революційної боротьби // Шлях Ілліча. - №72 (5435). - 16 червня 1983 року.
8. Російська православна церква на Волині.
9. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року), т.1. «Інститут дослідів Волині», ч.52. - Вінніпег: Волинь, 1984.
10. Архів Ю. М. Корнійчука.
11. Гашек. Я. Пригоди бравого солдата Швейка. В-во «Прапор», Харків, 1980 р.
12. Архів Ю. М. Корнійчука.

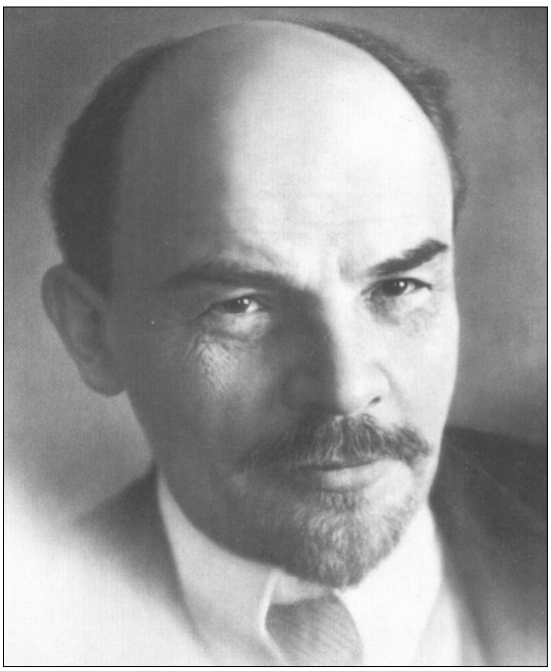

Розділ III.

У полум'ї революцій

У 1917-му році відбулися надзвичайно драматичні та фатальні для мільйонів мешканців колишньої Російської імперії події. Одні наивають їх Великою жовтневою соціалістичною революцією та періодом Громадянської війни, інші – жовтневим переворотом зграйки змовників та періодом Української національної революції 1917-1919 років. Однак те, що відбулося в лютому і жовтні 1917-го, 1918-1920 рр. на території Волині, Рівненщини та Здолбунова, мало, без применшення, доленосне значення для багатьох наступних десятиріч.

«На весну 1917 року в Росії повинен бути підготовлений масовий політичний страйк під лозунгом «Свободи та миру». Центром цього руху повинен бути Петербург, а в ньому почергово – Обухівський, Путіловський та Балтійський заводи. Страйк повинен був охопити залізничні зв'язки Петербург-Варшава, Москва-Варшава й Південно-Західну залізницю». Це текст з документу-фотокопії, який було надруковано в книзі Елізабет Хереш «Царська імперія. Блиск і падіння». Наведені у ній 15 років тому розсекречені документи Міністерства іноземних справ Німеччини промовисто засвідчують, що цитований Меморандум – частина великого сценарію, підготовлено в колах німецьких спецслужб із метою дестабілізувати ситуацію в царській Росії. Цей документ написав Олександр Парвус (А.Л.Гельфанд) – колишній соратник Плеханова та Леніна в квітні 1915 р. Вже тоді стало зрозумілим, що «швидка» Світова війна з Росією провалилася. Тому вже наприкінці 1914 р. Департамент іноземних справ Німеччини рекомендував кайзеру Вільгельму «вбити клин поміж ворогами Німеччини й чим швидше домогтися сепаратного миру будь-яким шляхом». Наведемо ще один документ: «12 лютого 1918 р. СЕКРЕТНО. Голові Ради Народних Комісарів. Відділення розвідки має честь повідомити, що знайдені в заарештованого кап. Коншина два німецьких документи з помітками й штемпелями Петербурзького Охоронного Відділення представляють собою оригінальні непідробні накази Імперського Банку Німеччини за № 7433 від 2 березня 1917 р. про відкриття громадянам Леніну, Суменсон, Козловському, Троцькому та іншим діячам за пропаганду миру, по ордеру Імперського Банку за № 2754. Це відкриття доводить, що не було своєчасно вжито заходів для знищення означених документів. Начальник відділення».

1919 рік. Володимир Ульянов (Ленін).

Процитуємо німецький документ: «Берлін. 1.4.1917. Терміново! Секретно! Панові державному секретарю імперського казначейства. Маю честь просити виділити в розпорядження іноземної служби для цілей політичної пропаганди в

Росії суму в розмірі п'яти мільйонів марок з засобів голови 6 розділу II-го надзвичайного бюджету... Держсекретар». Результати такого фінансування німцями більшовиків не забарилися: генерал Людендорф телеграфував держсекретарю з іноземних справ телеграмою з наступним змістом «заявляю про свою вдячність Іноземній службі за те, що вона внесла свій внесок в закріплення наших військових успіхів на східному фронті через підсилення руйнуючих елементів... шляхом не лише співдії порадницького характеру в фронтовій пропаганді, але також і внаслідок підтримки, виявленої «мінуючою» працею Секції політики – а саме великими грошовими засобами». Для благополучного перетину лінії німецько-російського фронту сам кайзер Вільгельм доручив полковнику Вахендорфу сприяти російським соціалістам не лише документами та рекомендаціями, але, якщо буде потрібно, провести Леніна й його групу через лінії німецьких окопів німецько-російського фронту! Підтвердження цьому знаходимо й в телеграмі з Москви, відправленій послом Мірбахом до Берліну. У ній, зокрема, йдеться: «Цілком таємно. Ситуація в Петербурзі, як подають надійні «джерела», знову вкрай загострилася. Антанта хоче виплатити багато грошей, щоб привести до влади правих соціал-революціонерів і поновити стан війни... Я намагаюся підірвати спроби Антанти й підтримувати більшовиків... Мірбах». На думку дослідника А.Циганова вбивство німецького посла лівими есерами зовсім не випадкове [1]. «Нещасний граф Мірбах – посол Німеччини в Росії, був убитий під час спроби ліво-есерівського повстання». Вбито його було людьми, «які були не лише прощені більшовиками, які все-таки перемогли, але й які отримали потім високі посади в службовій ієрархії «ЧК». Тож видається цікавим цей штрих до літніх подій 1918 року, який дозволяє, принаймні, задатися запитанням: чи не став до того часу німецький посол Мірбах одним з самих небажаних свідків фінансових таємниць нового більшовицького режиму». Секретним листом на запит Мірбаха Держсекретар імперського казначейства Німеччини листом від 11 липня 1918 року телеграфував: «На Ваш лист від 8 цього місяця, в якому Ви мені передали натяки стосовно «А.С. 2562» в Росії, я оголошую про свою готовність погодити виділення без зазначення підстав 40 мільйонів марок задля досягнення заявленої мети». Однак, більшовикам потрібні були гроші та сприяння лише на першому етапі. Далі вони навчилися збирати гроші самотужки завдяки чарівному слову «експропріація». А стосунки з спецслужбами німецької розвідки та Міністерства закордонних справ намагалися забути, «замівши» їх документальне підтвердження.

Гетьман Павло Скоропадський.

Перебіг величних й водночас трагічних подій 1917-1920 рр. годі розглядати прямолінійно чи однозначно. Суперечності вирію протистояння різних держав та ідеологій для України, Волині, Рівненщини та Здолбунова виливалися лише в одне – постійні втрати, яких зазнавало місцеве цивільне населення. Більшість населення міста, втім як більшість громадян Російської імперії, позитивно сприйняли Лютневу революцію у Петрограді й створення Тимчасового уряду та його представництв на місцях. Але протягом всього 1917 року все ще тривала Перша світова війна й населення країни продовжувало злидарювати й бідніти. Відповідно поширювалося загальне незадоволення й провідні верстви в політиці та економіці хотіли цим скористатися, аби змінити ситуацію на краще, часом – задля своєї приватної вигоди.

У Києві створюється Центральна Рада, яка поступово перебирає усю повноту влади на Україні та приймає декларації (Універсали) спочатку щодо автономії в межах Росії, а потім й взагалі проголошує суверенітет і створення нової незалежної української держави – Української Народної Республіки. Натомість у столиці імперії

Петрограді зростали впливи більшовицької пропаганди й їх популярні заклики щодо припинення війни та проведення глибоких соціальних реформ. Зрештою усе це й закінчилося Великою жовтневою соціалістичною революцією, як її називали прихильники класової теорії та колективізації майна, або ж жовтневим переворотом, як визначали подію 7 листопада 1917 року противники Леніна, Троцького, Сталіна.

До ворогів більшовизму належав генерал Павло Петрович Скоропадський, який з'явився на Україні 1917 року за наказом свого зверхника часів Світової війни – Верховного головнокомандувача російської армії Лавра Корнілова й почав діяти на вимогу патріотично налаштованих вищих офіцерів-українців. Він став повною протилежністю соціалістичній Центральній Раді під проводом Грушевського та Винниченка. Думка лідерів Центральної Ради стосовно майбутнього України не вельми хвилювала Скоропадського, перейнятого українізацією корпусу, яким керував у війну. Лише після проведення більшовицької революції Леніним Скоропадський зблизився з деякими лідерами Центральної Ради. В історії юної української державності розпочинався найбільш відповідальний та небезпечний період. Постійна загроза для Центральної Ради надходила від прифронтової смуги, де було сконцентровано частини російської армії, частину з яких було опановано більшовицькими агітаторами. Військово-революційні комітети Південно-Західного фронту й чотирьох армій, штаби яких знаходились в Бердичеві, Рівному, Старокостянтинові, Барі та Могильові-Подільському, були під кінець 1917 року в тій чи іншій мірі революціонізованими, а відтак небезпечними. У складі цих армій знаходились частини, цілковито віддані

1918 рік. Гайдамацькі війська Української Держави Павла Скоропадського.

1918 рік. Симон Петлюра та Євген Коновалець у Києві.

більшовикам й готові у будь-який момент розтерзати демократичну й мало діяльну Центральну Раду. 1-ий Український корпус під керівництвом Павла Петровича Скоропадського був доволі дисциплінованою частиною, до появи на київській авансцені січових стрільців з Галичини – хоч якоюсь силою, стримуючою навалу деморалізованих збільшовичених озброєних натовпів, що невпинно сунули з Заходу від лінії фронту. Соціалістично налаштований Уряд – Генеральний Секретаріат Центральної Ради – не вбачав у подальшій більшовизації загрози новопроголошеній державі. Таким чином, лише військовий секретар Уряду Симон Петлюра та командувач 1-им Українським корпусом Павло Скоропадський відчували загрозу військово-революційних рад, тож вирішили діяти на свій страх та ризик. Починаючи від 3 грудня 1917 року протягом кількох днів було розгромлено та розігнано більшовицькі військові ревкоми Південно-Західного фронту в Бердичеві та 11-ої армії в Старокостянтинові, а далі й в Проскурові, Вінниці та Рівному. Загрозу захоплення влади більшовиками на Правобережжі було ліквідовано.

Третього січня 1918 року проголошено Центральну Раду УНР. Через неповних чотири місяці підтримувані в нещодавньому минулому військові під керівництвом Павла Скоропадського організували так званий з'їзд партії хліборобів України. Одразу після з'їзду хліборобів 29 квітня 1918 року внаслідок військового перевороту до влади прийшов підтримуваний німцями гетьман Скоропадський. Влада під його керівництвом так і називалася – Гетьманщина. Грушевського, Пет-

люру, Винниченка й решту соціалістів та соціалістів-революціонерів було відсторонено від влади, декого з них – ув'язнено.

Не дивлячись на цілий оберемок протиріч Скоропадський і Петлюра чітко розуміли необхідність розгрому збільшовичених військових формувань й на Сході України та в Києві. Однак, замість команди щодо перекинення корпусу Скоропадського до столиці й ліквідації самозахопленої більшовиками РСДРП(б) влади у Харкові, секретаря з військових справ Петлюру було знято з посади й призначено на його місце далекого від міліарних справ Миколу Порша. Саме він і видав вказівку Павлу Скоропадському демобілізувати 1-ий Український корпус. 29 грудня 1917 року генерал Скоропадський пішов у відставку, а на його місце військсекретар Порш призначив прапорщика (!) Біденка – комісара Центральної Ради при 1-му Українському корпусові. Урядування прапорщика було в дусі часу: військового керівника і начальника штабу корпусу генералів Гандзюка і Сафонова було розстріляно, командири полків розбіглися, рятуючи життя, а решту більшовики розігнали. І ось вже 8 лютого 1918-го більшовики виганяють з Києва й саму Центральну Раду. Тоді Уряд розпочинає переговори з представниками Четвертного союзу, зокрема – Німеччиною. Тут варто згадати, що українська делегація Центральної Ради була присутня під час підписання Брестського мирного договору. Саме тут перед обличчям більшовицької загрози країни Антанти й Четвертного союзу припинили принципову ворожнечу й практично погодилися на передислокацію німецьких та австро-угорських військ на Україну.

Невдовзі залізнична станція Крути на Київщині стане відомою усій Україні як приклад самовідданості студентів Київського університету та ліцеїстів, а також і як синдром в історії державності, лідери якої необачно розпускає дієздатну армію. Мало кому відомо, що на залізничній станції Кривин неподалік Острога подібний крутянському подвиг самопожертви виявили учні Острозької гімназії. Вони на початку 1918-го року загоном чисельністю близько 40 чоловік виступили на оборону Острога проти більшовиків поблизу залізничної станції Кривин. Їх подальша доля невідома, але за нашим припущенням подібно до юнаків-крутянців більшість гімназистів загинуло. На початку 90-их років XX століття з

1920 рік. Колишній командир частини Українських січових стрільців Максим Боровий (перший зліва).

нагоди їх вшанування було виготовлено спеціальну меморіальну дошку з сірого граніту, яка, втім, без належної поваги лежала на землі просто посеред подвір'я Острозького історико-заповідного комплексу в 1994 році.

Повністю контролювати Здолбунів революційні війська разом із повстанцями почали 18 січня 1918 року опісля прибуття на станцію частин Туркестанського корпусу. І ось в цей відповідальний для більшовиків час на станцію Здолбунів вривається достатньо дисциплінована та активна петлюрівська частина, вірна проголошеній владі УНР, одним із керівників якої був Максим Боровий. Зрозумівши, що революціонізовані частини більшовиків деморалізовані й особливого спротиву не чинитимуть, декілька петлюрівців ускочили до вагону, де перебували командири червоних. В перестрілці вони вбили двох більшовицьких ватажків й влада на станції перейшла до рук петлюрівців та Української Народної Республіки. Під час оволодіння Здобуновом невеликим загоном петлюрівців, які прийшли з Радзивіллова, був вбитий і Дмитро Кримський – один з перших лідерів більшовицької влади в Здолбунові.

Згодом батька відомого в Рівному лікаря-хірурга Володимира Борового Максима звинуватили у вбивстві Кримського. Однак блискавичне захоплення станції Здолбунова мало сприяло вивченню обставин загибелі відомого більшовика. Його вбивство Максимові Боровому органи НКВС так і не довели. Тоді ж у січні 1918 року війська УНР стрімко перебирала владу від більшовиків. У Здолбунові після роззброєння, військові частини червоних було відправлено з міста геть. Однак влада УНР проіснувала тут недовго – за Брестським мирним договором 1918 року до Здолбунова «на прохання» проголошеного самим собою гетьманом вступили німецькі війська. Петлюрівці вимушені були піти або до підпілля, або пристати до гетьманських військ, які проголосили головною метою створення Української Держави.

Повернення Гетьманської держави до принципів приватного великого землеволодіння на нещодавно розділеній між селянами землі, повернення поміщиків до колишніх помість, покарання «революціонерів» із середовища селян, повернення до урядування країною царських чиновників, для яких не те, що революція – Україна, були явищами ненависними, інші подібні обставини сприяли активізації протигетьманських настроїв.

Улітку 1918 року Здолбунів просто струсонула масштабна й надзвичайна подія – місячний страйк залізничників. На той час від квітня 1918 року при владі знаходився уряд Павла Скоропадського – в минулому ад'ютанта Його царської величності імператора Миколи Другого (званого після розстрілу січневого 1905 року виступу у Петербурзі Кривавим). Скоропадський проголосив себе гетьманом, усунув від влади в Києві й по більшості українських територій владу Центральної ради Української Народної Республіки. За Брест-Литовською мирною угодою німецько-австрійська армія повинна була гарантувати існування новонародженої УНР. Натомість війська Кайзера Вільгельма Другого окупували Україну, займалися визиском та забезпеченням вивозу хліба для потреб Німеччини. Щоправда більшовицькі війська майже рік не турбували України. Скоропадському вдалося непопулярними та різкими методами приборкати на певний час збурене революцією українське село. Відтак завдати новій владі потужного економічного удару стало справою честі для більшовиків.

Отож спланований у Москві всеукраїнський страйк залізничників, який розпочався 15 липня 1918 року у Здолбунові та Сарнах. У Здолбунові першими застрайкували робітники паровозного депо, якими керував машиніст Бровін. Страйковий комітет заявив, що перебирає на себе усю владу на території залізничного вузла на період страйку. Залізничне сполучення за наказом страйкому було повністю припинене. Службові потяги німецьких військових та цивільних, представників уряду Скоропадського не могли потрапити ні в східному, ні в західному напрямку через «залізничні ворота» Сарн і Здолбунова. Страйкарі захопили телеграф. Представники влади та німецьких військових намагалися вести переговори зі страйкуючими. Адже ті висували соціальні вимоги: заявляли про неприпустимість зменшення зарплати залізничникам на 50 грн. у стабілізованій Скоропадським валюті, а також збільшення тривалості робочого дня з шести до 8 (!) годин. Кожен день страйку, протягом якого жодного потягу через Здолбунів не було пропущено, не просто дестабілізовував економічний стан, він ставив на межу голодування німецьких провінцій, які очікували вивезеного з України хліба згідно з домовленостями Брестсь-

1919 рік. Євген Коновалець – командир УСС.

кого мирного договору. Нарешті 21 серпня німецькому командуванню терпець увірвався повністю (Рада Міністрів уряду Скоропадського виявила повну інфантильність) й тоді на станцію Здолбунів увійшли німецькі військові. Вони заарештували 18 чоловік з активу страйкому і відправили до табору ув'язнення в Березі Картузькій. Після повалення уряду Скоропадського 7 грудня 1918 років страйкарі повернулися домів.

У грудні 1918 року прихильники Української Народної Республіки зуміли підняти протигетьманське повстання і розпочався «великий» відхід на захід гетьманців і німців. Зрештою після початку буржуазної революції в Німеччині кайзерівські частини почали залишати Україну ще восени 1918-го.

Від осені 1918-го на Україну посунули частини Червоної та Білої (денікінської) армій. Німці залишали українські землі, намагаючись не вступати в бої з будь ким. Спогади мешканця Арестова Микити Кравчука підтверджують застосування збройними загонами революціонізованих громадян практики експропріації. Так наприкінці листопада – початку грудня 1918 року чимало селян, серед них і арестівці, приїхали до Здолбунова, аби на місцевих млинах змолотити своє збіжжя. Один з млинів належав власникам Баховецьким. І ось під час обмолоту до млина зайшов чоловік у військовому однострої й скомандував, щоб усі чоловіки взяли зброю й ішли за ним до залізниці, де стояв ешелон з німецьким військом. Там вже були якісь озброєні люди і всі вони разом з прибулими селянами поставили перед німцями ультиматум: здати зброю, амуніцію й усе «награбоване». Допоки кайзерівські вояки не склали усю зброю, амуніцію, продукти на пероні – ешелон на Захід не відправляли.

У міжчассі нової влади, коли німецькі війська покинули Здолбунів перед самим приходом петлюрівців, здолбунівські активісти-залізничники створили «комісію» з перевірки вантажів, які йшли на Захід. До нього було прикріплено збройний загін Д. Кримського – донедавна робітнику локомотивного депо. Ця «комісія» на спеціально створеній «заставі» в Південному залізничному парку Здолбунова (район поворотного кола) зупиняла ешелони й за принципом «грабуй награбоване» реквізовувала те, що німці намагалися вивезти додому.

У грудні 1918 року під тиском прихильників Симона Петлюри та Української Народної Республіки владу гетьмана Скоропадського та німців було скинуто. Влада повернулася до українських частин новоствореної Директорії УНР. Щоб зрозуміти обставини та особливості життя в тому часі, звернемося до спогадів.

Учасник подій Української революції 1917-19р.р. комендант відділу Українських Січових Стрільців (УСС) на залізничній станції Рогатин чотар* Іван Білоус (він разом з іншими п'ятьма старшинами та однією тисячею новобранців УСС бився з більшовиками під Сарнами й охороняв Рівне та околиці в часі перебування уряду Директорії УНР у Рівному, а Головного отамана військ УНР Симона Петлюри – в Здолбунові) згадував події 1919 року в статті «Отаман Оскілко і Перший Галицький Стрілецький полк ім.Оскілка». Її було надруковано в українському діаспорному часописі «Вісті» (друкованому органові військово-політичної думки Крайової управи братства колишніх вояків І-ї Української Дивізії УНА в Німеччині, жовтень 1965 рік, ч.ч. 118-121):

«Частину нашого полку залишено на фронті, а

Командувач Північною армією Директорії УНР отаман Оскілко.

* Чотар (чотар) – від слова «чота» – командир військової одиниці чисельністю 18-26 чоловік. Сучасний відповідник командира взводу.
** Касарня – казарма.

1918 рік. Футбольна команда здолбунівців і військових на стадіоні (сучасна вул. Приходька).

решту відкликано до міста Рівне, де ми дістали наказ нести охорону міста. Одна наша чота стало охороняла Штаб Північної Групи. Невдовзі повернувся до полку Тихий і став комендантом міста. У місті було чути часті стріли і патрулі нашого полку були вислані часто в місто для утримування порядку. Полк був розміщений у кримських касарнях.** Ми взялися до праці: мусіли зробити з наших рекрутів правдивих стрільців. Було переведено остаточну організацію полку. Щоденні вправи на подвір'ї, на стрільниці або на полі. Дуже часто нашим вправам приглядався, або ними команандував ген. Осецький. До нас знову зголосилось кілька старшин з армії УНР, які дістали відповідне призначення. В сусідних касарнях кватирували частини армії і ми жили з ними по-приятельськи.

Часто запрошував нас до штабу отаман Оскілко, а часом Аґапіев. Часом приїжджав Оскілко до нас, довірливо розповідав нам про свої труднощі. Ми пізнали краще генерала Сергія Аґапієва, визначного штабовця, і донині осталась у мене певність, що він служив чесно нашій справі, бо він був проти комуни так, як і ми. По кількох тижнях вправ ми прийшли до переконання, що наші молоді вояки готові зложити присягу на вірність УНРеспубліці. Старшинам і підстаршинам не було дозволено носити відзнак. Ми того собі не могли зрозуміти, – ми, здається, одинока армія в цілому світі, що мала такі порядки. Наші уніформи були в поганому стані, а тут – гостра зима. Наш господар Кирило роздобув десь шарого, онучного, сукна, найняв кравців і пошив нам всім чемерки з синіми нашивками. Такі чемерки дістали от. Оскілко і Аґапіев, який чемерку стало носив. Вишколений і добре одягнений полк приступив до парадної присяги. Відправлено польову Службу Божу, священик провів присягу, а потім сотня за сотнею, курінь за куренем, перейшли дефілядою перед от. Оскілком й іншими високими старшинами. У нас був впоряд такий же, який мали при УСС. По дефіляді полк перемандрував при звуках оркестри вулицями міста. Це було щось надзвичайне в тих часах, щоб військова одиниця була так здисциплінована. Полк здобув собі пошану і респект. Нашій дефіляді приглядався майже весь рівенський ґарнізон. При полку ми мали також кінну сотню, – кавалеристи – вояки східних земель. Коні як змії, і були наша гордість, наша надія, але ми тяжко завелись, бо в травні 1919 року, коли цілий полк вийшов у поле, наша кінна сотня при першій нагоді перейшла до большевиків, врятовалося тільки двох старшин. Комендантом фронту, де був наш полк, командував ген. Ярошевич. Нам було дивно, що старшини, які командували

кінною сотнею, не знали її. Втиснулися серед них большевики і зробили свою роботу. Здавалося, що ми жили нормальним вояцьким життям, однак були події, що шарпали наші нерви, бували події, до яких ми не могли привикнути. Брак дисципліни у навчаннія, міста – ворожі до нас, на фронті не було певності. Наш полк був втягнений в ліквідацію повстань в околицях [Рівного].

У місяці березні частина нашого полку була вислана до міста Дубна, де приготовлявся большевицький переворот. Наші розігнали комуну, а кількох матросів-комісарів здалося в наші руки. Був у нашому полку поручник Прікот, якого зад був одною великою близною. Це були сліди від 25-ти ударів дротяною нагайкою, які Прікот дістав від большевиків. Прікот з полоненими большевиками вмів говорити. За кілька днів ми були вислані в такій самій справі до Дерманя. Ми заспокоїли Дермань, але комуністи повтікали далі в гори. (Додаток 2: «Дерманська республіка»).

За кілька кілометрів від Рівного лежить багате село Тайкури. Нам забракло фуражу для коней. Ми вислали кілька підвод з вояками, купити сіна і вівса. Кілька днів не було нічого про них чувати. Пізніше стрільці вернулись пограбоані, без грошей, без підвід. Так поступило село з своїми оборонцями. Ми зголосили це до Штабу, а відтам дістали приказ покарати село. Мені доручено виконати наказ. Взяв я сотню, кілька скорострілів і дві гармати. Поїздом ми під'їхали до Здолбунова, а звідтам маршом через ніч до Тайкур. Ще добре не розвиднілось, як село було обставлене стрільцями. Наші кулемети і гармати пустили кілька серій понад село. Зачав горіти якийсь будинок. Люди виходили з хат і бігли до нас. Ми перервали стрілянину. Прийшла сільська старшина і просила пробачити. Все знайшлось і підводи повезли фураж до Рівного. Виновників село не видало, а ми не мали часу шукати за ними. Нам ще донині дивно, як наш уряд, наша армія, могли терпіти у запіллі «пашківські» та інші волості. Жодна армія в світі не толерувала б такого стану.

Стан нашого полку з різних причин поменшувався. Ми просили Штаб Групи про поповнення його місцевими молодими людьми, і дійсно, ми дістали три сотні молодих рекрутів. Одягли їх, озброїли, вишколили, а вони, при найближчій нагоді, розбіглися домів. Ми просили дозволу вислати наших вояків до тих сіл, з яких новобранці походили, щоб їх назад припровадити до полку, або, бодай, зброю відібрати, але нам сказали, що Ставка не дала згоди.

Одного ранку, з початком квітня, полк був заалярмований приказом. Ми мали вийти на південь від Рівного і обсадити залізницю. Ми довідались, що волинський полк добровільно опустив фронт, забрав зброю і їхав довжезним поїздом додому. Ми зайняли позиції, поїзд був задержаний. З нами були старшини зі Штабу і вони дали приказ волинякам виходити з вагонів без зброї і уставлятися в колону. Зачалась гостра стрілянина, однак вояки побачили, що вони є окружені і вийшли з вагонів. Ми мали одного вбитого, у вагонах – двох ранених. Колона під нашою охороною відійшла до касарень. Усі старшини збунтованого полка були при зброї. Почалось слідство, арешти, до чого вмішався штаб Головного Отамана, полк забрали з Рівного і вислали на фронт. Що з нього там було, ми не знали. За кілька днів, вночі, ми роззброювали на станції вже знову відділ армії УНР, що зі зброєю опустив фронт, вояки їхали домів; їх було около 300. Ті й подібні події діяли дуже на наші нерви, ми не знали такого життя, не могли ніяк зрозуміти того всього, нас те все мучило, ми наче спали, не знали, де є наш ворог.

Головна Управа Братства 1-ої Дивізії УНА Америки і Канади відзначала минулого року в Дітройті двадцятиліття битви під Бродами і на обіді з тої нагоди один з бесідників сказав: «історія каже, що в часі штучного голоду в роках 1932-1933, згинуло 6-7 мільйонів людей, припустім, що з того було два мільйони чоловіків і якщо б половина з них була в роках 1918-1919 взялась за зброю, була б Україна, не було б голоду, не було б Бродів».

Місто Рівне, з багаточисленним жидівським населенням, було вороже до нас. Місцеві, а також зайшлі комуністи старались своєю пропагандою розкладати нашу армію. Були спроби робити це і в нашому полку, але наші стрільці передавали таких людей до штабу. Коли большевики відсували наш східній фронт щораз більше на захід, рівенські комуністи робились більше активними. Прийшли більші арешти, переважно жидів. До нас приходили їх родини і просили про поміч. У двох жидівських випадках я інтервенював* у

* Інтервенював – вступався, виступав із ініціативою.

Шапули, але він в тих і інших випадках показав мені такі незбиті докази ворожості тих людей, що я більше не пхав пальців в ті справи.

В Америці, як відомо, вживають у кримінальних справах машин, що помагають викривати правду і ніхто з тої причини не кричить. Ми дуже делікатно поводились з нашими ворогами, а нині вони за те обкидають болотом пам'ять Головного Отамана й інших наших великих людей.

Ми знали багато старшин із штабу отамана Оскілка, всі вони були добрі українці-самостійники, а сам Оскілко мав погляди українського націоналіста. У Рівному було тоді також кількох українських політиків-самостійників, як проф. Мицюк, О. Макаренко та інші.

Мимо великих труднощів, північний фронт держався. У березні Гол. Отаман С. Петлюра забажав побачити наш полк і заповів свою візиту. Полк був одностайно одягнений, здисциплінований, представлявся як гарна військова частина і дефіляда перед Головним Отаманом, от.Оскілком і їх штабовими старшинами випала дуже добре. Полк знову з тої нагоди перемаршував вулицями міста. По військовій параді запросили ми наших гостей на вояцький обід. Господар полка добре натрудився. Були промови. Говорив Гол. Отаман про наші обов'язки, про ситуацію на фронтах, підчеркнув, що північний фронт держиться добре, а, звертаючись до от.Оскілка, назвав його «соколом України». Це був для нас великий, незабутній день, він нас дуже підніс на дусі, і ми набрали ще більше довір'я до Оскілка і праці його штабу.

Наш полк потребував старшин. Ми робили старання, щоб Галицька Армія прислала нам їх, але там також був брак. Ми просили от.Оскілка, щоб приділив до нас старшин з інших частин. За кілька днів, надиво, зголосилось до нас близько сотні старшин різних ранґ. Чому так багато, бо вони люблять наших хлопців. Не знали, хто наш друг, а хто має інші заміри. Набір доручили ми старшинам-придніпрянцям, бо вони в тих справах краще визнавалися. Ми хотіли знати політичні переконання зголошених старшин. Старшин, що називали себе тільки українцями або українськими самостійниками, ми зараз приймали. Потім вибирали з-поміж с-д, с-р, с-р-ф,* що нами не визнавались.

1919 рік. Симон Петлюра в Здолбунові.

Не весь цілий полк був в Рівному, дуже часто кілька сотень було на фронті. Одного разу цілий полк був на фронті, а було це в березні. Большевики натиснули з півночі і доходили до Сарн. Це був небезпечний пролом, бо якщо большевики взяли б Сарни, то мали відкриту дорогу до Рівного, а потім і до Здолбунова. Східний фронт був тоді в критичному стані. Наш полк в цілості вирушив на фронт, де стрінувся з большевиками. Кільканадцять стрільців з передніх патруль дісталися в большевицький полон. Потім, як ми відтиснули большевиків, ми знайшли наших стрільців з помасакрованими лицями, повішених на деревах. Тіла були закостенілі, бо була гостра зима. Бої нашого полка були короткі, бо большевики завернули на Північ. Один з наших старшин, ранений, попав також до большевиків і ми живого його відбили. По кількох днях нас завернено знову, до Рівного.

Ми часто ходили до штабу, щоб довідатись про новини, хоча там також небагато знали. До нас доходили невеселі чутки про міжпартійну гризню, про зміни урядів УНР. Ми не визнавались, багато не розуміли. Дуже недобра вістка ходила поміж військом, що ліві партії пруть до замирення з большевиками. Чи то була правда, – годі було взнати. По візитах в штабі, в тому часі, ми припускали, що от.Оскілко має якісь неприємності. Ми не питали. Знали, що фронт нашої Групи держиться, що ціла большевицька дивізія пе-

* С-д, с-р, с-р-ф – соціал-демократів, соціал-революціонерів, соціал-революціонерів-федералістів.

рейшла до нас. Однак щось варилося. Ми тягнули за язик начальника розвідки П. Шапулу. В квітні зачав приїжджати до Рівного частями Уряд УНР, а також партійні провідники. Ми чули, що є новий Уряд, зложений з лівих партій під головуванням Б. Мартоса.

Рівне, дотепер спокійне місто, заповнилось людьми з міністерств і, як пише І. Мазепа, із самого міністерства внутрішніх справ було 172 осіб, а ще дотого і в декого родини. Ресторани, кінотеатри і інші розривкові місця були повні людей, а грошей не жалувано. Ми чули нарікання в штабі на деякі негарні речі, що діялись у місті, бо були різні люди.То створювало неприємні відносини поміж Штабом Північної Групи, а Урядом УНР. Старшин тривожили чутки, що Уряд переговорює з большевиками щодо замирення. Отаман Оскілко був самостійником і декілька членів тої партії жили в Рівному. В розмовах зі старшинами штабу ми відчували, що вони також самостійницьких політичних переконань.

Ми ніколи не чули в штабі от.Оскілка злого слова про Головного Отамана і були переконані, що Оскілко є приятелем С. Петлюри і здисципліновано виконує всі його прикази. В половині квітня 1919 року ми почули новину, що 11 квітня, в Здолбунові, була державна нарада, на якій обговорювано справу двох фронтів. Більшість голосів на чолі з воєнним міністром Сиротенком була за замирення з большевиками, а війною проти Польщі. Отаман Оскілко, ген. Аґапієв; ген. Сінклер і ще дехто були за війною проти большевиків, а миром з Польщею. Нарада не дала нічого, але зрушила військові частини, що скоро про нараду довідались. Старшинство боялось большевиків, бо знало, що то значить договорюватись з москалями. На нараді в Здолбунові члени Уряду показали напрямні своєї політики і то вплинуло на погіршення відносин поміж Урядом і Штабом Північної Групи, в якому були згуртовані самостійницькі сили. При нагоді наших службових відвідин в Штабі, ми запитали от. Оскілка, [про те,] сільки є правди у поголосках. От. Оскілко жалувався, що нездицедоване становище Головного Отамана не причиняється до заспокоєння! Чутки про переговори з большевиками поширювались, говорено, що Шапула притримав кур'єрів.

Офіціоз Українського Робітничого Союза «Народна Воля» з дня 13 серпня 1964 р: писав: «Новий кабінет під проводом Мартоса не довіряв отаманові Оскілкові, який був командиром найважливішої частини фронту, а саме на півночі Волині. Недовір'я походило з того, що Оскілко належав до Української Партії Самостійників-Соціялістів, яка була в опозиції до нового кабінету, Мартос і міністри побоювались, що Оскілко готовий при допомозі послушних для себе частин несподівано зробити державний переворот». І тут треба шукати початку того, що сталось дня 29 квітня [1919р.]. Добрий командант, добрий українець мусів відійти, бо він не подобався політикам, а що через це терпить фронт, нікому голова не боліла. Не от. Оскілко мав у пляні усувати уряд, а уряд старався, щоб Головний Отаман відкликав от. Оскілка. Ми не чули, щоб Оскілкові роблено закиди військового характеру, бо під тим оглядом було все в порядку. Чутки, що Оскілко буде відкликаний, щораз більше поширювалися. Сам от. Оскілко нічого про це нам казати не хотів. Ми не могли зрозуміти того, що кілька тижнів назад названий «сокіл України» має бути усунений.

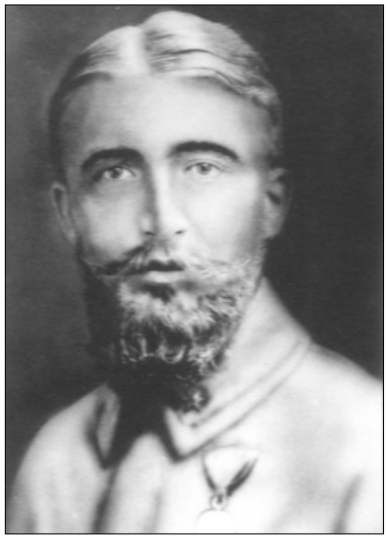
Був спокій, однак ми відчували, що щось тліє і нараз вибухла бомба. Дня 28 квітня пішла вістка, що Головний Отаман усунув от. Оскілка, а комендантом Південної Групи призначив ген. Желіховського. Того генерала ми не знали, але старшинство залоги Рівне зле говорило про нього. Полковникові Тихому чи мені, було важко того дня їхати до Штабу. Ми ждали, що може нас покличуть. Пізно вечером нас побудив вістовий Штабу. От.Оскілко просить зараз приїхати до нього. Полк.Тихий і я приїхали до Штабу і побачили там великий рух. Багато цивільних осіб, які щось живо дискутували. Стрінули там також проф. Мицюка, що писав щось на машинці. Нас прийняв от. Оскілко в присутності ген.Аґапієва і ще кількох старшин. Ми почули тоді з уст от. Оскілка підтвердження, що Уряд переговорює з большевиками, про його з тої причини опозицію до Уряду, про його усунення як коменданта Північної Групи. Всі поголоски, що кружляли останніми днями, дістали підтвердження. Дальше от. Оскілко вияснив ситуацію на фронті сказав, що Україна потребує сильної руки, здисципліованої армії, а не політиканства і гризні партій. Жалувався, що от. Петлюра усуває його з дотепер заниманого становища і то під впливом Уряду. От. Оскілко із своїми приятелями хоче лихові

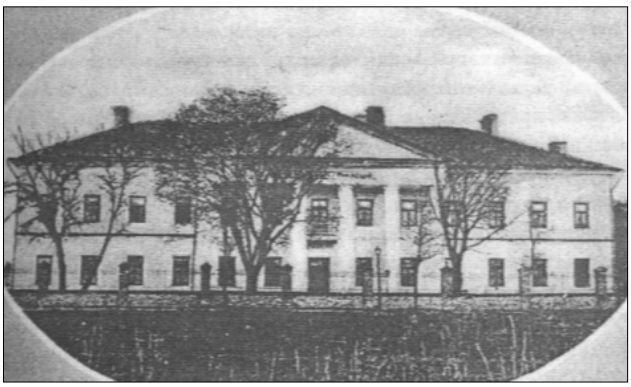
1919 рік. Штаб 5 полку січових стрільців. Дубно.

зарадити і рішився взяти ініціятиву у свої руки. Він думає заарештувати Уряд, післати відділ війська до Здолбунова, заарештувати Штаб Головного Отамана, перевезти його до Рівного і тут запали б важні рішення. От. Оскілко сказав, що ми йому підлягаємо, але питає нас, чи ми нашим полком хотіли б йому помогти. Ми мали велике довір'я до Оскілка і заявили що він може на нас числити. Арешти в Рівному мав здійснити Шапула, але постало питання, що зробити із Здолбуновом. От. Оскілко сказав, що він думає післати до Здолбунова відділ кінноти, якою командує старшина Гризлов. Мотивував це так, що кіннота скорше зайде на місце, а Гризлов все, напевно, добре виконає. Ми були іншої думки, ми не мали довір'я до Гризлова. Ми радили взяти до виконання того завдання дві сотні нашого полку з курінним Д.П., посадити у вагони і вислати до Здолбунова. Нашу пропозицію підтримав ген. Аґапієв, однак от. Оскілко стояв на своїому. Стало на тому, що наш полк обсадить важніші будинки Рівного і скріпить охорону міста. Ми попращали Оскілка і більше я його в житті не бачив. Ми вернулись до казарм, побудили старшин, і, коли вони зійшлися в одній з кімнат, пояснили цілу справу. Старшини заявили, що вони приказ виконають. Всі вони розійшлися по своїх частинах, тільки один згубився, казали, що пішов до Здолбунова. Ми ж не знали, чи от. Оскілко мав розмову з комендантами інших частин війська, як також не знали, як ті частині заховаються. По півночі полк був готовий, частина лишилася в казармі, обсадивши кулеметами всі виходи решта рушила в місто. Ми обидва з полк. Тихим розподілили частини полку на згори призначені місця.

Наш полк не робив жадних арештувань ані трусів. Робив це Шапула зі своїми людьми. Вночі були арештовані члени Уряду і посаджені у вагони. Дехто з міністрів-галичан зумів втекти. В місті, у великім будинку, на острові, була розквартирована Юнацька Школа під командою Павла Богуцького. Коли ми підійшли туди, то команда школи заявила нам, що юнаки остаються на місцях і участи жодної брати не будуть. Додержали слова. Рано 29 квітня полк. Тихий пішов відпочивати, а я перебрав командувння над цілим полком. У місті панував спокій, але почали ходити погані вісті. Гризлов, як ми й припускали, не виконав свого завдання. Він зі своєю частиною прибув до Здолбунова і розказав, що діється в Рівному. Завів також і комендант бронепотягу, який задержався перед Здолбуновом і дальше не поїхав. В Здолбунові була мала військова сила і ніхто не припускав, що там могло б дійти до поважнішого бою. Було пополудні і кожному стало ясно, що з нашої акції нічого не вийде. Ми довідались вечером від ад'ютанта, що от. Оскілко не хотів висилати інших частин війська до Здолбунова, бо боявся проливу крови. Приїхав броневик із Здолбунова і затримався перед Рівним. Коло третьої години пополудні прилетів над Рівним літак і скинув летючки з приказом арештувати Оскілка. Був також спеціяльний лист до коменданта Галицького полка. Ми пробували підійти до штабу, але там не можна було дістатись. По 4-ій годині зачали стягати частини нашого полку до казарм. То був кінець. Ми думали, і донині та думка нас переслідує, що Штаб Головного Отамана зробив велику помилку, не

1914 рік. Один із командирів частин січових стрільців Андрій Мельник.

1919 рік. Резиденція уряду Директорії УНР (нині – Рівненський обласний краєзнавчий музей).

вислaвши пополудні до Рівного когось з вищих старшин, приміром Начальника Штабу або, що не приїхав сам отаман Петлюра, який був би обняв зараз команду над військами у Рівному і на фронті. Кожна година діяла на нашу шкоду, бо військо як в запіллю, так і на фронті виходило з дисципліни. Де був тоді назначений новий комендант ген. Желіховський, ми не знали.

Ніхто не приїхав до Рівного, треба було їхати до Здолбунова. Наш полк вислав мене і я мав представити от.Петлюрі цілу справу і просити його їхати зараз до Рівного. Ще було добре видно, як я сів на льокомотиву, шоб їхати до Ставки. Коли я мав вже від'їжджати, підійшли до мене др.Л. Цегельський і о.Ковч і просили взяти їх до Здолбунова. Смерком ми були на двірці в Здолбунові. Просились до от.Петлюри. Я був прийнятий перший. Й донині пригадую собі, що йдучи до Головного Отамана не мав страху, бо хоча я був свідомий того, що ми були замішані в подію, що не повинна була бути, то однак я знав, що ситуація на тім маленькім клаптику України, на якому ми в той час знаходилися, вимагала скорої і рішучої зміни. Ті зміни прийшли, прийшов також один момент, але вони були спізнені.

У вагоні Головного Отамана стрінув я Начальника Штабу полк. А.Мельника, який знав мене з УСС-в. Він на моє привітання сказав тільки: «Ага, то ви!» Розмова з Отаманом Петлюрою була довга. З початку говорив або питав мене от.Петлюра, а потім я розказував все, що діялося в Рівному перед і в часі невдалого перевороту, пригадав побут Головного Отамана в Рівному, коли він бачив наш полк, його стрічу з от. Оскілком і приятельське відношення його до Оскілка. Я сказав також дещо про тактику нового Уряду, але от.Петлюра не бажав на ті теми говорити. Я просив Головного Отамана їхати зараз до Рівного і старатись направляти те, що було за один день попсуте. Він сказав, шо поїде до Рівного на другий день рано, зарядив дати мені вечерю, сказав йти відпочивати, а досвіта поїду з ним до Рівного. І так сталось, 28 квітня раненько я висів з поїзду от.Петлюри і пішов мимо до полку здати звіт.

Другого дня була військова парада, промовляв от. Петлюра, ген. Желіховський, ми бачились з полк.Чоботаревим, бачили ген. Пузицького. Кажуть, що він відкликав, що не признавався до свого «Слава Україні! Оскілкові – слава!» Не знати, де була правда, однак ми знали погляди ген. Пузицького. Я був з ним на фронті під Коростенем і в розмовах він критикував те, що йому в той час не подобалось.

Деякі пишуть в своїх споминах, а може й сам Оскілко про це згадує, що плян перевороту випрацював ген. Аґапієв. Я в те не вірю. Ми бачили на нараді в ночі 28 квітня, що Аґапієв не все погоджувався з приказами Оскілка. Плян перевороту був зроблений в останній хвилині, на скору руку, бо до останньої хвилини не знали, кого вислати до Здолбунова і тому вигляди на успіх були непевні. От.Оскілко, як з розмов виходило з ним, мав все багато пошани до от.Петлюри. Оскілко багато Петлюрі завдячував. Політика Уряду УНР, пляновані переговори з большевиками в цілі ліквідації війни з ними, взяли Оскілка в політичний круговорот, а власна його партія вимагала на ньому зробити переворот, були тими обставинами, що створили день 29 квітня. Брак ясного становища Головного Отамана щодо ліквідації большевицького фронту і переговорів

1919 рік. Резиденція головного отамана військ Директорії УНР Симона Петлюри. Нині – приміщення Здолбунівської ЗОШ №5.

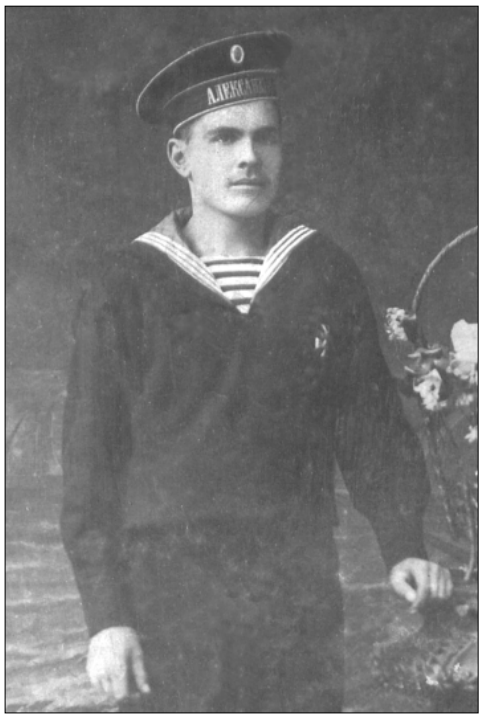
з московськими большевиками був, може, останнім поштовхом до квітневих подій в Рівному. Так характеризують ті події очевидці, а між ними і ген.Єрошевич.

Заходить питання, що було б сталося, коли б плян перевороту був би краще опрацьований і до Здолбунова були вислані більші сили нашого полку, згідно з нашою пропозицією? Наказ був би виконаний, Штаб Головного Отамана був би перевезений до Рівного. А що потому? Може була б прийшла твердіша рука, може навіть самого от.Петлюри і усунення Уряду Мартоса, що прийняв в ряди своїх Міністрів - галицьких опозиціонерів, було б спричинилося до кращої співпраці обох Урядів?!

І.Мазепа у своїх споминах «Україна в огні і бурі революції» стверджує, що Головний Отаман не знаходив причини, коли йшлося про команду Північною Групою, а також не хотів звільняти от-.Оскілка з його становища, а зробив це на кількаразові домагання тодішнього уряду, отже йшлося тут про політику, а не про військові справи. Якщо б Головний Отаман був твердою рукою, був би відділив гризню політичних партій від воєнних справ, і не було б дійшло до «рівенських» подій.

Ми не знаємо, чи Оскілко перед задуманою спробою перевороту стягав якісь військові частини з фронту. Команда міста була в наших руках і ми про це були б знали. В Рівному було тоді досить війська, яке, зрештою, не брало жадної участи в спробі перевороту. Були в Рівному тоді й вищі старшини, як Єрошевич, Купрійчук і інші. Цікавим було для нас, що військові частини Рівного заховали спокій, не пішли виразно за Оскілком, ані не боронили Уряду. На мою думку, то не був колишній «невтралітет» і старший корпус не бажав йти активно з Оскілком, але був проти політики Уряду, що був дуже «м'ягкий», як тоді казали, до большевиків. Нам було не зрозуміло, що в летючках, які скинув літак, було сказано, шо Оскілко продався большевикам, хоч на нараді 11 квітня він виступив проти них і був за дальшою війною з большевиками.

Правда, ми не можемо похваляти повстання проти влади, але історія знає багато випадків, де виступи військовиків проти невідповідної влади рятували народ перед загибеллю, як це було в Італії, Еспанії, Єгипті чи Франції, а нині – військові перевороти на наших очах, навіть в мирних часах, – є дійсно одиноким порятунком для даного народу. Хто знає, чи вдалий бунт німецьких генералів не був би спричинив того, що карта Европи виглядала б нині інакше. Отаман Оскілко любив нас і був з нами отвертий і ми є певні, що в квітневих подіях справа його особи грала велику ролю. От.Оскілко був українським патріотом, тому Головний Отаман висунув його на таке високе становище, терпів як й інші за справу України, був звеличником Гол.Отамана, любив своїх братів галицької землі. Як комендант Північної Групи помагав Українській Галицькій Армії харчами і зброєю, про що згадують спомини різних людей. На мою думку Оскілко не повинен був по невдалім перевороті виїжджати до Польщі. Він був би поставлений перед військовий суд, а судді-вояки, маючи багато злагіднюючих обставин, не видали б гострого присуду.

1916 рік. Демид Пилинчук – матрос Імператорської яхти в Санкт-Петербурзі.

Кажуть, що Оскілка вбили члени Організації Українських Націоналістів за співпрацю з поляками. Чи є на це докази – не знаємо. Ми знаємо, що багато наших волинських братів співпрацювали з поляками, робив це уряд УНР, але їх не стріляли. Я хочу вірити, що це большевицька рука пустила смертоносну кулю.

Як би не було, але моєму серцю залишиться назавжди тепла згадка про Оскілка. Революційні і визвольні події 1917-1921 років були багаті на

1916 рік. Трохим Мамонець під час служби в царській армії.

різнорядні і незвичайні події. Вони робили з людей, при успіхах героїв, а при невдачах називали їх зрадниками. Історія хотіла, щоб між ними знайшлося також ім'я отамана Оскілка».

Прихильники революційної влади більшовиків вербувалися перш за все з числа тих, хто симпатизував лівим політичним поглядам і людей, які підпали під час служби в армії чи на флоті під вплив більшовицької пропаганди, або були незадоволеними особисто від дій місцевої не радянської влади. Так, члени ровенського ревкому Сулковський і Скворцов вперше восени 1918 року на базарі міста Ровно сконтактували з уродженцем Арестова Демидом Пилинчуком. Потім він привіз до Ровно на явочну квартиру свого брата Каністрата, а також Трохима Мамонця. Перед ними підпільники з більшовицького ревкому поставили завдання протидіяти німецьким військам, а пізніше – петлюрівським «січовикам». Каністрата вдалося прилаштувати в охорону отамана Оскілка. Завоювавши довіру емоційного військовика Директорії, Каністрат швидко став начальником караулу, якому доручалося наводити порядок на базарі, вокзалі. Паралельно він контролював людей, які допомагали йому таємно роздавати більшовицьку літературу та агітаційні матеріали. І ось в Ровно Директорія під керівництвом Симона Петлюри організувала селянський з'їзд, делегати якого мали виказати довіру діючій владі УНР. Дійство повинно було відбутися в театрі Зафрана у Ровно (тепер на цьому місці приміщення Народного дому по вул. С.Петлюри). Та делегатів із навколишніх сіл підбирали такі, як більшовик Демид Пилинчук. А коли з'їзд усе-таки розпочав роботу, то в одній із пауз на сцену театру проліз Демид Пилинчук й закликав присутніх не підкорятися новій владі, яка на відміну від старої лише «хоче» бути новою. До того ж таких популярних гасел, як «Землю – селянам!» тощо влада Директорії не проповідувала. І з'їзд бурхливими оваціями зустрів Пилинчука, який просто скористався масовим заходом, організованим урядом УНР. А коли схвильовані Оскілко та Шапула (керівник контррозвідки Директорії УНР) наказали заарештувати провокатора з Арестова, цей наказ кинулися виконувати конвойні з караульного відділу, очолюваного... його братом Каністратом. Демида Пилинчука «схопили», вивели на вулицю, поклали на віз, прикинули соломою й вивезли за місто. Принаймні саме так описує події в своїх спогадах член підпільного Уїздного ревкому тов. Горєв! [2] А вже 7 липня 1919 р. у м. Ровно офіційно та відкрито відбувся уїздний з'їзд представників Комбідів і Волосних ревкомів. Головував на цьому з'їзді Сєнічкін, членами президії були Ігнатенко, Заводніцький, Степанович і Семенюк. Розглядали на цьому представницькому форумі три питання. Перше – земельне, яке передбачало допомогу селянству зерном, добривами, ремонтом господарського інвентаря і головне – роздачею поміщицької землі. Друге – мобілізаційне, в рамках якого передбачалося рішенням з'їзду здати усім зброю, щоб озброїти ново мобілізованих до Червоної Армії. Було заявлено про твердий намір провести власне саму мобілізацію в Ровенському та уїздах згідно телеграми № 467 від 4.7.1919 р. з Києва. А ще: кожне село має здати залишок хліба для пересилки його на Дон. Нарешті третє питання передбачало з'ясування питання постачання Червоної Армії. З боку делегатів з'їзду було заявлено рішучий протест проти самочинних незаконних реквізицій, які проводилися окремими червоноармійськими частинами. Делегати з'їзду, «усвідомлюючи усю складність і скруту, які відчуває ЧА», вирішили: надавати самого всебічного й повного сприяння в постачанні продуктами й усім необхідним Червоної Армії. Однак на практиці все виглядало дещо інакше.

Навіть найвищі військові керівники Червоної армії Орджонікідзе та Тухачевський визнали перед Леніним, що командиру 1-ої Кінної армії Семену Будьонному «доводилося займатися самопостачанням, що, звичайно, не могло пройти безболісно серед населення». «Самопостачання» – іншими словами – означало побори й грабунок. Лев Троцький писав з цього приводу: «Корпус Будьонного – це банда, а Будьонний – отаман-очільник. І куди він поведе свою ватагу, туди вона й піде: сьогодні за червоних, а завтра – за білих». «Білий» генерал Антон Денікін про Будьонного висловився просто: «бандит, вішатель».

Уже 13 березня 1919 розпочався наступ більшовиків на Директорію практично по всіх фронтах. А наприкінці квітня 1919 року відбувся підпільний з'їзд ревкомів в Здолбунові, на який приїхали більшовики з Рівного, Дубна, Острога. Важко уявити, але з'їзд пройшов без ексцесів, хоча в Здобунові перебував увесь головний військовий штаб Директорії УНР і сам керівник держави Симон Петлюра. Підготовлені підпільним з'їздом місцеві більшовики готувалися зустрінути Червону армію. Вона не забарилася з приходом і Здолбунів та Рівне майже без бою Директорія віддала більшовикам. 27 травня 1919 р. – до Здолбунова увійшли частини Таращанської бригади під керівництвом Боженка. Радянська влада знову організувала ревком (цього разу у приміщенні заводоуправління цементовні), розпочала боротьбу з петлюрівською та польською агентурою, оголосила про господарські заходи, а також про загальну мобілізацію чоловічого населення. Діяльність революційної влади мала різноманітні аспекти. Крім масових грабунків, вбивств та експропріацій, більшовики намагалися збудувати дієву модель державного усрою. Ілюстрацією втілення рівноправності та братерства є, для прикладу, фінансові документи тієї доби. Так, в держархіві зберігся Роздатковий список з видачі співробітникам компотеля* авансів у рахунок зарплати в місті Ровно. Список тих, хто отримав гроші наступний: 1. Малишко Модест Петрович – комісар (він же «Романчук» з Орестова); 2. Уральський Аркадій Ісакович – секретар; 3. Ванський Лазар Давидович – політ. контролер; 4. Райська Розалія Наумовна – телефоніст мережі, діловод; 5. Піщук Равень Нікітович – політ контролер; 6. Розен Білхос Зейлікович – політ контора; 7. Ковальський Афанасій Порфірович – п-т контора; 8. Дмитришин Іван Парфенович – п-т контора. Датовано цей список співробітників ровенського комітету пошт і телеграфу липнем 1919 року, а підписано комісаром Ровенського уїзду пошти, телеграфу і телефонів Ровно, Волинської губернії. Тож з документу випливає, що на добре оплачувану більшовиками працю потрапляли не лише приїзджі прихильники Леніна, але й вихідці з сіл Здолбунівщини – Арестова, Здовбиці, Дерманя, де свого часу активісти РСДРП(б) провели масштабну агітацію й мали своїх щирих активістів.

1929 рік. Модест Малишко під час служби в центральному апараті пошт і телеграфів УРСР.

В. Горєв (Горов) під псевдонімом «Шпак» працював з липня 1919 року начальником Активної частини секретного підвідділу Ровенського революційного комітету. Йому підпорядковувались дев'ять агентів і слідчий Активної частини [3].

Усе це тривало три місяці, 14 серпня 1919 р. червоні залишили Ровно, а під кінець серпня 1919 р. до Здолбунова увійшли військові частини поляків разом із петлюрівцями. Керівник Директорії УНР Симон Петлюра та Начальник (вождь) Другої Польської республіки Юзеф Пілсудський підпи-

* Компотель – комітет з питань пошти, телефону та телеграфу.

1919 рік. Перший голова здолбунівського ревкому у 1920-му році В. Бліох.

сали договір про військовий союз, остаточною метою якого повинне було бути проголошення української держави на схід від Житомира. Польська влада протрималася в Здолбунові майже рік – 4 липня 1920-го до міста увійшли частини Першої Кінної армії під командуванням Семена Будьонного та Клима Ворошилова. Погосподарювавши досхочу, Перша Кінармія посунулася на захід і була зупинена польськими частинами аж під Варшавою.

На залізниці було створено повітовий ревком. Першим головою ревкому був активний більшовик машиніст депо В. Бліох. До складу ревкому увійшло ще декілька активістів депо, у тому числі П.Л. Шульгін. Колишнього матроса Чорноморського флоту, члена Центрального апарату Всеукраїнської Надзвичайної комісії («Ч.К.») П.Л. Шульгіна було спрямовано всеросійським «Ч.К.» до Здолбунова «для відновлення роботи залізничного транспорту». Так він став комісаром Здолбунівського району Південно-Західної залізниці. Для організації профспілки на залізничній станціїбулостворене оргбюро, 31 липня 1920 року залізничники провели перший комуністичний суботник, у якому взяло участь 150 чоловік. Потім із невстановлених причин голову ревкому в. Бліоха було відправлено на західний фронт, де ситуація ускладнювалася не на користь більшовиків [4].

Влітку 1920 року радянська влада в Здолбунові відраховувала останні дні свого існування. Відкинувши від Варшави Червону Армію під командуванням М. Тухачевського, військо навонародженої Польської ІІ-ої республіки (Речі Посполитої) скерувало свій наступ у бік України.

З огляду на це, цікавим є серпневий документ 1920 року, що містить список військовозобов'язаних службовців революційного комітету Здолбунова, які потрапили на службу радянської влади від 15 липня до 18 серпня названого року, практично напередодні вторгнення поляків. Отож, секретарем ревкому був Рейхман Шабеа Зельманович (підписував офіційні документи псевдонімом «С. Савєльєв»), діловодом від міської управи працював Ігнатій Іванович Трофимович, завідуючий земельно-продовольчим відділом – Вітольд Олександрович Отто, помічник діловода – Володимир Йосипович Кадержавек, діловод соціального забезпечення – Шишов Срулевич Гамберг, зав.культурою та просвітою – Йосип Йосипович Петричек, діловод культпросвіти – Антон Рейнгольдович Келерт, діловод земельного продвідділу – Вячеслав Йосипович Влах, відділ міського народного господарства – Мойша Абрамович Шнерер, відділ праці – Шльома Срулевич Мілгалтер.

Волосну цивільну здолбунівську владу влітку 1920 року було цілковито підпорядковано радянським військовим частинам. Так, на станції Здолбунів діяв військово-контрольний пропускний пункт №1 особливого відділу 1-ї Кінної армії Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки («РСФСР»). Цей КПП займався дезертирами, а також усіма тими, хто не мав посвідок, або просто документів, виданих органами радянської влади, які в той час розміщувались в уїздному центрі – Острозі.

Опис військових частин, дислокованих у Здол-

1920 рік. Семен Будьонний та Климент Ворошилов в м.Ровно.

бунові, принаймні на залізничній станції міста, станом на 1-15 серпня 1920 року було зафіксовано в документі, що зберігається також в Держархіві Рівненської області. Ось їх перелік: бронепоїзд 25 дивізії 1-ї Кінної армії, залізничний дивізіон 25-ї дивізії, продмагазини та вогнесклад 12-ї армії, артилерійський дивізіон та авіаційний загін тієї ж 25 дивізії 1-ї Кінармії, автомобільна рота та з'єднаний польовий шпиталь 45-ї піхотної дивізії.

Таке скупчення радянських військ пояснювалося просто – Червона Армія була в очікуванні поляків, які наближались до Здолбунова. Саме тому міри контролю за пересуванням населення були вкрай суворими. Острозька уїздна Комісія по боротьбі з дезертирством наказувала Здолбунівському волосному ревкому провадити перевірку документів пересічних громадян. Підозрюваних, чи тих, хто втік зі своїх частин, або тих, хто має прострочені документи – арештовувати і переправляти в Острозьку уїздну Комісію по боротьбі з дезертирством.

Добре ілюструють умови і стосунки з владою тих часів документи, які були обов'язковими для підписання при працевлаштуванні. Як, наприклад, у залізничній міліції: «Я, нижчепідписавшись, даю дійсну підписку про те, що зобов'язуюсь точно виконувати наступне: 1.Прослужити в залізничній міліції не менше одного року; 2.Без заперечень виконувати усі накази й розпорядження начальників, старших, що стоять вище посадою; 3.Захищати радянську владу зі зброєю в руках; 4.Усе видане мені обмундирування і т.п. я мушу зберігати і не зловживати ним, зобов'язуюсь утримувати в охайності та повній справності; 5.Мені оголошено, що за невиконання вищеперелічених пунктів, я буду відповідати за законами військового становища». Мабуть, не варто пояснювати читачам, що поршення «законів

Приміщення першого ревкому в 1918 році. Фото 2006 року.

Приміщення революційного комітету в 1920 році. Фото 2003 року.

військового часу» означало розстріл.

Начальником залізничної міліції Здолбунівського району волосний ревком призначив 14 липня 1920 року Данилевського. До особового складу управління Здолбунівського залізничної міліції входило 20 чоловік, включно з її начальником. Їх прізвища, а також дані про ще 133 міліціонерів Здолбунівського залізничного району подані в додатках. Охороняти ж вони мали наступні об'єкти лише у Здолбунові: вугільний склад, депо, залізничне поворотне кільце та вагонні майстерні, Київський (а нині – Південний) залізничний парк, перон та станцію, електростанцію, Брестський парк, залізничний міст, водокачку, залізничну (Катеринівську) церкву, Церковну та частину Вокзальної вулиці, революційний комітет *(розміщувався в приміщенні заводоуправління цементовні «Волинь», нині – гуртожиток ВАТ «Волинь», вул.Незалежності, 64 – прим. авт.)*, вул.-Вокзальну до ревкому, залізничну «колонію» *(нині – приміщення ЗОШ №5, що на вул.Міцкевича)* та дров'яні склади. Охоронялись також «посильні» управління *(відділи, які відповідали за кореспонденцію та зв'язок – прим авт.)* та ревкому, й навіть самі посильні (кур'єри) для доставки літератури до ревкому. Всього в три зміни в роботі було задіяно 109 міліціонерів. До того ж, на підставі телеграми революційної військової ради РСФСР від 3 липня 1920 року а також наказу по тилам армій Південно-західного фронту №110 від 22 липня, в наказах того бурхливого 1920-го року йшлося: «З часу отримання телеграми з цим текстом ніхто зі співробітників міліції не має права йти чи звільнятися зі служби під страхом вищої міри покарання – розстрілу, не рахуючись зі статтю та віком...» Отож, з серпня 1920-го залишати посади в радянській міліції стало небезпечним для життя в самому прямому значенні.

1917 рік. Струнний оркестр любителів сезону 1917-1918 рр. у Здолбунові.

В адміністративно-територіальному аспекті Здолбунівський залізничний район в тому ж 20-му році мав величезні обсяги. Наведемо населені пункти, які обслуговувались міліціонерами залізничного району: Рожище, Ківерці, Олика, Луцьк, Рівне, Здолбунів, Івачків, Оженін, Бродівський міст, Кривин, Славута, Шепетівка, Озеряни, Дубно, Смига, Крем'янець, Камениця, Верба, Рудня, Радзивилів та Клевань. Штат міліції означеного Здолбунівського залізничного району складався з 34 старших та 312 молодших «слуг правопорядку», а разом – 346 міліціонерів – за чисельністю цілої маленької армії.

З вересня 1920 року губернська (*з центром в Житомирі за царським манером – прим. авт.*) Комісія по проведенню тижня агітації за запис до Червоної Кавалерії розгорнула свою діяльність (починаючи з 7 вересня) і в Здолбунівській волості. Острозький уїздний політпросвітній відділ розпорядився «розвинути саму широку агітацію в межах волості, а також вивісити на помітних місцях в населених пунктах вислані накази і оголошення. Окрім того, належить відкрити запис добровольців в Червону Кавалерію. До агітації долучити сільські ревкоми та комітети незаможніх селян».

Зрештою скільки саме знайшлося в Здолбунові та волості добровольців служити в Червоній Кавалерії авторам невідомо. Зате достеменно встановлено, що міліцейський склад у Здолбунові виявився найбільш надійним і дієвим щодо відданості радянській владі. Свідченням цьому є постаті молодшого міліціонера Олександра Приходька – дядька майбутнього Героя Радянського Союзу Миколи Приходька та міліціонера Дмитра Красноголовця – керівника радянського підпілля в Здолбунові за часів німецької окупації. Останній за одними відомостями працював у Здолбунові старшиною залізничної міліції НКВС, за іншою – був її начальником у 1940-41 роках.

Після катастрофічної поразки Червоної армії під керівництвом майбутнього маршала Михайла Тухачевського неподалік Варшави будьонівці втікали, переслідувані поляками, достатньо швидко й у кінці жовтня 1920 року до Здобунова

1920 рік. Дмитро Красноголовець – співробітник залізничної міліції.

вступили передові частини польського війська. Після підписаної 1921 р. Ризької мирної угоди, владу Другої Польської республіки над Західною Волинню Варшава встановила на довгих 19 років.

Під час 1917-1920 років – справжнього історичного зламу в історії України, Здолбунова – зокрема, на залізничній станції заштатного містечка у 1918 році опинився (як не дивно це виглядає) світоч, геній білоруського писемництва, видатний поет Кондрат Лейко (Лейка, Лєйка – в залежності він мовної транскрипції прізвища). Народжений в Білорусі Лейко чимало років прожив на Україні та в Прибалтиці, друкувався в літературних журналах, залишив по собі величезну літературну спадщину. Віднесений літературними критиками Білорусі до класиків білоруської

Могила видатного поета Кондрата Лейка. Цвинтар по вул. Вили. Фото 2005 року.

літератури. А в той трагічний час воєн і революцій 1917-1920 років місця йому при радянський владі на Україні, скажімо у Ніжині, де він перебував раніше, не знайшлося. І він, хворий (незадовго перед тим у нього стався серцевий напад і як наслідок – параліч) приїхав до свого брата – Георгія Лейка, що мешкав у Здолбунові.

Кондрат Федорович Лейко (Лейка) народився близько 1860 року й виховувався на Слонімщині, а далі жив і творив у м.Вільні (сучасний Вільнюс, Литва) в часописі «Наша Ніва». Від 1912 по 1914 роки у цьому виданні друкувалися його «Післання з Волині». Найбільш відомою є його поетична збірка «Пєршоцвєти». Він був представником літературної течії (білоруською мовою – «плині») поетизму, що з'явилася у Східній Європі на початку ХХст. Сучасники в Білорусі ставлять творчість Кіндрата Лейка в один ряд з поезією та прозою національних титанів Якуба Колоса та Янки Купали. На Слонімщині в Білорусі, на батьківщині поета, свято зберігають пам'ять про одного з найяскравіших діячів білоруської культури, життя якого згасло у Здолбунові 1921 року. Він похований на старому здолбунівському цвинтарі, що по вул. Вили. Місце вічного пристанку визначного поета ще донедавна доглядали родичі, які мешкали в Здолбунові. Та від середини 90-их років ХХ ст. могилу Лейка доглядають працівники цвинтаря й лише іноді її відвідують творчі діячі з Білорусі. На табличці надмогильного хреста Кіндрата Лейка можна прочитати поетичні рядки епітафії українською, якою він прекрасно володів: «Нудьга його задавила На чужому полю В чужу землю положила Така його доля.» І підпис: «Пам'ять про тебе буде вічно жити в наших серцях. Родичи».

Доцільно також згадати ще одного генія в мистецтві – художника та педагога Георгія Петровича Косміаді. Цей емігрант з радянської Росії 24 роки прожив у Рівному (1916-1940), одночасно викладаючи малювання в 5 гімназіях міста й неодноразово буваючи в Здолбунові. Його життя та творчість тісно пов'язані з Волинню 20-30-их років. Косміаді 27 років (1941-1967) жив і працював у Гамбурзі (ФРН). Він народився 24 березня 1886 року у м. Нальчик, що на Північному Кавказі в родині грека-комерсанта. У 1887 році родина Косміаді переїздить до Тифлісу (Тбілісі, Грузія). У Тифлісі пройшли дитячі роки майбутнього художника. Там він закінчив школу і почав ма-

1928 рік. Георгій Косміаді зі своїми учнями.

лювати. Згодом сім'я переїхала до Баку (столиця Азербайджану, Кавказ), де юнак навчався в технічному училищі та архітектурній школі. У 1905 році він їде до столиці Росії Москви, де навчається в професорів Сєрова і Хруслова з Третьяковської галереї. Працює помічником окружного архітектора Москви, виконує архітектурний догляд за Кремлем.

Перша Світова війна, яка розпочалася у 1914 році, змінила життя мільйонів людей, країн, втягнутих у бойові дії. Г.Косміаді вступає до російської армії. На Волині, у Рівному вперше з'являється 1916 року в якості командира 6-го санітарно-технічного загону 5-ї російської армії. Він був енергійним військовослужбовцем і зробив багато корисних справ для облаштування нехитрого солдатського побуту. Після розпаду Російської імперії демобілізовується й залишається на постійне проживання в Рівному. 1918 року влаштовується на роботу викладачем малювання, креслення і каліграфії у Рівненське 8-ми класне комерційне училище. Одночасно Г.Косміаді керує естетичним гуртком в цьому училищі.

Справжнім тріумфом педагогічної майстерності Г.Косміаді було запрошення на Всесвітню виставку дитячого малюнка, яка відбулася в Парижі 1937 року. 67 дитячих робіт учнів рівненських і здобунівської гімназій відібрала комісія Варшавської художньої академії. Їх побачили парижани. Відзначаючи високий художній рівень усіх без винятку дитячих робіт, преса виділяла роботи найбільш талановитих учнів: А.Кисиля, Ч.Кур'ятто, А.Симончука. Далі ми ще зустрінемо талановитого уродженця Дерманя Андрія Кисиля. Щоправда буде це в 1943 році й зватимуть його тоді «Немо». «Дольницьким» він стане ще пізніше в Канаді.

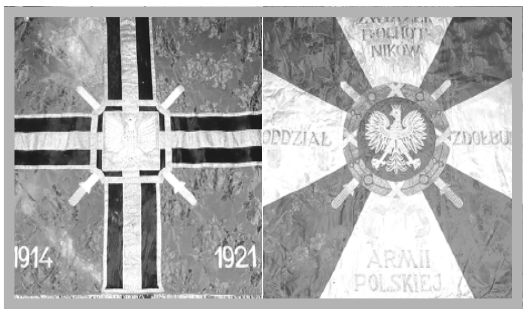
Джерела

1. Циганов А. Рейхсмарки для диктатуры пролетариата. -// «Аргументы и факты», № 3, 1992.
2. Тов. Горєв. «Спогади». ДАРО, Р-466, 1-29-49.
3. ДАРО, р-466, 1-3, ст. 10-13.
4. Шимчук. С. У вирі революційної боротьби (до 80-річчя другого з'їзду РСДРП) //«Шлях Ілліча», № 72 (5435) від 16.06.1983р.

*1 – ДАРО, фонд Р-346, оп.1, спр.1;
*2 – там само;
*3 – ДАРО, ф. Р-346, оп.1, спр.6;
*4 – ДАРО, ф. Р-205, оп.1, спр.2;
*5 – там само;
*6 – там само.
** - Історія міст і сіл Рівненщини...
***- Диломна робота Шимчук.

Розділ IV.

Польський період

Польський період у здолбунівській історії настільки багатий подіями і фактами, що заслуговує на окреме видання. Ми ж спробуємо лише кількома штрихами передати його дух та визначитися з найбільш важливими датами. Так в польському путівнику Мєчіслава Орловіча, виданому 1928 року сказано, що «Здолбуново – важлива залізнична станція з великим залізничним вокзалом є повітовим містом із 8000 мешканців. Діючі готелі – «Європейський», «Великопольський», «Брістоль» власника Фрінермана. Ресторани знаходяться за адресами: площа Ринок, 24; вул. Острозька, 50; кав'ярні – Ринкова, 25; Колейова, 13 і 15. До 1870 року Здолбуново було невідомим волинським селом, яке належало до Дубенської волості. Після відкриття залізничної станції, почала зростати на околицях промисловість, особливо – великий цементний завод. 1903 року отримало статус міста, яке об'єднало давнє поселення та залізничну колонію. Перед [Першою світовою] війною в Здолбуново проживали 10000 мешканців. Адміністративний ценр повіту сюди пересли 1924 року із віддаленоо від колії Острога. Місто пролягає долиною ріки Усті по-між двома ставами. На південь від міста знаходиться згадана велика фабрика цементу. По сусідству розташовані кар'єри крейди, з якої виробляють цемент. Із заходу місто огортає став площею 2х2 кілометри» [1].

Тим не менше, наскільки добре чи погано жили люди, можна спробувати порівняти, проаналізувавши купівельну спроможність громадян суспільства. Поцікавитися прейскурантом цін в матеріалах Державного архіву Рівненської області й архівного відділу Здолбунівської райдержадміністрації, якими послуговувались здолбунівці у 1927 році, можна достатньо детально. Зберігся навіть документ річного бюджету магістрату (міської ради) Здолбунова у 1927 р. Так, на утримання адміністрації мерії передбачалось 58 354 злотих, на ремонт доріг міста – в п'ять разів менше – 13 647, а на освіту в цілому вдвічі менше від зарплат службовців – 24 000 злотих [2]. Для порівняння в цінах того часу зазначимо, що один пуд (16 кг.) жита в Здолбунові зразка 1927 року коштував 1200 польських марок, одне яйце – 25 марок, літр молока – біля 80 марок. Фунт свинини коштував 160 марок, фунт краківської ковбаси – 250 і фунт смальцю – 400 марок. Марки польської республіки як валюта, яка зазнала серйозної інфляції, були замінені на злоті по курсу 1:100 відповідно. Отож, аби розібратися з купівельною спроможністю нововведених грошей, з'ясовуємо, що 16 кг жита коштували 12 злотих, а фунт краківської ковбаси – 2,5 [2].

Варто відзначити, що Польща в цих роках стояла як і більшість розвинених країн Європи та Америки напередодні великої світової економічної кризи. Подібно до сучасних оголошень про вакансії робіт в Іспанії чи Португалії, в Здолбунові 1926 року біржа праці рясніла привабливи-

1932 рік. Банкнота номіналом 100 злотих.

Будівля Здолбунівської міської ради і міськвиконкому, збудована в середині 30-их років XX ст.

ми запрошеннями на роботу до Франції. У цих роках йшлося про налагодження господарських стосунків у Здолбунові з польським, читай – східноєвропейським порядком. Так, в протоколах засідань магістрату Здолбунова (№ 15 від 8 квітня 1927 р.) міститься інформація про розгляд подання пана Альфонса Бернарського «в справі встановлення нагляду над електростанцією «Юнічмана та товариства» про врегулювання нормального постачання абонентам належного освітлення». Із цього приводу здолбунівська мерія ухвалила рішення передати справи технічно-господарській комісії для вивчення, аби в подальшому проблем з постачанням електроенергії «Юнічманом» вже не було. У цих справах магістрату Здолбунова згадується станом на 1934 рік головний інженер-механік міста – Станіслав Дерзакевич. Після закінчення політехнічного інституту він жив на вул. Костельній, 17.

Живі та натхненні рядки про життя Здолбунова, як кажуть «за Польщі», зокрема у 30-х роках XX століття знаходимо в книзі Ромуальда Вєрніка «В Здолбунові заквітли каченьци», виданій його власним коштом у Лондоні 1986 року польською мовою. У ній він, наче архіваріус громадського життя міста, описує побут здолбунівців, торгівлю, аналізує суспільні та деякі політичні явища. Для опису певних подій у своїй книзі Вєрнік використовує різні джерела – від тодішніх газет й до непевних чи неперевірених чуток. Деякі факти, як наприклад, вбивство українцями в часи війни власника здолбунівської книгарні Войцеховського, він почув від знайомих вже перебуваючи на еміграції в Великобританії, де проживав від 1946 року.

Ромуальда Вєрніка разом з родиною було вислано радянською владою до Сибіру у 1940 році як «соціально неблагонадійний» чи навіть «ворожий» елемент. Причина такого жорстокого ставлення нової радянської влади полягала в праці протягом 20-30-их років у польських держустановах його батька. Однак годі шукати більш емоційного опису Здолбунова, сповненого сумом через репресії влади й кінцевим прощанням із улюбленим родинним містом. Ромуальд Вєрнік був безпосереднім свідком багатьох незвичайних пережитих та побачених здолбунівських подій. Ці документальні нариси він подає з особливою теплотою й навіть з гумором, адже для багатьох поляків чи полонізованих його мешканців Здолбунів був родинною колискою, своєрідною «малою» батьківщиною. Частина книги пана Ромуальда присвячена сусіднім населеним пунктам таким, як Острог, Тайкури, Квасилів тощо. Вважаємо за доцільне навести лише деякі витримки зі згаданого видання, які стосуються безпосередньо Здолбунова: «Зібрались якось ми, громада родичів біля лав у парку. Англійський день був похмурим і зимним, весна була пізньою, зелень листя було сховано у закритих бруньках дерев.

– А в Здолбунові вже, напевно, заквітли каченьци – сказав хтось. І в сотий, чи тисячний раз мені згадався на батьківщині Здолбунів.

Стільки написано про міста Польщі, що книгами про неї можна було б заповнити полиці величезної бібліотеки. Візьмімо за приклад хоча б Варшаву. Кожну її вулицю, навіть кожен дім хтось таки описав. Ми знаємо людей, що в тих будинках жили й пам'ятаємо магазини, які в них місти-

2005 рік. Готель в 30-ті роки XX ст. Тут до будівництва приміщення міської управи розташовувалися декілька структур повітової влади.

1926 рік. Вигляд вул. Колейової (сучасна назва Івана Гончара, в минулому — Юзефа Пілсудського, Адольфа Гітлера, 17-го Вересня).

лися. Вистачить відкрити альбом з фотографіями і побачити, як та чи інша вулиця виглядала перед 1939 роком, як виглядає зараз і як виглядала в XVIII столітті, коли її малював Белотто. А скільки видано монографій про інші міста? Гданьськ, Познань, Замость і Люблін, навіть про Бжег й Йелену Гуру, трохи менше про два найкрасивіших – Вільно та Львів. Чому ж Здолбунів випав з цього переліку? Чому ніхто не писав про Здолбунів? Найчудовіше для мене місто, бо воно родинне. Й то де розміщене? На Волині, в найвродливішій частині Польщі.

Воно вигідно розкинулось посеред гір, які поросли лісами, біля підніжжя яких є озера, ріки і стави, що огорнули його блакитним перснем разом з вишневими садами міських околиць. Хто бачив тисячі дерев, обсипаних цвітом навесні, оргії білих пелюсток під час найменшого пориву вітру, – для того вже не імпонуватимуть ані пальми Італії, ані аґави Іспанії. А над озерами квітли луки, – найперше, напровесні, – жовтими каченьцями, пізніше – блакитними незабудками, аби змінитися налитими мов перси жінки усілякими кольорами буяння. На узгір'ях під лісом смарагд озимини змінювався влітку дукатним золотом пшениці. Буяла і виблискувала у волинському сонці, неначе плащ з лами, оздоба з волошкових сапфірів й рубінів червоного маку...

Із початками незалежної Польщі у 1921 році, Здолбунів отримав статус повітового міста. Його було перенесено сюди для вигідності з колись повітового Острога у 1924 році – Острог лежав на самому польсько-радянському кордоні й до того ж не мав підведеної залізничної колії. Поляки були у Здолбунові здавна достатньо чисельною групою мешканців, про що свідчить старий костел й десь відразу по 1914 році утворені дружини харцерів й харцерок*, які підпорядковувались київській дружині (хоругві) цієї організації.

Той старий поділ на колишнє сільце Здолбуново і залізничне поселення проходив у місті лінією залізничної колії. Частина, на якій розміщувалось колишнє сільце, з часом розрослась, а поселення біля залізниці залишилось таким самим. На теренах колишнього села постало різноманітне міське архітектурне будівництво, а залізничне поселення залишалося в архітектурному стилі однотипним, одноповерховим, з бурої цегли під

* Харцери і харцерки – польська молодіжна скаутська організація юнаків і юнок.

бляшаними дахами. Єдине виключення становив тут будинок гімназії з фасадом в стилі ампір («імперія») з білими колонами.

Від нового парку, який було засаджено на давній ярмарковій площі, до залізниці й залізничної станції по іншому боці, простягалась головна артерія Здолбунова – вулиця Нарутовіча *(сучасна Б.Хмельницького – прим. авт.)*. Її перетинало кілька менших вулиць, що йшли від мурів величезної цементовні до підміських луків на іншому боці міста. Найперше, це вул. Церковна з церквою, що мала 5 зелених «цибуль»-куполів й у якій на православний Великдень три дні били дзвони; далі – Костельна, з новим бридким перебудованим цегляним костелом. Малий, але зручний старий костельчик було розібрано на початку 30-х років. При костелі містився стильний цегляний будинок, оточений фруктовим садом, який займали два ксьондзи: пробощ – сивий канонік Сєнніцький і молодий катехист Драбік. Про останнього говорили, що у 1920 році він служив в жандармерії і ми боялись його, як вогню. За кожну провину він бив нас кантом дерев'яної лінійки по руках.

При новому парку розміщувалась кількаповерхова новозбудована школа ім. А. Міцкевича *(сучасна ЗОШ №1 – прим. авт.)*, з філією у старому будинку, який стояв на протилежному боці вулиці. Друга школа повшехна (громадська початкова) знаходилась за коліями, обабіч гімназії ім. Королеви Ядвіги *(сучасна ЗОШ № 5 – прим. авт.)*.

Біля парку в дерев'янім будинку розміщувалася пожежна охорона *(місце її розташування – територія між сучасним Палацом культури цементників та демонтованим пам'ятником Леніну – прим. авт.)*. На високій вежі завжди стояв вартовий, який виглядав пожежі в місті. У люті морози на вежі вивішувався білий прапор. Це означало, що школярі можуть не йти до школи. Десь в 30-х роках коней з пожежних возів було розпродано й міська влада придбала два пожежних авта. Це надзвичайно засмутило дітей, бо вони просто не могли бігти як раніше і встигнути за автомобілями, які поспішали на пожежу.

2007 рік. Будівля сучасної ЗОШ №1 – у 30-их роках польська гімназія ім. Королеви Ядвіги.

1933 рік. Навчання здолбунівської пожежної команди на території цементовні «Волинь».

Величезною популярністю користувались у Здолбунові два кінотеатри. Один називався «Люкс» і містився обабіч залізниці, фронтом будівлі він розмістився до Ринкової площі, а боком – до Залізничного парку, де знаходились кілька типових корчем.»

Тут необхідно внести певне авторське пояснення. За свідченням корінного здолбунівчанина С.О.Овчарука, в одному приміщенні з «Люксом» знаходилось кіно «Промінь», яке було дешевшим для відвідування й мало задовольнити потреби незаможних здолбунівців. Приміщення цих кінозалів на Ринковій площі знаходилось на місці громадських туалетів автостанції у 1970-1990-их роках, які в напівзруйнованому вигляді проіснували до 2001 року. З 2002 року в цьому місті розташувалась автозаправочна станція «Авіас» Тюменської нафтової компанії, а віднедавна – «Укрнафти».

Залізничний парк, спланований ще за царських часів, займав практично всю територію, на якій знаходяться будівлі залізничної лікарні, споруджені у 1947 році, а також значну частину території заводу пластмасових виробів до будинку універмагу (нині - ринок) понад сучасною вулицею Гетьмана Мазепи (в 30-х роках XX ст. – Ґендльова). Продовжуючи цитувати Ромуальда

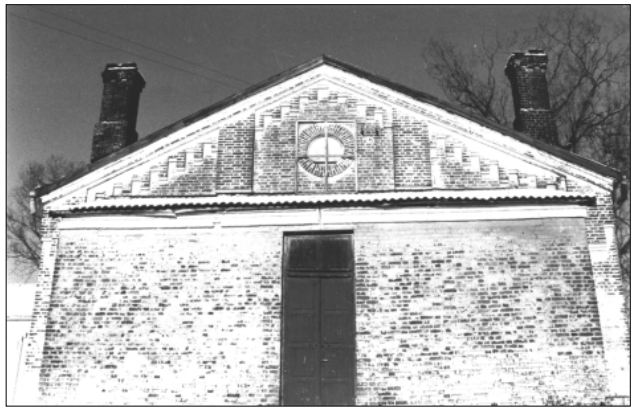
Ринкова площа з виглядом на автостанцію та автозаправку у 2006 році (фото ліворуч).
Так виглядала ринкова площа майже 100 років тому (вигляд на кінотеатри «Люкс» та «Промінь»).

Вєрніка, ми маємо змогу познайомитись зі старим Здолбуновом у більш ширшому ракурсі: «Ринок (*на сучасній вул.Ринковій – прим. авт.*) був викладений бруківкою з базальту, який добувався у каменярнях Янової Долини ще від часів короля Яна Собєського. Волинь була багатою на базальт й ним викладались усілякі дороги та вулиці в містах. На північ від Рівного пролягло базальтове плато в 40 тисяч квадратних кілометрів поверхні.

Другий дерев'яний кінотеатр стояв на вулиці Колейовій посеред величезного городу його господаря». Двоповерхова дерев'яна будівля, або так зване «кіно Зафрана», розташовувалася в районі сучасної рампи і велетенських зерносховищ. Якщо бути точнішим, то кінотеатр (за німецької окупації мав назву «Уранія») фасадом виходив у бік сучасної вул. Мазепи й розташовувався на 100-150 метрів південніше від збудованого у 1968 році кінотеатру «Мир» *(нині районний Будинок культури)*.*

«Обабіч цементного заводу стояв великий цементний будинок театру *(за Польщі це був так званий громадський або «Польський» дім. Від 1967 року - приміщення залізничного спортклубу «Локомотив» на залізничному переїзді до Південного парку залізниці – прим.О.Т.)*. Тут виступали різноманітні колективи. Тут бував навіть геніальний польський актор Остерва, бачив його сам два рази. Першого разу він грав в «Перепілці» («Przepioreczce») Жеромського, другий раз – в «Скнарі» Мольєра. Та найчастіше в цьому приміщенні грали місцеві аматори. Наприклад, пан Мєцьо, здолбунівський перукар і пліткар, так перегравав в одній з ролей якоїсь героїчної вистави, що її зміст виглядав наступним чином: замість «кров капає і капає, думаю, що мене поранено... а то капало з гуски, яку я тримав у руках...», – пан Мєцьо перефразував: «капає та капає, я дивлюсь, а то зі с...и»**. Публіка вибухнула сміхом, а хлопчаки пізніше бігали за паном Мєцьом й дражнились: «я дивлюся, а то крапає зі с....и (gask)!»

Заклад пана Мєця знаходився на вул. Нарутовіча. До його перукарні ходили різні пані робити довготермінову завивку й водночас послухати пліток. Під час праці у пана Мєця рот не зачинявся. Він знав абсолютно все: хто з ким одружується, кому дружина підбила око й хто впав у гріх зі служницею. Коли до його закладу приходили

2000 рік. Будівля Польського дому.
Нині – приміщення спортклубу «Локомотив».

* - по вул.Гендльовій у 30-х роках XX ст. в Здолбунові розміщувався великий дерев'яний кінотеатр «Зафрана». В повоєнні роки він називався «Промінь». Будівля не вціліла. К-тр «Зафрана» розташовувався в районі колишнього кінотеатру «Мир», тепер – районного будинку культури. Вхід до «Променя» був з сучасної вулиці Гетьмана І.Мазепи – свідчить уродженець Здолбунова Л.Ткачук.

* «Гра слів» у польській мові «гуска» – «гузка». Жаргонізм «гузка» означає отвір стравоходу, наприклад, у курки. Тому заміна всього однієї букви «с» на «з» докорінно змінює зміст виразу.

20-ті роки XX ст. Гімназистки Здолбунова.

діти, власник доручав їх стрижку своєму помічникові. Підстриженого густо оброблялось одеколоном й він ще протягом кількох днів пахнув як поліця з парфумами. Помічник не раз забував про обприскування одеколоном й тоді діти скаржились батькам. Коли якась матір доносила про недбалість помічника панові Мєцю, той бив помічника у вухо й кричав: «Чєво ти йево нє надушіл? Ти, мишигін!» Пан Мєцьо, не раз забувшись від злості, коли його «несло», кричав не лише польською, – часами російською, часами – жидівською, але найчастіше – трьома мовами одночасно.

До залізничної станції йшла вузькою стежкою дорога поміж кінотеатром «Люкс» і парком (*через сучасну територію заводу пластмасових вирбів «Іскра» – прим. авт.*), далі через переїзд [до Старомильська]. На тому переїзді траплялося чимало нещасних випадків, переважно взимку, коли обв'язані хустками баби з навколишніх сіл поспішали на ринок, не чуючи під'їжджаючих потягів. У 1935 році над переїздом було збудовано віадук й трагічні випадки припинились. В той же час Здолбуновом почали курсувати автобуси. Один їздив до віддаленого за 12 км Рівного, другий – до історичного Острога, куди не доходила залізнична колія.

Між церквою *(мається на увазі дерев'яна Свято-Успенська, знесена на поч.60-х років XX ст. – прим. авт.)* та цементним заводом розміщувався пастерунок *(відділення – прим. авт.)* польської поліції з кількома камерами для ув'язнених в підземеллі. Ті, хто не сплатив місцевого податку, так званого шарварку, відсиджували тут по декілька діб. Приймання податку, а також обов'язки секретаря бюро виконувала грубувата повновида дівчина, яка мало не щороку ходила вагітною – небагато роботи мали ночами поліціанти, нудилися, а секретарка була охочою, до того ж під рукою.

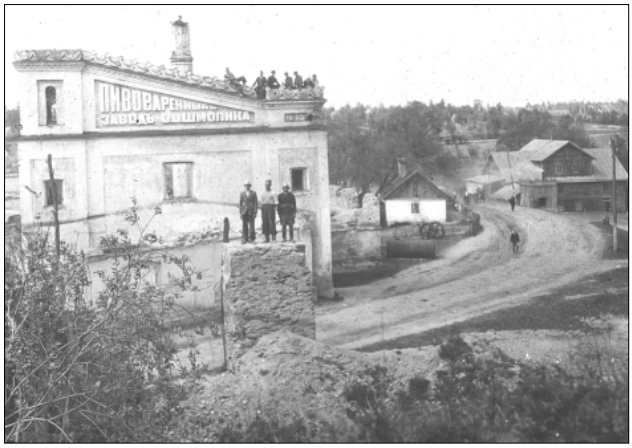
На перехресті вулиць Нарутовіча *(сучасна Хмельницького – прим. авт.)* та 3-го Травня *(сучасна Кн.Ольги – прим. авт.)* розташовувався м'ясний магазин товстого, що ледве пересувався, різника Чеха. Його ноги в апельсинового кольору (як панчохи без підв'язок) м'яких бутах виглядали неначе дві піраміди, перевернуті догори основою. Він був батьком красуні-доньки, яка народила позашлюбне дитя й ціле місто лише про це й гомоніло. М'ясник із розпачу кинувся в криницю... Криниці були біля кожного дому й, на подив, діти жодного разу в них не топились й загалом з ними не було пов'язано жодного нещасного випадку...

Окрім кількох малих магазинчиків, були у Здолбунові два великих споживчих магазини, що вели поміж собою завзяту боротьбу за клієнта. Раз на місяць ми робили великі закуповування, які за 20 грошів хлопець-працівник з магазину їх відносив до дому. Коли сума складала більше двадцяти злотих, власник магазину пан Харват вкладав до кошика клієнта півкілограма цукерок, за які не брав платні й природньо, що всі діти тягнули своїх родичів до його магазину.

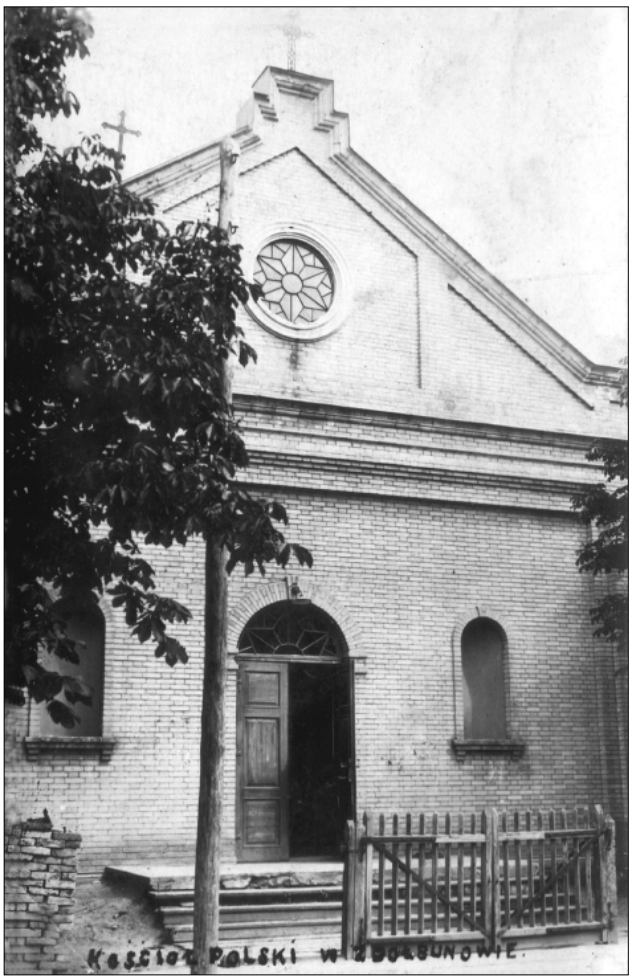
Недалеко від кутового магазину згаданого Харвата розміщувалась кав'ярня пана Яшка з великим вітринним вікном, перед яким завжди стояла групка дітей, що облизувались. На посріблених тацях у вітрині тут знаходились тістечка «наполеонки», «пташине молоко», сирники та маковники...

За кілька років перед війною *(Другою світовою – прим. авт.)* якийсь турок відкрив чайну навпроти самогубця Чеха... Обабіч чайної Турка знаходилась пивниця, до якої заходив мій батько тамувати спрагу після святкувань Конституції 3-го Травня і 11 Листопада. Гамірно та весело було у ній в торгові дні. Її заполоняли чоловіки, що «запивали» укладені угоди. Під шматки солоних оселедців струменем лилися пиво та грілка.

У вікні аптеки на розі Нарутовіча і Пілсудського *(сучасна Івана Гончара – прим. авт.)* стояли рекламні щити з зображенням голівки, значення якої знали усі старші хлопці в місті... Як кожне містечко на Кресах, мав Здолбунів й свого «Мошка». Він їздив возом, запряженим сивою шкапою і купував ганчір'я, сплачуючи за нього голками та нитками. Гімназистам продавав поштучно презервативи, які ті, вибігаючи на перерву, демонстрували для дівчат, пропонуючи їм непристойності. Та нічим, окрім дівочого рум'янцю на щоках, це не закінчувалось.

20-ті роки XX ст. Будівля пивоварного заводу «Шмоліка» в Глинську.

1932 рік. Римо-католицький костел Св. Петра і Павла в Здолбунові збудований 1908 року.

Останній раз бачив Мошка у перші дні радянської окупації *(вересень 1939-го – прим. авт.)*. Він їхав верхи на військовій гарматі, запряженій його сивою шкапою, аби віддати зброю окупантам. – Бачиш – кричав до мене – Мошек їде на польській гарматі!.. У лютому 1940 року Мошка вивезли «совєти» до Сибіру, як спекулянта.

Найбільш знаною і шанованою особою в місті був повстанець з часів 1863 року *(антиросійське повстання поляків на Волині у 1863-1864 рр. – прим. авт.)*. Дрібний, сухорлявий він завжди ходив, опираючись на паличку, у мундирі темно синього кольору з відзнаками. На усіляких святкуваннях і урочистостях його садовили на почесному місці поруч зі старостою. Мешкав повстанець у маленькому будиночку на Вилах – найбіднішій частині Здолбунова, де хідники були вимощені дерев'яними кладками замість цементових тротуарів. Він дожив до окупації *(мається*

1935 рік. Навчання членкинь Польського добровільного «Червоного Хреста» («РСК»). Фото надане здолбунівським старожилом Леонідом Ткачуком.

на увазі радянської – прим. авт.) і я часто замислююсь – для чого?..

Часом у місті можна було побачити високу пару з мішками на плечах. Вони трималися увесь час за руки. Їх називали Адамом і Євою. Правдоподібно, вони жебрали, але люди казали, що це, нібито, «біляки». Він – полковник царської гвардії, а вона – колишня фрейлина. Обоє вони ходили в калошах й довгих однотипних панчохах...

1936 рік. Призовна комісія Здолбунівського повіту.

Усе місто знало елегантного пана Жигмунда, податкового чиновника, який завжди ходив в лакованих черевиках й картатих шкарпетках. Він займався спортом і бігав на довгі дистанції. Під час занять вдягав кокетливі короткі труси. Одного разу біг повз трибуну на стадіоні *(сучасний стадіон «Локомотив» – прим. авт.)* і, як кажуть в подібних випадках, з його надкоротких трусів стало видно не лише його стать, але й релігію. Публіка почала аплодувати «Браво!», матері закривали долонями очі власних доньок, а якийсь гострослів крикнув: – Вдягни довшу білизну, або зніми з шиї хрестик!..

Від «сплячки» Здолбунів просинався лише кілька разів на рік. В святкові дні, під звуки оркестру пожежної охорони, дефілювали по місту хто тільки міг. Йшла пожежна охорона, підофіцери резерву, члени «РСК» *(Польський «Червоний Хрест»)* і Протиповітряної, морської і колоніальної Ліги, харцери та школи. На трибуні «засідав» староста в оточенні духовенства усіх конфесій.

Найгучніше було в день святих Петра і Павла. Прикостельна площа і сусідні вулиці заповнюва-

лись крамом, продавались різнокольорові цукерки і олеодруки сизуватих святих. Тисячі людей з'їжджались на прощу з сусідніх сіл, кілометрова ріка вірних плинула за процесією. Після меси забави тривали до вечора. Діти катались на качелях і каруселях, дорослі надовго зупинялись біля бочок з пивом, привезених з броварні Квасилова.

Надзвичайно урочисто відзначався день Божого Тіла. Навколо будівель, біля вівтарів поруч свого дому, завершували роботи всі каменярі міста. Ксьондза з неабияким почтом супроводжували через усе місто: першими йшли староста з бурмістром, далі – найвпливовіші громадяни. Голосно співав хор, пов'язуючи при цьому хусточки на дерева. Для такої оказії запрошувались до костелу навіть баси з православного церковного хору.

До слова, костел був певним симбіозом з церквою. Коли пізніше став модним екуменічний рух*, на Волині він уже існував у 30-х роках без надриву та пропаганди, природній й такий, що виник з потреби. Ми мали православних рідних і православних знайомих. Відвідували їх на свята, які були у них на два тижні пізніше, ходили до них на похорони та весілля. Бігали до церкви допомагати бити у дзвони на православний Великдень, що тривало кілька днів поспіль. У церкві співав протягом кількох років досить пристойний диякон, допоки не побачив в храмі скільки закоханих у нього жінок: католичок і православних.

Не співали вже, правда, як колись по українських селах, пісні Платона Костецького:

Одна в Бога Королева,
Молиться за нами,
З Ченстохова, Поєва,
І з-над Острой Брами...

Русини вже стали Українцями, підніс голову націоналізм. Якби такими політично переконаними були українські маси в 1918, чи 1920 роках, мабуть, якось інакше пішов би розвиток історії й на чолі власних дивізій став би отаман Петлюра...

Зелені свята проходили також урочистіше, ніж звичайні. Ці свята були й справді зеленими. Будинки прикрашались гіллям, в дверях ставились образки. Підлогу в оселях вистеляли лепехою,

1929 рік. Горілчаний цех («водочная наливная»), який орендував одне з приміщень цементовні «Волинь».

* Екуменічний рух – рух за об'єднання різних церков і релігійних течій. Нині засуджується католицькими та православними церковними інституціями.

яку приносили з луків діти, або привозив возом продавець з села.

Велику роль в культурному житті міста відігравала книгарня пана Войцеховського, яка знаходилась біля ринку. Друга належала якомусь українцеві, але шкільні книги та зошити ми купували в польській книгарні. Вона була добре забезпеченою, бо власник розцінював свою роботу як певного чину місію популяризації доброї книги. У нього мій батько купив збірник поезій Міцкевича, який разом з другим томом Сєнкевичового «Потопу» склали для мене товариство протягом усього часу заслання в Росії. Пана Войцеховського замордували українці за радянської окупації...

У дні торгу ринок заповнювався хлопцями і дівчатами з сусідніх сіл. Тут купували ягоди, овочі та фрукти. Влітку на прилавках стояли величезні корзини з чорними ягодами, а восени – грибами. На ринку, разом з помічником, справами заправляв муніципальний чиновник пан Мариняк. Він збирав від перекупок плату за місце на ринку. Його знало усе місто. Був чинним членом у всіх організаціях, а на дефілядах головував у Союзі підофіцерів-резервістів. Під час проходження повз трибуну з начальством, віддавав честь смішно згорблюючись, через що його дружина називала «штабовою вежею». Її ж він називав «зубатим жандармом», через виставлені наперед зуби...

Пан Мариняк втік зі Здолбунова у перші дні радянської окупації й поширилися чутки, що він десь загинув. Злословці казали, що, мовляв, скористався нагодою приходу «червоних», аби втекти від дружини...

Здолбунів був містом заможним. Величезна цементовня давала роботу кільком сотням людей, колія – решті. До міста доходили радянські ширококолійні потяги й тут їх вантажі перевантажували до польських вагонів для подальшого пересування ескортом у сполученні Росія-Європа. Заможність міста можна було побачити на кожному кроці. Вулиці тут були акуратно вибрукувані, широкі тротуари, відділені від проїзджої частини трав'яними газонами, на яких росли деревця. Збудовано новітні будинки шкіл, магістрат і староство, спортивний стадіон, закладено парк. Здолбунів був просторим та чистим...

Під час радянської окупації Здолбунів змарнів і забруднився за декілька днів. Тисячі солдатів не були привчені до користування туалетами. Смерділи вулиці і парки. Ніхто не доглядав і не прибирав тротуарів.

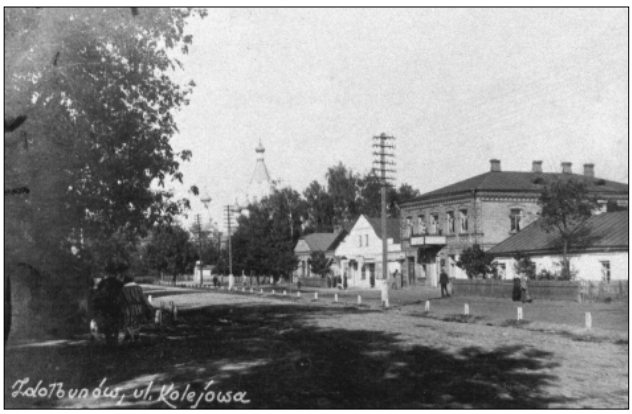
Якийсь солдат, дивлячись на бляшані дахи будинків, сказав: От, марнотратство. Це ж скільки відер можна було б зробити з цієї бляхи!

Останній раз я бачив дахи Здолбунова, оповиті вишневим цвітом, навесні 1940 року з віконця вагону для худоби по дорозі до Сибіру...» [3]

Не зайвою ілюстрацією реалій Здолбунова при польській владі стали спогади старожила міста Леонтія Ткачука [4]. Ця працелюбна й шанована людина могла говорити про Здолбунів годинами без упину. Тож віддамо йому належне, адже в нашій реконструкції здолбунівської історії є і його заслуга. Він пригадує, що від початку 1900-их років здолбунівців ховали на цвинтарі по вул. Вили. Тут від 1918-19 років було встановлено три хрести загиблим старшинам – січовим стрільцям. На них знаходилися таблички з зазначенням військових звань.

На тодішній і сучасній площі Ринок синагоги, як дехто стверджував, не було. Натомість була єврейська школа. Погром здолбунівської синагоги на вул. Єрусалимській відбувся 1942 року після масових розстрілів євреїв. Від вулиці Садової до вечірньої школи (пров. Гончара) тягнулася територія єврейського гетто. Від водонапірної вежі перпендикулярно праворуч й ліворуч у бік Катеринівської церкви – проходили межі кварталу гетто. Незадовго перед розстрілами євреї намагалися втекти з території гетто, охорона їх вбивала, а трупи (біля п'яти чоловік) так і лежали на вул. 17 Вересня.

Щодо місць старовинних поховань поруч Свято-Катеринівської церкви, то будинок священика, а також двоповерховий дім поруч розташо-

1931 рік. Центральна вулиця Здолбунова – Колейова.

вані на похованнях давнього цвинтаря. Неподалік церкви ще в німецько-польську війну тут викопали окопи «шаховим» порядком – знайшли чимало кісток. Всього ж біля Катеринівської церкви знаходилось шість доволі великих хрести з каменю пісковика. Леонтій з друзями часто грали тут в «шпака» або м'яча. Два з кількох хрестів мали огорожі – тут було поховано священиків. Відкопані тоді хрести з пісковика і кості закопали тут же поруч викопаних шанців. Присутній при цьому був настоятель храму отець Макарій. Тут на 17 Вересня жили дуже багаті поміщики Заґурські, яким належало декілька будинків. Один із них стояв над вулицею, а окрім чотирьох об'єктів нерухомості Заґурські мали ще й конюшню.

Залізнична лікарня (після війни в ній розміщувався штаб цивільної оборони) розташовувалася на повороті виїзду до залізничного мосту (будинок не вцілів). Вона знаходилася якраз на розвилці виїзду із вул. 17 Вересня. Леонтій Ткачук добре пам'ятає робітника-німця, який підпалював запальничкою полум'я зварювального апарату для розплавлення свинцю, яким заливалися стики труб каналізації в часи війни. Такої акуратності в виконуваних сантехнічних роботах після того Леонтій не бачив. Школа, в якій був будинок піонерів, була українською, хоча за Польщі й називалася іменем Тадеуша Костюшка. Директор (його дражнили «Чаплею») школи мав прізвище Ціхоцький. Пам'ятає вчителів Вишневську, Степанчука. Коли німці вішали єврея на площі Ринок у нього на грудях висіла табличка «Я не виконав наказ пана гебітскомісара». Його повісили 1942 року, тож тринадцятилітній Леонтій

1939 рік. Єврейська синагога на вул. Єрусалимській (нині – вул. П. Чубинського). Приміщення не збереглося.

Початок 20-их років XX століття. Свято-Катеринівська церква.

це добре запам'ятав.

Гімназією Адама Міцкевича була новозбудована ЗОШ № 1, іменем Крулеви Ядвіги називалася сучасна ЗОШ № 5. Паралельно зі школою №1 польська влада збудувала приміщення сучасної міської ради також на вулиці з сучасною назвою Приходька. Добре пам'ятає чеського промисловця Кадержавека, так само як і майстерні колишнього ливарно-механічного (тепер – авторемонтного) заводу, які були чеськими. Там, де зараз будинок заводоуправління, розміщувався молитовний будинок. Навпроти нього знаходилися до і під час війни майстерні ремонтно-механічного училища, де навчали слюсарів. У розкішному двоповерховому будинку з колонами по вул. Ясній знаходилося залізничне училище. А ліворуч від сучасного гуртожитку був магазинчик «Оптика та косметика». Завідувачем залізничної поліклініки, яка також розташовувалася на вул. 17 Вересня, був пан Сабанський. З публічних, так би мовити, місць Здолбунова Леонтій Ткачук добре пам'ятає «півнушку» чеха Гібранта, який продавав бочкове пиво «Бергшлосс». Ресторан чеха Мазанека розташувався в будинку власника Шкуратова, ресторан Харвата з танцзалом

(дансингом) містився за «півнушкою» Гібранта. Тут увесь час грала музика, але головне – вивіска була не звичайною – це була одна з перших в Здолбунові світлових реклам. А ще Хана Шустер тримала в будинку Церковного провулку будинок розпусти.

На місці післявоєнних будівель залізничної лікарні розташовувався розкішний залізничний парк. Тут були тенісні корти, розкидав шати цирк «шапіто», тут була так звана «пулькольонія харцерів», стояв будинок для літніх таборів «зухів» - польської версії жовтенят. Про останніх була приказка «зуху – ключки в жуху»! Тож окрім напівколонії для польських «жовтенят» і «піонерів» довоєнного зразка, в залізничному парку був стрілецький тир, душові кабіни, піщані доріжки та майданчики – усе для літніх таборувань дітей залізничників. Сам Леонтій Ткачук носив у дитинстві нарукавну нашивку на залізничній уніформі з літерами «RK» - «родина колейова». «Рафал Капешкін» - так дражнили діти одягнених в уніформу дітей залізничників. Електровня міста була в тупику вул. 17 Вересня.

Прообразом селікатної цегли, яка з'явилася після війни, була здолбунівська «цементна» цегла. До війни навіть на невеликих підприємствах практикувалося виготовлення з високоякісного здолбунівського цементу пресованих порожніх заготовок. Але під час будівництва доволі складної в архітектурному виконанні вежі здолбунівського костелу св. Апостолів Петра і Павла наприкінці 30-их років потрібна була одночасно велика кількість цегли. Оскільки приватні власники цегельних виробництв були переважно чехами, зокрема здолбунівської цегельні – чех Яндура, про їх благодійність чи безкоштовність не могло бути й мови. Відтак польська влада Здолбунова оголосила про виконання обов'язкових робіт безпосередньо здолбунівцями – працівниками держустанов та громадських проурядових організацій (наприклад «Червоного хреста»). Ця повинність називалася «цеґелкою», коли і чоловіки, і жінки Здолбунова, (зокрема мати Леонтія Ткачука) відпрацьовували повинність на території старого нині цемзаводу – ходили «на цеґелку». У спеціальні форми заливався густо

1938 рік. Проект костелу в Здолбунові з фігурами Св. Петра і Павла на виступах вежі. Проект із скульптурами та чотирма циферблатами годинника на вежі не реалізовано.

1936 рік. «Зух» – син залізничника Льоня Ткачук.

замішаний цементний розчин, а потім заготовки спеціальним чином підлягали висушуванню. 1938 року високу вежу здолбунівського костелу з цементної цегли було збудовано.

Добре пам'ятає пан Леонтій шевську майстерню Чарнецького. У нього працювала певна кількість челядників – об'єми пошиття були достатньо великими. Чарнецький був родовитим шевцем з самої Варшави. Його майстерня розташовувалася там, де нині міліція.

У колекції Леонтія Ткачука зберігався давній журнал під назвою «Вестникъ православной митрополіи въ Польше». Так в № 13 за 1922 рік про родича Леонтія Ткачука Захарія Бойка міститься інформація, що той має становище «псаломщика 290-го піхотного полк в Кременецькому уїзді». А вже в № 8 від 18 лютого 1932 року йдеться: «7.XII. При Здолбунівському Св.-Катеринівському соборі відновлено в штаті посаду диякона й на неї призначено псаломщик того ж собору диякон Захарій Бойко. Родич пана Леонтія Захарій Леонтійович Бойко від 1932 року правив у Свято-Катеринівському храмі служби у сані диякона аж до 1970 року.

Звичайно інакше, аніж у Ромуальда Вєрніка, висвітлено подію вторгнення Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА) 17-го вересня 1939 року в Здолбунів й на Рівненщину у документах, опублікованих у книзі «Радянська Ровенщина. 1939-1959 рр.» Про віроломність Радянського Союзу, що мав із Річчю Посполитою договір про взаємний ненапад тут не йдеться. Не міститься тут також документів про сепаратний договір СРСР та III-го Рейху, за яким Сталін і Гітлер, як в «добрі старі» часи поділів Польщі, вирішили, що Друга Польська республіка загрожує обом, а тому її необхідно поміж собою просто розділити. Так розпочалася Друга світова війна й 17-те вересня стало датою вступу Радянського Союзу у цю війну. Танкові колони РСЧА комдива Михайла Богомолова (1897-1940 рр.) посунули в бік Рівного, Львова, Холма й ще 17-го вересня разом з величезною армією піхоти були у Здолбунові.

1939 рік. М.М.Богомолов – командир танкової бригади, яка увійшла до Здолбунова та Рівного 17 вересня.

1934 рік. Актив прихожан Свято-Катеринівської церкви разом з настоятелем о. Макарієм Коломійцем.

Практично першу інформацію про розповсюдження націоналістичних ідей та членської мережі підпільної ОУН на Здолбунівщині знаходимо в матеріалах архіву Рівненської області. Так, польська поліція зафіксувала, що Григорій Огородник з села Лідаво, якого було спрямовано організовувати осередок ОУН в Лідаві, під виглядом збору замовлень фірми «Прогрес», у якій він тоді працював у якості агента-транспортника, проводив агітацію крайнього націоналістичного характеру [5].

У 1935 та 1936 роках праця ОУН полягала у легальній кольпортації (розповсюдження та супровід) українських газет, які пропагували крайні націоналістичні погляди, а безпосередня організація осередків розпочалася тут наприкінці 1936 року. На той час Євген Поліщук і Леонід Червінський нав'яза-

1929 рік. Драматичний гурток здолбунівської «Просвіти». У середньому ряду п'ятий зліва Михайло Ганджа.

ли контакт з Юлею Самчук з с. Верхова Здолбунівського повіту, за допомогою якої зорганізували «п'ятірку» ОУН у тому ж селі, до складу якої увійшли згадана Юлія Самчук, Абрам Козак, Юхим Барабаш, Олександр Плісак та Олексій Федорчук. Юлія Самчук проводила агітацію серед місцевої молоді на зібраннях, які проводили в її ж будинку. Ще 1926 року в ході проведеного у неї обшуку було знайдено один український прапор, внаслідок чого її поставлено під нагляд поліції. У січні 1937 року Самчук організувала виготовлення за допомогою Леоніда Червінського три українських транспаранти, які закликали протестувати проти вироку виконавцям вбивства міністра Пєрацького й на її розпорядження були вивішені у Верхові Олександром Плісаком.

У серпні 1937 року оунівець Церкевич нав'язує контакт з Яковом Овсіюком з Сіянців, которому доручає створення осередків ОУН в Сіянській гміні. Овсіюк зорганізував зібрання симпатиків ОУН 8 серпня 1937 року в приміщенні молочарні в с. Сіянці за участю Якова Овсіюка, Прокопа Марисюка, Йона Петриченка, Івана Петриченка з Сіянців, Тараса Козицького, Олексія Каленюка з села Михалківці та Олексія Панчука з села Садки. На тому зібранні було вирішено, що «трійка» ОУН у Сіянцях буде зорганізована Олексієм Панчуком, «трійку» в Михалківцях організує Олексій Каленик, а окрім того домовились організувати осередок ОУН в с. Тесові. На 15 серпня 1937 року спланова приїзд до Сіянців повітового коменданта ОУН Євгена Церкевича. Яків Овсіюк організував у Сіянцях районову екзекутиву ОУН, у якій став провідником й одночасно підібрав членів: Тараса Козицького, Прокопа Марисюка і Лонгіна Євтощука. 15 серпня 1937 року Євген Церкевич на збори до Сіянців не приїхав, оскільки перед тим був заарештований в акції часткової ліквідації ОУН на території повіту.

Панчук зорганізовує «трійку» ОУН в Сіянцях, до складу якої окрім нього входили Йона та Іван Петриченки, натомість з приводу арешту Євгена Церкевича Олексій Каленик утримався від організації осередку в Михалківцях. Окрім того, постає новостворений осередок ОУН в Дермані, до складу якого увійшли Євген Кальчук, Андрій Кисіль та Олексій Скоропада разом з Євгеном Кисільчуком. Усі походять з Дерманя.

У лютому 1938 року з повіту до села Хола Влодавського повіту виїхав Євген Кальчук, де пере-

1939 рік. Святкування в родині здолбунівських чехів Ульріхів.
За декілька місяців ця родинна ідилія закінчиться — розпочнеться Друга світова війна.

бував на становищі парафіяльного православного священика. Осередок в Дермані спеціальної діяльності не проводив, як рівно ж польській поліції не вдалося зібрати інформації про постання осередку ОУН в Лідаві Здовбицької гміни, що його мав зорганізувати Григорій Огородник, який був секретарем в «Просвітянській Хаті» села Здовбиця.

Як випливає з конфіденційних агентурних джерел поліції, повітова екзекутива ОУН тоді не мала контактів з вищими організаційними осередками ОУН й через відсутність директив активної діяльності не проводила. Заходи повітова структура ОУН лише організовувала в вигляді агітації по так званій «синій» лінії, тобто культурно-освітньою допомогою селу – розповсюдженням легальних українських газет та брошур, до того ж в легальних українських організаціях – «Просвітянській Хаті», «Спілки Сільської Молоді» тощо.

Уся діяльність націоналістів, спрямована проти політики офіційної Варшави, з приходом радянської влади була переорієнтована. СРСР вважався країною-загарбником, тож боротьбу проти більшовиків оунівці проводили з не меншим ентузіазмом. Натомість офіційна радянська вла-

Танк-пам'ятник комдиву Михайлу Богомолову, який загинув за нез'ясованих обставин у «мирному» Рівному 5 травня 1940 р.

да за допомогою репресивних органів НКВС розпочала на Західній Україні справжній терор. Понад триста тисяч українців новоприєднаних до УРСР територій було депортовано, ув'язнено чи розстріляно лише протягом 1939–1941 років.

Щодо військових дій у протистоянні бійців Робітничо-селянської червоної армії та польського війська, то в аріхівних матеріалах їх зафіксовано небагато. Так комісар Жабенко (Р.С.Ч.А.), водій Романовський, політрук Душин і червоноармієць Черкасов роззброїли в Мощаниці Здолбунівського повіту польських жовнірів. 55 солдатів, 7 офіцерів, нібито, були в засідці, відтак у них червоноармійці відібрали три підводи гвинтівок, 4 кулемети та 6 коней [6].

У свою чергу українські націоналісти в серпні-вересні 1939-го намагалися підняти «повстання» проти відступаючих поляків. Однак наступ німецького вермахту з 1 вересня зчинив переполох у польських урядовців, які ешелонами відбували на схід, вважаючи, що СРСР дотримається угоди про взаємну співпрацю. Та сепаратний секретний договір між Третім Рейхом та СРСР, підписаний міністрами Ріббентропом і Молотовим, передбачав четверте в історії й знову «остаточне» розділення Речі Посполитої.

Указом Президії Верховної Ради СРСР 4 грудня 1939 року оголошено про утворення Ровенської області в складі УРСР, у якій передбачено утворити п'ять повітів, серед яких Здолбунівський. Документ завізували голова М. Калінін та секретар О. Горкін [7].

У районі також передбачалося 25 разів на місяць і тиражем 8 тисяч примірників випускати повітову газету «Нове життя» [8]. Наказами по по робітничих комітетах повіту передбачалося створення до 10 лютого 1940 року центральну міську бібліотеку в Здолбунові з дитячими відділеннями. Створено міжрайонні філії кінотресту і 6 березня 1940 року відкрито Міжрайонну філію в Здолбунові [9].

Звичайно, нічого нового новопризначені радянською владою чиновники не будували. Майно, нажите «буржуями» за Польщі, було конфісковане й замість кінотеатра «Зафрана» в цьому ж приміщенні з'явився «Більшовик». Щоправда, без самого Зафрана. Те ж було з книгарнями, в яких відбиралися книги з «лояльним» до влади змістом. Аптеки, ательє, перукарні, не кажучи про заводи чи фабрики, стали «народними». Тобто їх відібрали у власників, призначили нове керівництво й на них далі продовжували працювати ті ж робітники. Про те, що колишні Східні Креси – частина Польської республіки з переважно українським населенням, стала Західною Україною в складі УРСР, дізналися після «Народних Зборів» 26 жовтня 1939 року в Львові.

Джерела

1. Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. Здолбунів. - К.: Політвидав, 1973.
2. Семенюк Т. Архівні документи свідчать... //«Нове життя», № 68-69 (8544-8545) від 4 вересня 2004 р.
3. Wernik Romuald. W Zdolbunowie zakwitly kaczence. 6 opowidan o Kresach. - Londyn, 1986 rok.
4. Леонтій Павлович Ткачук, 1929 р. н., уродженець Здолбунова, закінчив 1949 року СШ № 5, 1954 року Львівську політехніку.
5. ДАРО, ф. 86, оп. 3, спр. 1778.
6. Газета «Правда», № 262 від 21 вересня 1939 р.
7. Газета «Комуніст», № 278 від 5 грудня 1939 р.
8. Партархів Робкому КПУ, ф. 400, спр. 6, ст. 1, арк. 1-6.
9. ДАРО, р-204, оп. 2, спр. 5, арк. 25-27

Розділ V.

Здолбунів окупаційний

Друга Світова війна для Здолбунівщини, втім, як і Рівненщини в цілому, розпочалася у вересні 1939 року. Маловідомий факт у цьому контексті – повстання проти польської влади, що його зорганізували місцеві націоналісти 22 серпня 1939 року у великому як на той час селі Дермань.Сталося це за тиждень до початку німецько-польської й за три тижні до радянсько-польської воєн. Від куль польських поліцаїв тоді впали перші жертви серед повстанців та цивільного населення. Протягом кількох днів збройний виступ польськими військовими та поліціянтами було придушено. Була це помилка місцевих націоналістичних керівників щодо визначення дати початку німецько-польської війни, чи свідомий виступ – предмет дискусії й до сьогодні. Констатувати можна одне: націоналісти, які з револьверами в руках виступили проти озброєної «до зубів» польської поліції та війська – розконспірували себе й перед більшовиками, які з'явилися тут через місяць.

Два роки діяльності встановленої 17 вересня 1939-го радянської влади, окрім грунтовних економічних перетворень, відзначались подальшими репресіями проти мешканців організованого в 1940 році в межах повіту за Польщі Здолбунівського району. Вони стосувались усіх, хто відзначився активністю у національних формаціях 1917-1920 років, належав до націоналістичних організацій УВО-ОУН й окремо тих, хто працював в інституціях польської влади протягом 1921-1939 років. Військові, священики, чиновники, поліціянти, лісничі переважно польської національності заарештовувались й разом з членами сімей етапувались в глибину території РСФСР. Більше 20-и тисяч осіб з цього неповного переліку колишньої польської суспільно-політичної еліти на Західній Україні пізніше було розстріляно працівниками органів НКВС в Катині.

Нову трагічну сторінку для мешканців краю «перегорнули» німецькі війська, що практично без бою увійшли до Здолбунова 27 червня 1941 року. У більших населених пунктах району було створено військові окупаційні органи влади, які потім передали свої повноваження (вересень 1941-го) низовим структурам Рейхскомісаріату «Україна», що його керівником (рейхскомісаром) Адольф Гітлер призначив гауляйтера Східної Прусії Еріха Коха.

У Здолбунові було створено міську управу, а для урядування в районі – управу району. Вони підпорядковувалися гебітскомісаріату, що на селі спирався на новоорганізовані німцями колективні господарства – штаатсгути, які управлялись спеціально призначеними посадовцями крайс-

1942 рік. Гауляйтер Східної Прусії та рейхскомісар Рейхскомісаріату «Україна» Еріх Кох.

ляндвіртами – німцями, або фольксдойчами*. Для місцевих мешканців встановлювались норми обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів, птиці та худоби. За будь-яку відмову, чи невиконання «винні» каралися розстрілом. Для місцевого українського населення це означало те ж саме, що й недавні радянські колгоспи.

Концепцію урядування III-го Рейху на Україні було закріплено відомими окупаційними документами, як, наприклад, Директива ОКВ про встановлення окупаційного режиму на території СРСР з головного штабу фюрера Адольфа Гітлера, видана 13 березня 1941 року всього в п'яти примірниках, передбачала: «п. 3 б) експлуатація країни і охорона її економічних ресурсів для потреб німецької економіки... в) експлуатація країни з метою забезпечення продовольством військ згідно з потребами Об'єднаного командування вермахту...». Підписав Директиву начальник ОКВ Кейтль. Цим документом гітлерівської верхівки передбачався поділ окупованого СРСР за національним принципом, встановленням спочатку військової влади ОКВ, а потім її переходу до рейхскомісарів, які виконують прямі вказівки фюрера.

Зокрема Інструкцією ОКВ (головного командування вермахту) про застосування пропаганди у випадку реалізації плану «Барбаросса», прийнятій у червні 1941 року. «П. 1: а) ворогами Німеччини не є народи Радянського Союзу, а лише єврейсько-більшовицький радянський уряд з його керівниками та комуністична партія, яка прагне до світової революції; б) виходячи з факту, що Ради застосовували до сьогодні по відношенню до населення підпорядкованої їм території безпощадну і деспотичну владу, слід наполегливо роз'яснити, що німецький вермахт не йде в країну як ворог населення. Він хоче скоріше звільнити його від тиранії Рад. Однак, якщо проявиться опір з боку не більшовицького населення, німецький вермахт буде змушений його зламати, де б він не був і хто б його не чинив...»

«Лист Гайдріха (СД) до найвищих керівників СС і поліції» (Берлін, 2 липня 1941 р. Таємно): пункт № 4 «Страчення (екзекуції). Треба страчувати: всіх діячів Комінтерну (як зрештою просто всіх комуністичних професійних політиків); всіх вищих, середніх і радикальних нижчих функціонерів партії, центрального комітету, обласних і районних комітетів; народних комісарів; євреїв, членів партії чи приналежних до державного апарату; всіх інших радикальних елементів (саботажників, пропагандистів, вільних стрільців, учасників замахів, провокаторів і т.п.)... П. №9 Не потрібно говорити, що соціалізм має бути зруйнований в СРСР, але тільки що справжній, дійсний соціалізм, тобто соціальну справедливість для всіх працюючих, гарантованих державою, щойно буде створено. Національне питання слід трактувати з особливою обережністю. Зруйнування колгоспів не береться поки що до уваги з економічних причин. Ось чому, враховуючи те, що зараз не можливо задовольнити надію селян бачити себе власниками, до яких має бути особливо вмілий пропагандивний підхід».

Керівником репресій у Здолбунівському повіті був окружний комісар німець Роберт Георг Маршалл, дипломований вчитель – кандидат наук. Дехто зі здолбунівських поляків вважав його лояльним до місцевих мешканців, оскільки той добре ставився до своїх підлеглих-поляків й іноді звільняв осіб польської національності з-під арешту. За злочини під час II-ї Світової, здійснені у Здолбунові, цей вчитель постав 1960 року перед Окружним судом містечка Стаде під Гамбургом у ФРН. Тут було доведено його вину в розстрілі 10 євреїв навесні 1942 року, віддання наказу про страту на шибениці челядника столярного цеху Динера, в якому з місцевого керівництва брав участь шеф здолбунівської жандармерії Бутендорф. Маршаллу також приписувалися

2006 рік. Приміщення Здолбунівської міської управи 1941-1944 рр. Нині – районний відділ РАГС.

* Фольксдойч – особа «німецького походження», яку залучала до діяльності окупаційна влада Третього Рейху.

віддання наказів про масові розстріли євреїв Здолбунова, Острога та Мізоча. Свідки-поляки Б.Вашчинська та А.Вцісліцький в своїх листах до суду звинувачують згаданих німецьких владців у розстрілах: 8.VIII.1941р. в Здолбунові – 280 чоловік, з них 16 християн, а також вслід за Динером повішанні одного з ватажків українських націоналістів.

У 60-му Маршалла було засуджено на довголітній термін ув'язнення. За його наказами в жандармерії Здолбунова діяв ще один кат – природжений вбивця на прізвище Аттінгер. Під час судового слідства в м.Стаде він покінчив життя самогубством.

Встановити прізвище чи зафіксувати хоча б згадку старожилів-свідків того часу стосовно страченого німцями націоналіста, до того ж через повішання не вдалося. Старожили-здолбунівці натомість впевнено пригадують лише дві подібні страти в Здолбунові, доведені до тогож документальними свідчення. За словами Леоніда Ткачука німецький комісар наказав повісити якось ремісника. Шибеницю йому встановили в 1943 році. Це й був челядник Динер. За свідченням Ткачука на грудях повішеного ремісника висіла табличка з написом українською мовою: «Він не виконав розпорядження гебітскомісара»! Його стратили в місці, де опісля війни було збудоване адмінприміщення автовокзалу. А ось українського націоналіста «Ґандзю» – Володимира Ступака з Івачкова – було повішено там, де тепер зупиняються маршрутні таксі, що приїздять на Ринкову площу з Рівного. Йому на груди повісили табличку з іншим текстом: «Руками цього українсько-німецького націоналіста було закатовано 56 радянських громадян»! Не важко здогадатися, що стратили його працівники радянських карально-репресивних органів й сталося це наприкінці 1944 року. Тоді чому страта націоналіста закидалася польськими свідками в якості провини Георгу Маршаллу – невідомо. Хоча подібних загадок, пов'язаних з покаранням німецьких злочинців – колишніх посадовців рейхскомісаріату «Україна» – більш, ніж достатньо. Ми й дотепер практично не знаємо про долю доктора Беєра – головного ката єврейського населення на Рівненщині, генерала Кітцінгера – керівника німецьких розвідорганів й інших. Прикладом у подібних історіях є доля головного управителя Україною, точніше – рехскомісаріату «Україна». Мова йде

1982 рік. В'язень в'язниці суворого режиму в м.Барчево (Польща) Еріх Кох.

про рейхскомісара й водночас гауляйтера Східної Прусії, близького товариша Адольфа Гітлера – Еріха Коха. Окрім того, що йому вдалося уникнути покарання і в 1945-му, і 1946-му й пізніше, Коха взагалі не стратили, навіть заарештувавши. Помер гер Еріх своєю смертю в шпиталі в'язниці в польському містечку Барчево неподалік Ольштина в листопаді 1986-го, проживши 90 (!) років [1]. Дивним й водночас неправдоподібним вилядає неспростовний факт, що свідками обвинувачення Еріха Коха були два зовсім різні поляки. Перший – відданий комуніст і співробітник диверсійного спецзагону НКВС «Переможці» Мєчіслав Стефанський, а також антикомуніст і керівник здолбунівського підпілля Армії Крайової Ігнасій Романовський. Зрозуміло, цей колишній польський націоналіст повинен був рятувати своє життя при комуністичній владі ПНР. Але чого тоді варті його свідчення проти Коха, якщо Романовський не один раз контактував з вищим німецьким командуванням у справі визволення бійців АК, зокрема – з Георгом Маршаллом у Здолбунові. Організовував такі акції керівник німецької фірми «Йозеф Юнг» Германн Граебе. Центральний офіс цієї фірми на Волині, у якому і працював Граебе, розташовувався в Здолбунові. Нажаль, так і не вдалося з'ясувати

1983 рік. Розстріл цивільних громадян у кар'єрі. Рівненщина (реконструкція).

подальшої долі засудженого доктора Георга Маршалла. А ось стосовно Германна Граебе, то його здолбунівська епопея виглядає наступним чином.

Цей скромний інженер з великими повноваженнями при окупації розповів на Нюрнберзькому процесі у 1946 році про масові розстріли євреїв на Волині й світова спільнота чи не вперше почула про маленьке містечко Здолбунів. Тут у здолбунівських «великих» історіях з'являється дійсно визначна й водночас загадкова сторінка, навіть цілий пласт інформації, який пов'язує невеличке волинське містечко на Рівненщині з подіями світового значення. «Ключем» до них стала постать німецького інженера Ґерманна Фрідріха Ґраебе *(інший варіант написання в перекладі прізвища Ґраббе – прим. авт.)*.

Ґерманн Ґраебе народився 19 червня 1900 року неподалік Золінґена, що в Німеччині. Хоча більшість населення в Золінгені була католицького віросповідання, батько Ґерманна (ткаль за професією) та мати (домашня робітниця) були протестантами. Після закінчення початкової школи Ґерманн продовжив навчання в технічному коледжі й став дипломованим інженером у 1924р.

У 1931 році Ґраебе стає членом нацистської гітлерівської партії (НСДАП), але вже 1934 року через сміливу критику політики місцевого ґауляйтера розірвав контакти з соціал-націоналістами. Це був його перший досвід непокори щодо кампанії «Аріанізації» Рейху, яку проводили нацистські партійні керівники проти єврейського бізнесу в Німеччині. Після означеного інциденту ґестапо ув'язнює Ґерманна Граебе в Ессені. Невдовзі його було звільнено з-під арешту, чомусь навіть без суду. Існує версія, що він погодився стати інформатором таємної поліції.

Від 1938 до 1941 року Ґраебе брав участь в якості інженера від цивільного підрядника у будівництві так званої «Західної Стіни» – комплексу укріплень на західному кордоні Німеччини. Тоді він був співробітником офісу золінгенської компанії «Йозеф Юнг». Його самого «військово-зобов'язуюча» праця, або як казали в СРСР «бронь», врятувала від призову до діючої гітлерівської армії після спалаху німецько-радянської війни.

Влітку, після того, як німці напали на Радянський Союз, Ґраебе було направлено підприємством «Тодт» в Берліні до офісів «Рейч» Залізничної адміністрації, які вже знаходились у Львові.

2006 рік. Місце розстрілів у 1942-43 рр. мешканців Здолбунова та партизанів у кар'єрі на вул. Нарутовіча (нині М. Грушевського).

2006 рік. Меморіал розстріляним здолбунівцям на вул. М. Грушевського.

На цій посаді він мав організувати формування та подальшу роботу будівельних команд, щоб будувати та ремонтувати інфраструктуру, необхідну для обслуговування залізничних комунікацій на Україні. Перебуваючи тут від вересня 1941 року, Ґерманн Ґраебе спочатку засновує головне бюро «Тодта» в Здолбунові й вже звідси продовжує розгортати свої допоміжні офіси по цілій Волині та території колишньої Радянської України. Єврейська робоча сила, яку використовувала компанія «Йозефа Юнга» на Рівненщині, нараховувала близько 5000 чоловіків та жінок. Оскільки Граебе був представником великомасштабної компанії – цивільного підрядника у залізничному будівництві, то опинився причетним до долі євреїв в Україні, над якими, за словами дослідників з центру «Яд Вашем», «скоювалися злочини німцями та їх українськими прихвостнями» [2].

З приводу «прихвостнів» можна незаперечно стверджувати, що поліцаї, набрані в 1941 році німцями переважно з українців, безпосередньої участі в розстрілах не брали. Та й не могли брати, оскільки згідно з німецькими наказами розстрілювати могли лише німці й лише в окремих випадках – «расово наближені» – фольксдойчі. Але й вони повинні були бути зарахованими до спеціальних, так званих «ліквідаційних» команд. Згідно з наказом Гімлера вік цих професійних катів повинен не бути ні похилим, ні юним. Вони повинні були бути також неодруженими й таке інше. Представники української поліції могли створювати лише друге чи третє коло оточення під час масових розстрілів. Отже навіть свідчення Справедливого серед націй Ґраебе потрібно розцінювати як персональні й суб'єктивні докази дотичного характеру. Цікаво розібратися з долею самого Ґраебе й познайомитися з діяльністю цієї людини-героя, людини-рятівника.

За свідченнями згаданого єврейського Центру, Ґерманн Ґраебе став свідком страшних злочинів, коли по п'яти тисячах роздягнених до нага беззахисних євреях стріляли розстрільні («аінзатцкомандо») загони військ «СС». Свідчення про розстріли німцями євреїв у Здолбунові, Дубно, Рівному стали страшним обвинуваченням , виголошеним Ґраебе на Нюрнберзькому судовому процесі щодо нацистських військових злочинців.

Ґерманн Ґраебе не міг змиритися з долею стороннього спостерігача й вживав заходів, аби врятувати хоч частину єврейського населення Волині від знищення німцями. Для цього він використовував свої впливові повноваження представника компанії «Йозефа Юнга». Маючи важелі впливу на здолбунівського гебітскомісара Ґеорга Маршалла, а також певні зв'язки у Рівному, Ґраебе відстоював більшу доцільність праці євреїв на «Третій Рейх», аніж їх розстріли. Він уклав величезну кількість контрактів на роботи, які не могли бути виконаними навіть тисячами євреїв, що працювали на компанію «Юнг». Але це забезпечило «мотив» для збереження їхніх життів у значно більшій кількості.

У липні 1942 року Ґраебе довідується від друзів з Вермахту про ліквідацію гетто в Рівному, де на його компанію працювало 112 євреїв зі Здолбунова, Мізоча, Острога. Отримавши спеціальні документи для «захисту» своїх підопічних, які, очевидно, підписав здолбунівський гебітскомісар Маршалл, Герман поїхав до Рівного, де, тримаючи в руці пістолет, домігся випуску на волю 150 єврейських робітників. Це було до краю вчасно, адже поліція вже конвоювала єврейське населення до вагонів на залізницю для вивезення.

Ґраебе пройшов тоді з Рівного до Здолбунова практично без пригод разом з 150 євреями. Саме про ці страхітливі сторінки життя євреїв на Волині Ґраебе й свідчив пізніше на Нюрнберзькому суді над військовими злочинцями. З них довідуємося, що рівненські події відбувалися в ніч на 13 липня 1942 року, коли було знищено п'ять тисяч євреїв з рівненського гетто. Бігаючи від одного до іншого начальника й «клопочучи» за своїх підлеглих єврейських робітників він протягом майже усієї цієї ночі спостерігав за перепетіями цієї трагедії. Ґерманн Ґраебе свідчив: «13 липня близько 22 години українські поліцаї під керівництвом есесівців оточили рівненське гетто, встановили навколо нього прожектори й почали зганяти всіх докупи...» [3]. Неспростовні свідчення злочинів гітлерівців щодо єврейського, українського польського населення виявились дещо неповними. Граебе свідомо чи несвідомо промовчав про те, що єврейське гетто в Рівному охороняла єврейська поліція, що нараховувала особового складу біля 120 чоловік.

Пізніше в Здолбунівському гетто німці почали такі ж приготування, що і в Рівному й знову він забезпечив двадцять п'ять своїх працівників фальшивими «арійськими» документами та практично на власнім авто вивозив їх до великого відділення фірми, яке ніби то існувало в Полтаві. Цей «філіал» «Йозефа Юнга» був фікцією, тобто – не існував взагалі. Ґраебе «заснував» його на власні гроші й утримував євреїв тут аж до наближення Червоної Армії, коли вони змогли втекти на російський бік. Серед врятованих в такий спосіб були Тадеуш Стакан разом з дружиною та сином, Альбіна Вольф та її донька Люсія, Барбара Фауст, Кітті Гродецька та багато інших. Героїзм Ґермана Ґраебе був на межі самознищення: якби дорожні патрулі зупинили й як слід перевірили проїзджаючих, то загибель врятованих та й рятівника була б очевидною. Трохи пізніше «неекономне» господарювання та «нетрадиційні методи» ведення справ фірми «Юнга» в Здолбунові викликали підозру керівництва компанії в Золінгені. Вони хотіли відкликати Ґраебе з України та віддати під суд за розтрату коштів компанії. Та доля розпорядилася інакше й на Нюрнберзькому суді 1946 року єдиним свідком-німцем виявився саме наш «земляк» Ґерман Ґраебе.

1941 рік. Пропагандистський німецький плакат, що закликав місцеве населення до антисемітських дій.

1942 рік. Герман Граебе (у центрі) з німецькими чиновниками на будівництві в Здолбунові.

Співставляючи наведені факти з даними видання про історію

гестапо французького дослідника Жака Деларю та єврейського центру «Яд Вашем», а також із даними свідоцтв поляків у книзі Вінсентія Романовського про розстріли, неважко дійти загального висновку щодо корумпованості німецького гебітскомісаріату в Здолбунові. Звичайна людяність навряд чи була характерна для гебітскомісара Георга Маршалла, чи його підручного Аттінгера, особливо щодо «єврейського питання». І раптом у Ґраебе з'являється авторитетний лист-перепустка на «звільнення» від розстрілів у Рівному аж ста п'ятдесяти здолбунівських, острозьких та мізоцьких євреїв. Здолбунівський старожил Леонід Ткачук прекрасно пам'ятає одного з перших повішених на площі Ринок у Здолбунові 1942 року євреїв (це може бути і згаданий у Романовського челядник Динер), на грудях якого висіла промовиста й лаконічна табличка з текстом українською мовою: «Я не виконав наказу пана гебітскомісара», тобто Георга Маршалла.

Тож ціна «мандрів» єврейських робітників цілими сотнями зі Здолбунова до Рівного, назад до Здолбунова, далі до Здовбиці й навіть до Полтави, свідчить про добрий німецький «дах». Документи для прикриття постачав здолбунівський гебітскомісар Маршалл, а Ґерманн Ґраебе знімав для «придбання» цієї послуги, мабуть, чималі суми з рахунків компанії «Йозефа Юнга». Тому й зацікавилися великими фінансовими ростратами Граебе в Берліні, вірніше – в Золінгені. Ось тільки згадка про допомогу, надану для порятунку євреїв керівником окупаційної адміністрації району Маршаллом, на суді над ним у п'ятдесятих роках до уваги не бралася. Адже робив Маршалл усе це, очевидно, тільки за гроші.

Про подальшу долю Маршалла у книзі колишнього польського підпільника Вінсентія Романовського не згадується. Можливо, він як і головний кат України Еріх Кох, преспокійно доживав віку десь в умовному ув'язненні на території Польщі, чи ФРН, так і не відчувши на собі справедливо караючої руки правосуддя хоч би Української РСР.

Цікавою є фотосвітлина масових розстрілів євреїв у Здолбунові, яка має незвичайне походження. Вона розміщена на Інтернет-сторінці центру «Яд Вашем» і підпис під нею промовисто засвідчує факт розстрілу саме в Здолбунові, точніше в 1942 році. Як би дико не звучало словосполучення «технологія розстрілу», але за нею насмілимося припустити, що зроблено її в жовтні 1942 року під час масових розстрілів у кар'єрі Старомильська, хоча зовні місцевість дуже нагадує низину сучасної вулиці Грушевського, що в районі гаражів здолбунівської пожежної станції. Однак розстріли обабіч вулиці Грушевського *(колишньої вул. Калініна – прим. авт.)* мали несистематичний характер й проводилися німцями не в таких жахливих масштабах, як в старомильських кар'єрах. Цинічний педантизм гітлерівців полягав ще й у тому, що їх розстрільні команди проводили розстріли євреїв та не євреїв окремо. У Старомильську знайшли свою смерть понад три тисячі євреїв Здолбунова та околиць – Мізоча, Здовбиці, Дерманя й інших сіл повіту. У складному питанні статистики жертв цивільного населення під час Другої світової в Здолбунові та районі намагався розібратися В. Костюк – науковий співробітник відділу пам'яток культури Рівненського краєзнавчого музею. Так, в «Акті Здолбунівської районної комісії по розслідуванню німецько-фашистських злодіянь від 28 листопада 1944 року» йдеться, що «на відстані 300 метрів від шосейної дороги, яка проходить від с. Старомильськ до с. Новомильськ, знаходиться одна могила на місці розстрілу єврейського населення в м. Здолбунів... Встановлено, що в могилі розстріляно 1700 євреїв». За даними свідка В. Рута 13 жовтня 1942 року німецька жандармерія стала забирати насе-

1942 рік. Розстріл здолбунівських євреїв у старомильських кар'єрах.

1983 рік. Перед розстрілом цивільних громадян у кар'єрі. Рівненщина (реконструкція).

лення з гетто й вивозити до старомильських кар'єрів, де розстріляно 2500 чоловік. Далі в зібраних свідченнях наведено ще страхітливішу цифру у відношенні місця масового розстрілу у кар'єрах цементного заводу у південно-західній частині міста. Там у чотирьох могилах вічний спокій знайшло 4300 чоловік (українців, росіян, поляків, євреїв). Не уявляється нині можливим точно встановити чисельність страчених німцями євреїв, українців, поляків і росіян. Ця цифра коливається від двох до 6,5 тисяч розстріляних. Можливо, колись настане момент ексгумації решток загиблих, за яким дізнаємося точну цифру. Тим паче, що до цього часу експертизу місць масових поховань мешканців Здолбунова так і не проводено. А поки офіційно заблими від рук нацистів вважаємо 3,5-4 тисячі здолбунівців, а в масштабах района - цифра коливається до 6 тисяч розстріляних і замордованих цивільних мешканців, підпільників, партизанів, громадян різних національностей [4].

Щодо Ґерманна Ґраебе, то з падінням німецьких позицій у Східній Польщі Ґерманн разом зі своєю єврейською «командою» переїхав до Варшави, а потім до Німеччини – в Рейнланд. У вересні 1944 року він дезертирував з близько як двадцятьма своїми працівниками до американців. Далі Ґерманн працював на американських військових, оскільки мав неоціненний досвід інженера на будівництві фортифікаційних споруд німецької «Західної Лінії». Від лютого 1945 року і до осені 1946-го Ґерманн Ґраебе тісно співпрацював з американською стороною по підготовці матеріалів до міжнародного військового трибуналу над злочинцями III-го Рейху, які мали відношення до Волині. Він став єдиним німцем, що свідчив проти фашистських злочинців – німців на слуханнях Нюрнберзького процесу.

Після кількох отриманих погроз наприкінці 40-их років, Ґраебе емігрував до США й опісля облаштування своєї родини в Сан-Франциско поновив зусилля в пошуках колишніх військових злочинців, які проживали в ФРН та світі. Постійна заклопотаність Ґерманна Ґраебе долею нацистських злочинців зробила його персоною «нон грата» на Батьківщині з проголошенням Федеративної Республіки Німеччини.

23 березня 1965 року єврейська організація «Яд Вашем» вирішила визнати Ґерманна Фрідріха Ґраебе людиною з надзвичайними заслугами й нагородила почесним дожиттєвим титулом та медаллю «Справедливий Серед Націй». У 2001 році по слідах Ґраебе до Здолбунова приїхала знімальна група з Франції, що відзняла документальний фільм, у якому про нього свідчило чимало уродженців Здолбунова.

Першими в репресивних акціях німецької окупаційної влади стали військовополонені воїни Червоної армії, євреї та члени бандерівської Організації українських націоналістів (ОУН Самостіників-Державників), які ще 30 червня 1941 року проголосили у Львові Українську Самостійну Соборну Державу (УССД). У Здолбунові офіційне проголошення цієї державності відбулося 26 липня цього ж року. На цей час верхівка ОУН СД у складі Степана Бандери, Ярослава Стецька та інших була заарештована гестапо. Таким чином стала зрозумілою генеральна лінія німецької окупаційної влади на Україні: німці розвіяли усілякі сумніви щодо можливості створення незалежної української держави під патронатом Рейху першими проведеними арештами та розстрілами націоналістів у Львові та Рівному. Після відмови

1979 рік. Пам'ятник розстріляним євреям-волинянам у 1941-1942 рр. у кар'єрі Старомильська.

голови проголошеного в Львові уряду УССД Ярослава Стецька та лідера ОУН СД Степана Бандери відкликати Акт проголошеної у Львові держави, спочатку в липні, а потім у вересні 1941-го розпочалися вже масові арешти націоналістів та співчуваючих. Полювання на націоналістів, організоване гестапо та Абвером, відбувалося на всій українській території й навіть серед членів похідних груп ОУН, що просувались разом з німецьким військом в глибину СРСР. Колгоспно-енкаведистський «рай» суцільних репресій та підозри відкочувався в ті червневі дні на схід, тож корінні мешканці української національності, пам'ятаючи ще й 20 останніх років польського правління, з приходом німців сподівалися на позитивні зміни. Справді, тисячі українців пішли служити до німецьких служб поліції, пожежників, господарських установ. У Рівному та інших районах вони, не без участі українського націоналістичного підпілля, творили міські управи (бурмістрати), кооперативні спілки, театральні трупи й навіть кіномережі. Так, в Здолбунові центральний кінотеатр, який колись називали за прізвищем його власника – Зафрана, почав носити горду назву «Уранія» й у ньому почали демонструватися вже німецькі кінофільми та військова кінохроніка Рейху. Здавалося, що «ідилія» українсько-німецької співпраці триватиме й після численних репресивних дій гестапо щодо націоналістів з бандерівської ОУН. Адже мало хто з них був корінним волинянином та мешкав у Луцьку чи Рівному. Арешти Стецька та Бандери, видання спеціального наказу для гестапо про розстріли бандерівців на місці під виглядом покарання кримінальних злочинців та саботажників були таємними. Протягом липня-серпня були заарештовані чи загинули сотні українських націоналістів. Така ж доля мала спіткати і колишніх станом на 1941 рік партійних працівників ВКП(б), політруків, ідейних комуністів. Таких німці розстрілювали також без суду і слідства.

Але на місцях сценарії приходу оунівців до влади йшли за бандерівським сценарієм. На німецьку присутність практично не звертали уваги. Так, проголошену 30 червня 1941 року в Львові урядом Стецька-Бандери Українську Самостійну Соборну Державу (УССД) було проголошено на Рівненщині 23-26 липня цього ж року. У Рівному урочистості, які відбулися на спортивному майдані та поруч з палацом князів Любомирських (сучасна вулиця Замкова) зібрали понад 10 тисяч чоловік. У Здолбунові 26 липня 1941 року незалежну державу українців – УССД – проголосили на спортивному стадіоні поруч колишньої польської гімназії ім. Т. Костюшка (*сучасні стадіон залізничників «Локомотив» та ЗОШ № 1 по вул. М. Приходька – прим. авт.*). Сюди, як свідчать звіти підпільників Самостійників Державників (ОУН СД), з найближчих та дальніх сіл району Здовбиці, Білашева, Уїздець та багатьох інших прибуло близько шести тисяч міщан та селян краю. Підводи з кіньми гостей Здолбунова на проголошенні української держави ставити за сотні метрів на під'їзді до стадіону. Піднесену атмосферу того свята пам'ятають чимало здолбунівських старожилів, серед яких Володимир Пилипчук та Леонід Ткачук. Серед виступаючих були керівники міської управи (зокрема – бурмістр, колишній петлюрівець Архип Кмета) та керівники ОУН району (серед них уродженець Івачкова Володимир Ступак – «Ґандзя»).

Директива ОКВ про встановлення окупаційного режиму на території СРСР з головного штабу фюрера Адольфа Гітлера, видана 13 березня 1941 року всього в п'яти примірниках, передбачала: «п. 3. б) експлуатація країни і охорона її еконо-

мічних ресурсів для потреб німецької економіки...; в) експлуатація країни з метою забезпечення продовольством військ згідно з потребами Об'єднаного командування вермахту...». Підписав Директиву начальник ОКВ Кейтель. Цим документом гітлерівської верхівки передбачався поділ окупованого СРСР за національним принципом, встановленням спочатку військової влади ОКВ, а потім її переходу до рейхскомісарів, які виконують прямі вказівки фюрера.

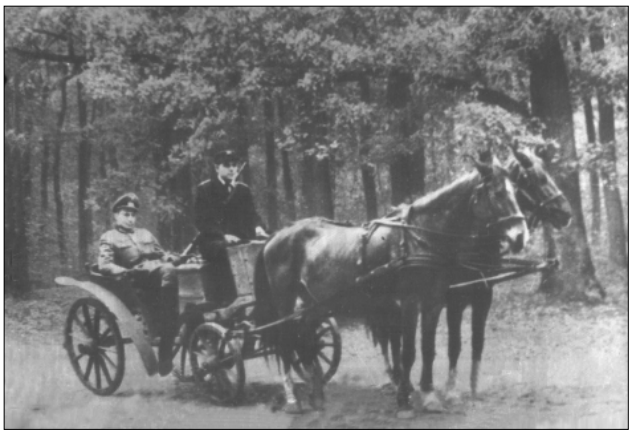
Отже першочергово мали заарештовуватися й знищуватися члени Комуністичної партії (більшовиків), радянські активісти, а також агенти та диверсанти, залишені НКВС для роботи в німецькому тилу. Після поразки німців у Сталінградській битві, зі столиці окупованої України Рівного до Здолбунова переїздить периферійне відділення німецької військової розвідки та контррозвідки Абверштелле «Україна», а згодом – Абвернебенштелле «Київ». Великий залізничний вузол був привабливим як для більшовицького, так і українського й польського підпілля, відтак – вимагав посиленої уваги німецьких контррозвідників. Зрештою анти німецькі сили були серйозно потріпані німцями. 1943 року німецький патруль зупиняв проїжджаючого підводою Миколу Приходька – зв'язкового та водночас бойовика радянського партизанського загону НКВС Дмитра Медвєдєва. Уроджений здолбунівець від ріс в бідній родині залізничників. Відомо, що винятковими успіхами ані в навчанні, ані в дисципліні Микола не відзначався. Можливо, воно й зрозуміло – «лютувала» педагогіка панської Польщі. Але причини й сам факт від'їзду Приходька разом з відступаючими органами радянської влади на схід – до цієї пори справжня загадка. У 1941 році він потрапив до Пензи, звідки через рік його спрямували органи НКВС до Білокамінної столиці СРСР – Приходька почали готувати в спецзагоні «ОБСМОН», підпорядкованого управлінню розвідки НКВС. Цей загін формувався з найбільш відданих радянській владі елементів, оскільки мав виконувати в тилу німців особливі завдання. Микола Приходько став для загону просто незамінним як провідник – уродженець Здолбунова, який мав рідню в навколишніх селах та Рівному.

1943 рік. Микола Приходько в уніформі радянського партизана (реконструкція).

Уже з липня 1941 року до Здолбунова почали прибувати перші колони радянських військовополонених, серед яких спеціальне відділення (реферат) Абверштелле вербувало німецьку агентуру для роботи проти партизанів у своєму і в радянському тилах. Утримувались захоплені в полон у кількох таборах на території сучасної вулиці Шевченка (квартал, що дотикається до автостанції та квартал, що знаходиться поміж означеною та вулицею Новою). Однак основним і найбільшим був табір для військовополонених на території, що нині прилягає до локомотивного депо й тягнеться в бік Південного залізничного парку.

Про відношення до радянських військовополонених німецької армії та окупаційної влади найбільш яскраво засвідчує лист керівника Абверу адмірала Канариса до Гітлера, датований літом 1941 року. У ньому головний контррозвідник Рейху доводить недоцільність будь-якого толерантного ставлення до полонених бійців РСЧА, оскільки СРСР не підписав Женевську конвенцію про порядок утримання військовополонених і з ідеологічних міркувань радянські солдати підлягають негайній, або повільній ліквідації. У Директиві Об'єднаного командування вермахту (ОКВ) про встановлення окупаційного режиму на території СРСР, виданій 13 березня 1941 року всього в п'яти примірниках головним штабом фюрера Адольфа Гітлера, передбачалися: «п. 3. б) експлуатація країни і охорона її еконо-

1943 рік. Виїзд німецького офіцера бричкою.

мічних ресурсів для потреб німецької економіки...; в) експлуатація країни з метою забезпечення продовольством військ згідно з потребами Об'єднаного командування вермахту...». Підписав Директиву начальник ОКВ Кейтель. Цим же документом гітлерівської верхівки передбачався поділ окупованого СРСР за національним принципом, встановленням спочатку військової влади ОКВ, а потім її переходу до рейхскомісарів, які повинні були виконувати прямі вказівки фюрера. Зокрема Інструкцією ОКВ (Об'єднаного командування вермахту) про застосування пропаганди у випадку реалізації плану «Барбаросса», прийнятій у червні 1941 року, зокрема йдеться: «п. 1. а) ворогами Німеччини не є народи Радянського Союзу, а лише єврейсько-більшовицький радянський уряд з його керівниками та комуністична партія, яка прагне до світової революції; б) виходячи з факту, що Ради застосовували до сьогодні по відношенню до населення підпорядкованої їм території нещадну і деспотичну владу, слід наполегливо роз'яснити, що німецький Вермахт не йде в країну як ворог населення. Він хоче скоріше звільнити його від тиранії Рад. Однак, якщо проявиться опір з боку не більшовицького населення, німецький Бермахт буде змушений його зламати, де б він не був і хто б його не чинив...». Вважаємо, що й цього досить, аби зрозуміти усі плани нацистської Німеччини під проводом Гітлера стосовно України. Хіба що процитувати ряд конкретних документів, які проливають більше світла на тактику дій окупаційного режиму Берліна. Так, листом Гайдріха (СД) до найвищих керівників СС і поліції, підписаного в Берліні 2 липня 1941р. під грифом «Таємно», йдеться у пункті № 4: «Страчення (екзекуції). Треба страчувати: всіх діячів Комінтерну (як зрештою просто всіх комуністичних професійних політиків); всіх вищих, середніх і радикальних нижчих функціонерів партії, центрального комітету, обласних і районних комітетів; народних комісарів; євреїв, членів партії чи приналежних до державного апарату; всіх інших радикальних елементів (саботажників, пропагандистів, вільних стрільців, учасників замахів, провокаторів і т.п.)...; п. № 9 Не потрібно говорити, що соціалізм має бути зруйнований в СРСР, але тільки що справжній, дійсний соціалізм, тобто соціальну справедливість для всіх працюючих, гарантованих державою, щойно буде створено. Національне питання слід трактувати з особливою обережністю. Зруйнування колгоспів не береться поки що до уваги з економічних причин. Ось чому із врахуванням того, що зараз не можливо задовольнити надію селян бачити себе власниками, до них має бути засновано особливо вмілий пропагандивний підхід». Куди, здається, більше. Однак від весни 1942 року на території Здолбунівського повіту розпочалася масова акція німців по знищенню усіх без винятку осіб єврейської національності. Вона була продиктована генеральними засадами плану поширення влади III-го Рейху на схід й за своєю природою залишається явищем достеменно не вивченим.

Єврейські гетта в Здолбунові та Мізочі (населених пунктах з найбільшою кількістю мешканців-євреїв) були створені в місцях їх компактного проживання. В Здолбунові гетто знаходилось в квадраті вулиць Словацького, Чубинського (тоді – Єрусалимська), провулку І.Гончара й до річки Усті, що відділяє Здолбунів від Новомильська. Ось які накази передували масовим розстрілам євреїв: 15 вересня 1941р. Рівненським гебітскомісаром Гітлер призначив доктора Беєра, першим офіційним розпорядженням якого було обов'язкове запровадження позначок, які мусили носити жителі єврейської національності. Декілька документів варто подати в тому вигляді, в якому вони оприлюднювалися: «Оголошення Рівненського гебітскомісара доктора Беєра про введення в дію розпорядження генерального комісара в Бересті-Литовському про зобов'язання жидівському населенню носити на всьому одязі знак у формі жовтого кола. (17.09.41). На терені Рівненської округи до п'ятниці 19.10.1941р., на годину 12 перед полуднем, ціле жидівське населення мусить мати цей новий знак. Хто після

означеного появиться без цього знаку, буде згідно з №3 розпорядження покараний». Інше повідомлення населення визначає норми комендантської голдини: «Оголошення Рівненського гебітскомісара доктора Беєра про унормування подорожного руху місцевого населення в Райхскомісаріаті України (15.10.41). 1. На теренах Райхскомісаріату, де перейняв владу цивільний уряд, подорожний рух арійського громадянства вдень, т.з. від світанку до смерку від 15.10.1941р. не потребує спеціального дозволу. 2. Вночі всякий рух населення з одної місцевості до другої є заборонений. 3. Жидам залишати місце перебування без дозволу гебітскомісара забороняється».

Витяг з розпорядження начальника Загального відділу Гебітскомісаріату в м. Рівне Крижанівського до Районної Управи в Рівному «Про взяття на облік жидівської земельної власності (18.02.42): Належить негайно списати всю жидівську земельну власність і списки такі надіслати в найкоротшому часі. Немає мови про самостійне жидівське господарювання в будучності. Картки перемолу не можуть бути видавані жидам. Витяг з тимчасового розпорядження Рівненського гебітскомісара доктора Беєра в справі Урядів Цивільного Стану (13.03.42)». Щодо пункту четвертого в цьому розпорядженні, то про норми людської моралі тут не йдеться взагалі: «4. Одруження не може бути заключене і є неважне: д) між жидами, жидівськими мішанцями і приналежними до жидівських релігійних громад з одного боку, і іншими групами населення (Українцями, Москалями, Поляками, Чехами і т.д.) з другого боку. До одружень між жидівськими групами населення нема перешкод».

А ось «Витяг» із оголошення Рівненського Гебітскомісара доктора Беєра до всіх Голів Районів та до Бурмістрів виділених міст Рівного та Здолбунова про продаж (бувших) жидівських будинків (19 квітня 1943р.): «1. Доми з бувшого жидівського посідання можуть бути продані на розбірку або для відремонтування. 2. Доми в доброму будівельному стані взагалі не продаються, відпускаються тільки знищені будинки. 3. Знищені та призначені на розбірку будинки можуть бути розібрані також управами, а одержані при цьому будівельні матеріали використані для ремонту державних будинків в містах та в державних господарствах. 15 вересня 1941 року. Д-р (підпис) Беєр».

1939 рік. Натхненники теорії расової вищості Адольф Гітлер (в центрі) та Еріх Кох (крайній зліва).

Як бачимо, на євреїв складались окремі списки, їм видавались спеціальні посвідчення, було взято на облік все належне їм майно, а на спинах та рукавах одягу вони носили шестикутні зірки Давида жовтого кольору. Потім почалося найстрашніше: масове знищення євреїв. Це відбувалося по всій Рівненській області, де загалом було розстріляно більше 109 тисяч євреїв. У Здолбунівському районі жертвами геноциду стали 5850 чоловік. Враховуючи, що чисельність єврейського населення в самому Здолбунові напередодні війни становила заледве 3,5 тисячі чоловік, то не важко передбачити, що понад дві тисячі євреїв звезли сюди для розстрілу з Мізоча, Острога та навколишніх сіл.

Місцями безпосередніх розстрілів євреїв у Здолбунові був кар'єр в районі сучасної пожежної станції, забудований зараз гаражами для автотранспорту та величезний вироблений кар'єр з добування глини, що знаходиться відразу за вул.Старомильською. Усього в Здолбунові німці знищили біля трьох тисяч осіб єврейського цивільного населення.

Цікавими з погляду свідчень очевидця виглядають спогади колишнього німецького чиновника будівельної фірми «Юнг» (м.Золінген) Германа Граебе, який став свідком масових розстрілів гетт в Здолбунові та Рівному. Він намагався врятувати сотні євреїв, мотивуючи неможливість їхнього розстрілу через працю на ввіреній йому будівельній фірмі. Про ці страхітливі для євреїв дні та ночі він свідчив на Нюрнбергському процесі у 1945 році. Ось як він описав це у своїх свідченнях: «Лунали крики жінок, що кликали

своїх дітей й крики дітей, які загубили своїх батьків. Але цим мало переймались есесівці, які били нещасних й гнали бігом в бік вокзалу, де на них чекав товарний поїзд. Людей розштовхували по вагонах. Над цим усім стояв страшний плач жінок та дітей, чулись звуки ударів та пострілів. Усю ніч під ударами батогів і гуркіт стрілянини перелякані мешканці гетта кидались по спеціально освітлених вулицях. Можна було бачити, як жінки притискували до себе іноді неживих дітей, діти несли кудись мертвих батьків, не бажаючи залишати їх тіла на поталу. При дорозі було кинуті десятки трупів – жінок, дітей, стариків... Запам'ятався мені й есесівський комендант, штурмбанфюрер Пютц, який походжав повз колону з 80 чи 100 євреїв, примушуючи їх рухатися навприсядки. В руках у нього був важкий батіг для собак...» [5].

Германові Граебе таки вдалося врятувати кілька сотень євреїв з рівненського гетто, переправивши їх до Здолбунова, а потім й на «липове» представництво фірми «Юнг» на Сході України, де вони дочекалися приходу Червоної Армії.

За свідченнями старожила Здолбунова Леонтія Євстафійовича Савицького, безпосередньо розстрілював євреїв з кулемету в здолбунівських кар'єрах рудоволосий фольксдойч, унтер-офіцер – виходець з Генерал-губернаторства, тобто сучасної Польщі. В охороні гетто та конвоюванні євреїв до місць масових страт німці задіювали допоміжну, так звану, шуцполіцію, яка складалась переважно з українців. Більшість її членів, після спроби окупантів залучити шуцманів до облав з метою подальшого вивезення затриманої молоді до Німеччини, зі зброєю перейшла до лав повстанців УПА. На місце українців в Здолбунові до шуцполіції пішли служити особи польської національності, що допомагали фашистським зверхникам палити села Залужжя (район Дермані), Святе й навіть частину осель родин українських націоналістів в містечку Мізоч влітку 1943 року.

На роботи в німецькому сільському господарстві, промисловості, каторжних роботах на шахтах та будівництві доріг зі Здолбунова та повіту протягом 1942-1944 рр. було вивезено кілька тисяч чоловік.

У тих самих кар'єрах Старомильська німці масово розстрілювали радянських військовополонених. Хоча вони вмирали від хвороб, холоду та голоду прямо в огороджених концтаборах по вулицях С. Наливайка та І. Гончара. Точних відо-

1942 рік. Здолбунівська допомогова міліція на стадіоні. На трибуні – гебітскомісар доктор Георг Маршалл.

мостей про кількість замучених холодом, голодом та розстріляних колишніх солдатів і офіцерів РСЧА сьогодні не можуть надати навіть такі відомства як Міністерства оборони, чи Державні комітети статистики. Та відомо, що в Здолбунові було знищено понад 10 тисяч полонених червоноармійців. У цих таборах траплялися непоодинокі випадки людоїдства, лютували епідемії тифу та дезинтерії. Знесилених полонених примушували виконувати непосильну працю на спорудженні укріплень, відбудові приміщень та комунікацій. Будь-яка спроба місцевих мешканців допомогти радянським військовополоненим зазнавала жорстокого переслідування.

Політика тотальних репресій не могла не викликати опір місцевого населення Здолбунівщини. Наприкінці 1942-го – початку 1943 років в краї починають формуватися перші відділи українських повстанців УПА. Один з перших загонів (кер.-Є.Басюк, псевдонім – «Чорноморець») діяв в районі Дерманя та Острога, у лісі, неподалік хутора Точивик. Від літа 1943 року повстанські відділи почали об'єднуватись в більші формування – курені й навіть з'єднання. Здолбунівщина входила до території Здолбунівського надрайону ОУН (сюди ж входили Остріжчина та Мізоччина). Структурно край (за виключенням населених пунктів розміщених південніше с.Мости) відносився до теренів дії УПА-«Північ». Десятки боїв з німцями тут зводять курені «Макса» (М. Скорупський), «Кропиви», сотні «Докса» (С. Котик), «Петра» та інших. Так двічі УПА намагались оволодіти укріпленим німецькою та угорською залогою Мізочем, другий раз – вдало. Тут було спалено будинки німецького гарнізону та місцевої влади. У вересні 1943-го повстанці провели

1942 рік. Німецька поштівка, дозволена Міністерством пропаганди Рейху для відправки на батьківщину українськими «остарбайтерами».

1947 рік. Євген Басюк («Чорноморець») – один із перших керівників відділів УПА на Здолбунівщині у 1942-1943 рр.

успішні бої з німцями під Бущею, Розважем, Точивиками, Новомильськом тощо. В селах на півдні Здолбунівського повіту було встановлено українську владу УССД, що зафіксовано повстанськими документами. У вересні 43-го німецьке командування спрямовує проти українських повстанців, рух яких почав набувати загрозливих масштабів, під командуванням німецького генерала фон дем Баха-Залевського. Авіація, панцирна техніка ненадовго посувають УПА з території сіл південної Здолбунівщини, Кременеччини та Дубенщини, знищують лісовий табір повстанців у Антонівцях. При цьому страждає, гине цивільне населення, що перебувало в обозах упівців. Але з відходом великих німецьких з'єднань, населені пункти тут знову стають контрольованими УПА. Характерні методи, за допомогою яких проводились операції проти «партизанських банд». Щоб їх уявити, достатньо навести звіт про проведення операції «Котбус», проведеної під командуванням генерала СС фон Готберга: вбито противників – 4500; вбито підозрюваних в приналежності до банд – 5000; вбито німців – 59; вилучено зброї – 492 гвинтівки. Менше п'яти сотень гвинтівок на дев'ять з половиною тисяч вбитих. Не дивно, чому загиблих з німецького боку було лише 59 [6].

Ще з кінця 1939 року на теренах Здолбунівщини починає своє становлення спочатку – антира-

дянське, а потім – антинімецьке за суттю польське підпілля, об'єднане в Армію Крайову, Батальйони Хлопські, «Вахляр» та інші збройні формування.

У другій половині 1942-го року на територію Рівненщини командування НКВС закидає загони спеціального призначення, які першочерговою метою мали ведення проти німців розвідки, а також реалізацію актів диверсій і саботажу. Спеціальна інструкція передбачала й проведення провокацій та відкритих боїв з підпіллям ОУН.-УПА. У Здолбунові під час окупації діяла підпільна група, що складалась з комуністів та радянського активу, а також цивільного населення. Очолював підпільників колишній працівник міліції Дмитро Красноголовець. Ця група вчиняла проти німців диверсії на залізниці й роздобувала окупаційні бланки посвідчень та інших документів, якими забезпечували загін «Переможці» під командуванням Дмитра Медвєдєва. Зв'язковий цього загону, здолбунівчанин Микола Приходько під час одного з рейдів вступив у нерівний бій з німцями й загинув смертю героя. Його посмертно нагородили званням Героя Радянського Союзу.

1983 рік. Пам'ятник Миколі Приходьку на місці його останнього бою.

1942 рік. Радянський партизан «Іван Ліпатов» (реконструкція).

Про масштаби і чисельність радянських партизанських загонів відомо чимало фактів, які віднедавна є знаними й щодо їх чисельності, масштабу та можливості проведення збройних операцій. Діяльності загонів УПА присвячено також чимало публікацій від початку90-их років XX ст. Найменше ми знаємо про польські збройні загони та масштаби їх концентрації на спеціальних мобілізаційно-організаційних базах – пляцувках. І перші, і другі, і треті мали епізодичні випадки ведення переговорів з німцями, однак, переважно били гітлерівців за єдиними для усіх партизан законами «лісової» військової тактики. Ці правила сформулював відомий радянський командир С.А.Ковпак: «За час маневрених дій у нас поступово виробилися залізні закони партизанського маршу: вирушати в похід з настанням темноти, а вдень відпочивати по лісах чи в глухих селах; знати все, що робиться далеко попереду і по боках; не йти довго в одному напрямку, надавати перевагу обхідним шляхам перед прямими, не боячись пройти зайве; натрапляючи на великі гарнізони, застави, засідки – знищувати їх до останку; ні під яким приводом не

порушувати стрій, нікому не виходити з колони; завжди бути готовими через дві хвилини після появи ворога зайняти кругову оборону і відкрити вогонь з усіх видів зброї: одні гармати виїжджають на позиції, а інші, тим часом, б'ють прямо з дороги; головні сили йдуть глухими путівцями, стежками, відомими лише місцевим жителям, а диверсійні групи виходять на биті шляхи і залізничні лінії, закривають їх для противника – зривають мости, рейки, руйнують зв'язок, пускають під укіс ешелони.

А ще: «Там, де йде вночі партизанська колона, – тиша, а віддалік – усе гримить і палає. Вступаєш в село – піднімай народ на боротьбу, використовуй для цього все: листівки, радіо, бесіди агітаторів. Озброюй місцевих партизанів, учи їх досвіду, щоб завтра, коли будеш далеко, не згасло полум'я пожеж, не вщухав гуркіт вибухів. Ні в якому разі не говори: «Ми – путивляни», «ми – шалигінці», «ми – глухівці», забудь назву своїх районів. Ніхто не знає куди ми йдемо, і ніхто не повинен знати, звідкіля прийшли. Весь народ воює. І ми – тільки струмінь у грізному потоці. Нехай ворог спробує знайти нас» [7].

Класифікувати поняття терміну репресія проти мирного населення можна наступним чином: це

1973 рік. Відкриття пам'ятника Миколі Приходьку на Привокзальній площі. На передньому плані – Дмитро Красноголовець.

Початок 70-их років XX ст. Фото решток Миколи Приходька з архіву КДБ.

переслідування особи, групи осіб, нації, верстви населення з боку державних, або проголошених державними органів влади. Під час репресій в 30-х роках XX століття в СРСР було ув'язнено величезну масу представників, так званої, політичної еліти – групи теоретично найкращих обраних людей з різних верств суспільства.

Питання обставин, умов та результатів діяльності загону НКВС спеціального призначення «Переможці» й до цієї пори збуджує фантазію, породжує міфи та примушує дослідників вести пошук інформації про його діяльність. Досить помітно в розробці цієї теми вирізняється книга Теодора Кириловича Гладкова під назвою «Легенда советской разведки», випущена 2001 року в видавництві «Віче». Її було відзначено медаллю ім. Костянтина Сімонова Міжнародної Асоціації письменників баталістів та мариністів. Але найбільш знаковою є премія Служби зовнішньої розвідки Російської Федерації, яку також отримало це видання. В анотації до нього сказано що «в цьому розширеному та доповненому виданні письменник використав велику кількість до цієї пори закритих матеріалів архівів ФСБ Росії». Запитання, чому до XXI століття матеріали антинімецької діяльності шістдесятирічної давності є секретними – більше риторичного характеру. Очевидним є як приховування обставин діяльності спецзагону, так їх правдиві завдання не лише в стосунку до німецьких окупантів. Це, передусім стосується місцевого самоврдування, сформованого українцями під німецькою владою. Мирне населення волинських сіл зустрічало прихід гітлерівців у червні-липні 1941-го з квітами та хлібом-сіллю.

Колгоспно-енкаведистський «рай» суцільних репресій та підозри відкочувався на схід, тож корінні мешканці української національності, пам»ятаючи й 20 останніх років польського правління, сподівалися на позитивні зміни. Й справді, тисячі українців пішли служити до німецьких служб поліції, пожежників, господарських установ. В Рівному та районах вони, не без участі українського націоналістичного підпілля, творили міські управи (бурмістрати), кооперативні спілки, театральні трупи й навіть кіномережі. Так, в Здолбунові центральний кінотеатр, який колись називали за прізвищем його власника – Зафрана, почав носити горду назву «Уранія» й у ньому почали демонструватися вже німецькі кінофільми та військова кінохроніка Рейху. Здавалося, що «ідилія» українсько-німецької співпраці триватиме й після численних репресивних дій гестапо щодо націоналістів з бандерівської ОУН. Арешти Стецька та Бандери, видання спеціального наказу для гестапо про розстріли бандерівців під виглядом кримінальних злочинців та саботажників були таємними. Протягом липня-серпня були заарештовані чи загинули сотні українських націоналістів. Але на місцях сценарії приходу оунівців до влади на німецьку реакцію практично не звертали уваги. Так, проголошену 30 червня 1941 року в Львові урядом Стецька-Бандери Українську Самостійну Соборну Державу (УССД) було проголошено на Рівненщині 23-26 липня цього ж року. У Рівному урочистості, які відбулися на спортивному майдані та поруч з палацом князів Любомирських (сучасна вулиця Замкова) зібрали понад 10 тисяч чоловік.

У Здолбунові 26 липня 1941 року незалежну державу українців – УССД – проголосили на спортивному стадіоні поруч колишньої польської гімназії ім. Т. Костюшка (сучасний стадіон залізничників «Локомотив» по вул. М. Приходька). Сюди, як свідчать підпільники ОУН Самостійників Державників (ОУН СД) в звітах, з найближчих та дальніх сіл району Здовбиці, Білашева, Уїздець та багатьої інших прибуло близько шести тисяч міщан та селян краю. Підводи з кіньми гостей Здолбунова на проголошенні української держави ставити за сотні метрів на під»їзді до стадіону. Піднесену атмосферу того свята пам'ятають чимало здолбунівських старожилів, серед яких Володимир Пилипчук та Леонід Ткачук. Серед виступаючих були керівники міської управи (зокрема – бурмістр, колишній петлюрівець Архип Кмета) та керівники ОУН району (серед них уродженець Івачкова Володимир Ступак – «Ґандзя»).

1 лютого 1944 року при відступі німців зі Здолбунова, їх відхід прикривали два бронепоїзди, що вели обстріл наступаючої Червоної Армії. У лютому територію Здолбунівщини було очищено від німців, але випробовування краю на цьому не закінчилось. Організація Українських Націоналістів й її бойові формування УПА трактували прихід радянської влади як появу нового окупанта та продовжували збройну боротьбу з частинами ЧА та Внутрішніми військами НКВС, а також частинами охорони тилу.

Після смертельного поранення боївкою УПА командувача І-го Українського фронту генерала Н.Ватутіна, пожвавилась оперативно-розшукова діяльність органів НКВС, КДБ та військової радянської контррозвідки СМЕРШ. Так, вже в березні 1944-го в урочищі Микитові рови поблизу с.Здовбиця військами ЧА та НКВС було оточено місцеву теренову сотню самооборони УПА під командою В.Огородника та П.Солтиса. Вирватись з оточення вдалось кільком десяткам чоловік, інші – близько 60-ти – були вбиті.

А через місяць розпочалася, так звана, велика блокада УПА в масиві кременецьких лісів (район урочища Гурби Здолбунівського району).

У ній взяли участь близько 30 тисяч військ ЧА, ВВ НКВС та підрозділів інших силових відомств. Під Гурбами вони оточили біля 5-ти тисяч бійців УПА, півтори тисяч з яких були свіжо мобілізованими й зброї при собі не мали. Бій в цій місцевості біля сіл Гурби, Мости, Хинівка, Обгів та інших тривав майже тиждень. Більшості підрозділів УПА вдалося вийти з оточення в бік с.Буща й двома похідними групами просуватись на північ області. Декому з неозброєних людей вдалося врятуватися втечею, та переважна частина цих цивільних була знищена, включно з похідним госпіталем УПА й пораненими вояками. Оскільки радянська сторона не визнала збройні формування ОУН та Українську Повстанську Армію воюючою стороною, то всі жертви військ РСЧА, НКВС, КДБ, «СМЕРШ» з правового погляду можна вважати жертвами серед цивільного населення, звичайно, за винятком тих, хто скоїв кримінальні злочини й злочини проти людства.

Криваве протистояння поміж ОУН-УПА й ВВ НКВС та НКДБ (МДБ) закінчилася лише на почат-

ку 50-х років, коли було ліквідовано останні боївки підпільників [8].

Цитати з документів, а й навіть ілюстрації з белетристичних видань краєзнавчого характеру, додають не стільки об'єктивності у висвітленні подій з життя Здолбунова та околиць, як доповнюють документальну картину минувшини емоційними та й просто життєвими штрихами. Деякі публікації, як ось наприклад Олександра Панасенка, написані на основі джерел Державного архіву Рівненської області в популярному та інтриґуючому дусі сенсаційності. Вони додають уявлення про побут, життя здолбунівчан (у цьому випадку – в період німецької окупації) навіть створюють настрій деякої пікантності подій. Тож дозволимо собі процитувати витримки з деяких публікацій Панасенка для рівненського часопису «Рівне вечірнє»:

«У Здолбунів – місто, населення якого нараховувало близько 10 тисяч осіб, частини вермахту вступили 1 липня 1941 року. А вже через два тижні тимчасове міське правління почало приймати заяви на відновлення роботи магазинів, крамничок, майстерень і т.п. Цікаво, що найпершим надійшло прохання про відкриття годинникової майстерні «без права продажу годинників» від єврея. Її власник Мойсей Гуз стверджував, що займався цим бізнесом з 1918 року. Однак йому було відмовлено «як нефахівцю». Можна було б, звичайно, припустити, що тут основну роль відіграла національність годинникаря, однак інші євреї без зайвих проблем отримували дозволи на «провадження» різних комерційних справ. Окупаційна адміністрація для них лише ставила обов'язкову умову, щоб на вивісках було чітко зазначено, що такий-то заклад належить саме єврею, аби який-небудь «німецький вояк, не дай Боже, сп'яну не забрів до «склепу», за прилавком якого стоїть представник «ворогів арійської раси».

Та, звичайно ж, не годинниками єдиними живе людина. Їй, насамперед, потрібно харчуватись. Ось і посипалися до Здолбунівської міської управи прохання про видачу дозволів на продаж «продовольчих продуктів». До цього переліку входили овочі та городина (Андрій Козак, вул. Б.Хмельницького, 5; тут і далі - лише поодинокі приклади закладів, насправді їх було значно більше), фрукти (Болеслав Маліновський, вул. Базарна, 24), хліб (Хома Савчук, вул. Словацького, 9), «живність» (скоріше за все, худоба та птиця; Терентій Бабюк, вул. Шевченка, 182), олія та крупи (Кос Біхлер, вул. Вілла, 27), пиво (Григорій Хмелевський, вул. Гітлера, 58), ковбаси та інші м'ясні вироби (Йосиф Кетнер, вул.Лермонтова, 2). До речі, щодо м'яса, то складається враження, що саме воно було основним наїдком мешканців Здолбунова за війни – всіляких спеціалізованих крамниць і ковбасних цехів («ковбасень») у місті нараховувалося з півтора десятки, в той час як пекарень і хлібних магазинів – удвічі менше. Хоча, не виключено, що орієнтувалися м'ясники, насамперед, на німців, в яких сосиски є національною стравою, а приказка «німець-перець-ковбаса» виникла не на порожньому місці. Дехто зі здолбунівських підприємців у заявах прямо посилався на авторитет окупаційної влади. Так, Антон Швиць стверджував, що «старшини (*тобто офіцери – авт.*) німецької армії домагаються, щоб робити їм ковбасні вироби», вважаючи це (і небезпідставно) невідпорним аргументом при отриманні дозволу.

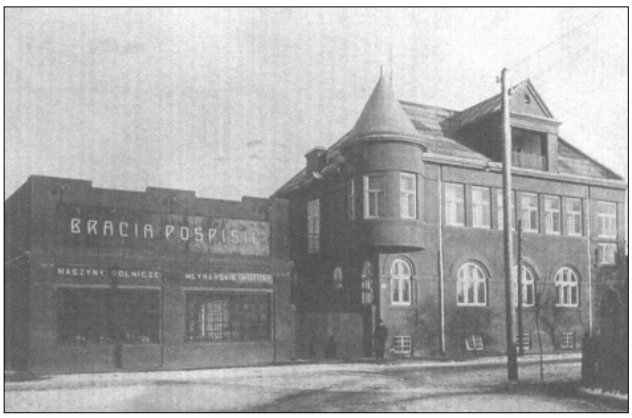
40-ві роки XX ст. Вул. М. Калініна. Нині зліва знаходиться приміщення Здолбунівської РДА.

Їсти мешканці Здолбунова мусили не обов'язково вдома. До їхніх послуг були пивні буфети (Олександр Єрасек, вул. Маршала Герінга, 51) та ресторани (Валентин Шкуратов під такий заклад не пошкодував навіть власного будинку на вул. Богуна, 3). Після того, як людина підкріпиться, вона може і газованою солодкою водичкою (Аврам Флітер і Аврам Шехвер, фабрика содової води на вул. Князя Володимира, 25), цукерками (Кирило Марусик, вул. Мазепи, 10) чи печивом (Ярослав Прохацький, пекарня з випічки печива для... райспожи-вспілки) себе побалувати, до «голярні» (вона ж – перукарня – О.П.) піти (Ге-

рек Сензерлехт, вул. Маршала Герінга, 46а), на фотографії свою персону увіковічнити (Олександр Панек, вул. Гітлера, 41), цигарку закурити та свіжою пресою поцікавитися (Йосип Хмершеш, кіоск з продажу газет, журналів і тютюнових виробів на залізничній станції Здолбунів), книжечку яку-небудь придбати (Яків Михалюк, вул. Ринок, 29).

Задовольнивши потребу в харчах (в тому числі й духовних), варто було й про тіло тлінне подумати. Тут до послуг здолбунівчан були шевські (Борис Марусик), кравецькі (Антон Кржижек), головних уборів (В'ячеслав Ульріх), «направки калош» (Хаїм Рогович, вул. Я.Мудрого, 48) майстерні. Хазяйновитим мешканцям міста свій сервіс пропонували слюсарно-механічні (Володимир Власюк), столярні (Йосип М'ясопуст), та «з насічки напилків» (Володимир Пильний) майстерні, кузня (Павло Кубелко, вул.Полярна, 14), «красильня та ткальня» (Володимир Каменюк). До цього переліку також варто віднести оригінальну «тапицерську» майстерню, що анонсувалася як «нові меблі та лагодження старих, самохідні та повозочні матраци» (окрім заяви власника цього закладу Кіндрата Брощика, ніде більше не вдалося зустріти й з'ясувати природу такого дива техніки, як «самохідний матрац»).*

Ну, а останнім у 1941 році в Здолбунові було видано дозвіл Івану Странському на відкриття «артистично-малярської» майстерні за адресою вул. Базарна, 29. Подібний «богемний» заклад є зайвим свідченням того, що, незважаючи на постійну присутність на вулицях озброєних патрулів, життя йшло по наїждженій віками колії:

1940-ві роки. Приватні будинок та механічні майстерні з магазинами братів-чехів Поспішилів.

хтось вмирав від випущеної в потилицю німецької кулі, а хтось відкривав продуктовий «склеп», аби інший міг придбати тут буханець хліба. Людина ж бо така дивна істота, що звикає до всього. Навіть до життя під постійним прицілом «шмайсера»...» [9].

Аби ці «казенні списки» трохи «оживити», можемо зупинитися на постаті В'ячеслава Ульріха – корінного мешканця Здолбунова, чеха за національністю й потомка чеських переселенців з-під Богемії в середині XIX століття. Так ось, не дивлячись на безбідне існування в період німецької окупації, ліцензію на пошиття одягу, а відтак – прибутки, він вступає на початку 1944 року до Волинської дивізії чехів й воює на радянському боці аж до закінчення війни. Потім повертається до свого родинного Здолбунова на вулицю кн. Володимира, 7 (пізніше – Ленінська, Калініна, а тепер – Грушевського), щоб під час виселення чехів Волині потрапити до Батьківщини предків назавжди. В Здолбунові у нього залишилася донька, якій він писав з чеського курортних міст Карлові Вари та Кам'яна Купель. Зрозуміло, чому на горищі будинку Ульріха залишилися деталі чеської уніформи. А ось пояснити наявність там само десятків плящок і пляшечок з німецькими етикетками – годі. Діяльність організованих чехів Здолбунова, якщо вони не записалися як «фольксдойч», містить чимало таємниць. Так відомі здолбунівці-чехи Іржи Гроуда та Володимир Палічка працювали в радянському підпіллі Здолбунова, виконуючи зокрема завдання партизанського загону НКВС «Переможці» Дмитра Медведєва та розвідника цього загону Миколи Кузнєцова.

Якщо відкинути «лірику» підприємництва окупаційного періоду, то тут варто виділити декілька вкрай важливих для історії Здолбунова аспектів. По-перше – діяльність окупаційної влади. Відразу за вступом німецького вермахту до залізничного Здолбунова практично без бою, певна частина військової адміністрації осіла тут для налагодження залізничних перевезень станції та якнайшвидшого відновлення виробництва цементу. Вже під осінь 1941-го до Здолбунова німці стягнули представництва багатьох будівельних, а також заготівельних контор. Для ілюстрації варто звернутися до спогадів Дем'янчука з с. Урвена, а також діяльності просто легендарної постаті

* «Самохідний матрац» – пом'якшуюча набивка (можливий варіант – з пружинами) в чохлах до сидінь «самоходів» (від польського «самохуд», «авто») – автомобілів, а також бричок (повозок, возів) для перевезення пасажирів.

в світовій історії – німецького інженера Германа Граебе.

Тим часом організоване українське середовище націоналістів намагалося вплинути на формування органів влади у Здолбунові. Так бурмістром став Архип Кмета – колишній петлюрівець за визначенням радянських друкованих джерел. Крім міської влади (бурмістрату) на території Здолбунова діяла структура гебітскомісаріату – щось на зразок сучасних райдержадміністрацій, які в ті часи складалися з військових та цивільних німців. У 1941-42 роках до складу так званої допомогової охоронної поліції німці набирали виключно українців, які не зазнали від Рейху такої образи, як поляки, державу яких Гітлер розчавив протягом кількох місяців. Фонди Рівненськоо державного архіву містять наіть списки українських поліціантів.

Донедавна про польську партизанку на Здолбунівщині було мало відомостей. Активна і згуртована польська громада у 20-30-ті роки була дезорганізованою на початку другої світової війни. Але вже 1941р. на Волині розгорнули свою діяльність агенти так званої Делегації Уряду Речі Посполитої в Краї (представництво польського уряду в Лондоні) та частини Відділу II-ї Головної Команди Армії Крайової (АК). Також час тиною руху опору поляків були загони диверсійно-розвідувальної орґанізації «Вахляр» та представники народного ополчення.

Автор праці «Союз збройної боротьби – Армія Крайова на Волині 1939-1944» Вінсентій Романовський детально описує польське підпілля й обчислює його в 6500 чоловік, зазначаючи при цьому, що від 1939 року поляки на Волині складали від загальної чисельності населення 17% [10]. В.Романовський віддає належне і тій частині поляків, які боролись в лавах радянських партизанських загонів. Він називає їх такими ж патріотами, як і партизанів-поляків, що воювали у складі нерадянських диверсійних груп, які однак в більшості підпорядковувались з травня 1944р. комуністичному Польському Партизанському Штабові. За визначенням самого Романовського (в часи війни – відомого здолбунівського підпільника-аківця під псевдонімом «Макітра»), цілі та політичні аспекти організації Армії Крайової (на Волині вживалась також назва Польська Сила Збройна) у 1943р. тут відійшли на другий план перед необхідністю порятунку життя польського населення колишнього Волинського воєводства від вбивств руками УПА» [11].

Першу розвідувальну поїздку від імені екзильного польського уряду в Лондоні здійснив по Волині професіоналбний військовий, майор Бруно Рольке на псевдо «Аспік». На межі 1941-42 рр. Головне Командування Союзу Збройної Боротьби (СЗБ) посилає «Аспіка» на ці ж терени з метою організації Округу СЗБ «Волинь» (кодова назви цього Округу «Просо», «Гречка», «Коноплі»). Округ «Волинь» входив до складу реґіону номер 3 з центром у Львові (кодова назва «Горіх»), звідки «Аспік» отримував накази від коменданта «Прута», або від «Галича». «Аспік» оселився в Луцьку й зорґанізував штаб з місцевих відділів. В орґанізаційній структурі Округу були 4 Інспекторати та 12 районів. «Територія, що її намагався охопити Округ АК займала обсяги передвоєнного воєводства Волинського. Штаб Округу містився в Ковелі на нижчому щаблі територіальної структури Округу існували чотири районні Інспекторати і одна самостійна округа. До одного з цих інспекторатів – Рівненського належали повітові округи: «Рівне-місто», «Рівне-повіт», «Здолбунів» і «Костопіль».

2005 рік. Польський пантеон 30-40-их років XX ст. на цвинтарі по вул. 8 Березня.

«Бази опору», зрозуміло, по відношенню до німецьких окупантів та орґанізованих збройних українських сил, — у Рівненському Інспектораті частіше називались «осередками», за такою ж моделлю як і переважно злита з АК військова організація «Вахляр».

Структура СЗБ-АК на Волині в 1942-44рр. була від вищого щабля до нижчого наступною: Округ (Ковель), – районна Округа (обвуд), — осередок, – відтинок, – пляцувка (терен), – плутони (відділки), – дружини, – диверсійні групи, – патрулі, – партизанський відділ.

В обвуді (районній окрузі) «Здолбунів», що мав з 1941 по др. пол. 1943 р. кодову назву «Замость», з др. пол. 1943 р. – «Берег», а потім цифровий криптонім «12» – нараховувалось біля 400 бійців, зорґанізованих в 13-ти плутонах. В самому Здолбунові, за свідченням В.Романовського, до половини 1943 р. було сконцентровано біля 100 одиниць вогнепальної зброї, завербовано у місті 200 членів орґанізації, в цілому обводі — 15 офіцерів та підхорунжих. Керував двома здолбунівськими плутонами Болеслав Кудла на псевдо «Іскра». Відомий його звіт про чисельність зброї, переховуваної в костелі, що на вул.Костельній (нині - Пушкіна): 40 гвинтівок, 3 автомати і 1 кулемет (станом на 24.IV.1943 р.). До другої половини 1943 р. Здолбунівський повіт мав криптонім, тобто конспіративну назву «Замость», від другої пол. 1943 р. кодова назва змінилась на «Берег» і позначалася цифрою «12».

Ось як пише про Здолбунів Вінсентій Романовський: «Як всюди, так і тут більшість залізничників як і на більшості механічних виробництв були поляками. В Могилянах знаходився залізничний міст через Горинь, що було приводом до зацікавлення цим районом керівництва АК. На віддалі 10 км на південь від Могилян історичний Острог з кількатисячним польським населенням був базою для розвідувальних операцій. З Острога до залізничної станції Оженін проходила понад 10-ти км траса. Третє містечко в повіті, Мізоч, було віддалене від залізничної станції Озеряни (на лінії Здолбунів-Львів) біля 10 км і не мало істотного значеная в планах АК.

Українське населення повіту відзначалось показовою заможністю й потужною національною свідомістю. Невелика кількість поляків тут не відігравала такого значення, як заможні та хазяйновиті колонії чехів. Останні, до речі, не зазнали

40-ві роки XX ст. Свято-Воскресенська церква на перетині вул. Фабричної -М. Грушевського.

збитків ані під час військових дій, ані від грабунку й не мали істотного впливу на польську громаду. До кінця січня 1943 р. обов'язки коменданта Округи «Здолбунів» виконував переважно Пьотр Чепірський з місцевої боївки «Вахляру». Після передання цієї функції разом з псевдонімом 1-го лютого 1943 р. Вінсентію Романовському (псевдо «Макітра») до підпільних збройних відділів увійшла нова група заприсяжених на вірність Польщі людей. Інспекторат мав у Здолбунові розвідувально-диверсійну групу, до складу якої входили Пьотр Чепірський, Броніслав Шиндзілаж, Вацлав Шатковський, Роман Дубок, Роман Дубек і Ружанський. Пункт для контактів Інспекторату в Здолбунові очолював Тимінський.

Організаційна структура і керівництво постами в Окрузі були наступними:

1. Коменданти Округи — сержант Пьотр Чепірський «Скрай» (січень 1943), капрал Вінсентій Романовський-«Скрай», «Макітра», «Хіларі» (1.02.-15.07.1943), підпоручник Ришард Ковальський-«Бенга» (15.07-12.08.1943 — приблиз-

ний час арешту), підпоручник Станіслав Валєнто-«Полюс» (серпень-грудень 1943);

2. Заступник коменданта Округи – підпоручник Віктор Непомник-«Пожоґа»;

3. Коменданти Осередку «Здолбунів» – ротмістр Корпусу Охорони Краю (КОП) Дионізій Бонєвич-«Крук» (лютий-травень 1943), – підпоручник Станіслав Валєнто (червень-серпень 1943); Мєчіслав Ройек-«Флоріан» (вересень 1943 – лютий 1944); офіцер по зброї – підпоручник Ян Савицький-«Сава» (1943); зв'язок Округи – Броніслава Корженевська-«Нива», Розалія Коханська «Ядвіґа», Людвік Кусінський-«Ярзубек»; зв'язкові – Юзавич, Марія Філіпович-«Мушка», Данута Пєчерко, Станіслав Коханський-«Пшемисл», Роман Зіброо-«Ртуть»; зв'язок з Інспекторатом – Броніслав Шиндзєлаж (разом з дружиною і донькою), Антоній Павельський-«Норман»; пункти зв'язку – Софія Павловська-«Соха», ксьондз Алєксандр Сениницький (він же капелан), Зеновія Пєчерек-«Ванда», Марія Роґовська; внутрішня розвідка – Владислав-Здислав Павловський-«Дусік», Андрій Качоровський – сержант КОПу «Павел»; постачання – Ярошевський-«Леґун» (господарчий млина, що на вул. Шевченка); санітарна служба – фельдшер Герасимович, санітарка – Хелена Ружанська-«Перелька»; зброяр – Францішек Больсуновський; група диспозиції «Плєбанія» Едвард Павловський-«Коліяр»; легалізація – Ханка Андрієвська і Яніна Шардо; відділи (плутони): I-й район на схід від колії, між ін. Вулиці Садова, Міцкевича, Колейова, керівник – підпоручник Хенрік Стичинський-«Вогонь», випускник офіцерської школи піхоти; II-й район цементного заводу до вул.Нарутовича (сучасна Грушевського), і Костельної (нині Пушкіна) – керівник підпоручник Станіслав Валєнто-«Полюс»; III-й район передмістя Вигін – керівник підофіцер Брусиловський-«Лях»; IV-й район північного центру міста від лінії вул.Нарутовича, в бік вул.Богдашівської, Шевченко і парку – підхорунжий Болеслав Кудла-«Іскра». «Макітра» під час війни ховався в Здолбунові. Його дружина Галина-«Матка» мала в місті широкі довоєнні зв'язки, що дозволило швидко сформувати штаби і відділи в Здолбунові та Острозі.

Два будинки однієї сім'ї на вул.Хмільній, 32 (Комсомольська) стали замаскованою базою Команди Округи. В них мешкало кілька членів АК і німецький залізничник, відвідували його двоє зв'язкових-інформаторів, перевдягнутих на листонош. Як гості будинок відвідували його господарі – працівники окупаційної німецької Ко-

1940-ві роки. Загальний вигляд вул. Фабричної, назва якої не змінювалася за будь-якої влади.

мандо-306 – Ришард Ковальський-«Бенга», Міхал Богацький-«Малий» і Ян Клімовський-«Остоя». Вони з'являлись в німецьких військових мундирах. Просторі приміщення створювали умови для праці і ночівлі заступника шефа II-го відділу Команди Округи Казиміра Рзаняка.

Об'єктам польського підпілля, за словами «Макітри», загрожували організовані українські відділи зі Здовбиці. У зв'язку з цим, польська партизанка зорганізувала систему оповіщення і тривоги, оборони і протипожежну. В нічних чергуваннях з вогнепальною зброєю конспіраторам в будинках допомагали вартові, що розташовувались назовні.

В липні 1943 р. Округу прийняв «Бенґа». Тоді «Макітра» у др. пол. серпня перевіз дружину з дітьми до Генерал-губернаторства. Коли наприкінці місяця він повернувся, новий комендант Округи вже перебував в ув'язненні в Рівному. Окрім ув'язнення Ковальського («Бенґі»), Богуцького та родини Шиндзілажув (пов'язаних безпосередньо з інспекторами в Рівному) здолбунівська підпільна організація не зазнала більше втрат з боку кримінальної поліції гітлерівців (Кріпо). Янові Климовському вдалося втекти до відділу «Вуйка». «Макітра» залишив Здолбунів і повернувся до Варшави, в розпорядження полковника «Любоня» – Казиміра Бабінського, керівника Округу «Волинь».

Ціла група конспіраторів, а особливо місцевих дівчат працювали в напрямку допомоги ув'язненим. Розвідка Головної Команди на чолі з Юзефом - «Зенком, «Стирським», за допомогою Броніслави Корзеневської-«Ниви» і німецького антифашиста інженера Германа Граебе на псевдо «Фріц» провели акцію викупу в'язнів. Знищення з листопада 1943 р. в Рівному, які почалі проводити німці в тюрмах, перекреслили надії визволення з ув'язнення тих, за кого боролась здолбунівська група польських підпільників.

Під керівництвом С.Валєнто-«Полюса» робота в Окрузі Здолбунів розвинулась досить потужно. Вибивався з цього ритму Мєчислав Ройек-«Флоріан», хоча стягнень чи явних провалів теж не було. Він був комендантом Осередку Здолбунів, чи здолбунівської Округи після «Полюса», тобто наприкінці 1943 – початку 1944 р. У той час надзвичайною активністю відзначався Станіслав Кудла.

Визволення Здолбунова радянськими військами настало вночі з 1 на 2 лютого 1944 р. Залізничні шляхи в передмісті Здолбунова Вигоні оточив своїм відділом (плутоном) Сергій Ковнацький. Нині немає відомостей, чи мав польський відділ бій з відступаючими німцями.

1943 рік. Микола Кузнєцов («Пауль Зіберт») (третій справа) разом із есесівським офіцером та радянськими підпільниками-поляками.

Уже в квітні 1944 р. радянська влада заарештувала в Здолбунові 11 поляків, серед них – повітового депутата Яна Коханьчика та Станіслава Валєнто-«Полюса» [12].

Українське підпілля ОУН свою мережу ділило переважно за адміністративно-територіальним поділом наших земель, що склався при пануванні буржуазної Польщі у 20-30-их, більшовицької окупації у 1939-41 рр. та німецької адміністративної структури поділу окупованих українських територій.

Загалом, німецькі окупаційні сили на Здолбунівщині наприкінці 1941-го - поч. 1942-го року українське збройне підпілля обчислювало в наступних кількостях:

«1. В Здолбунові в цементовій фабриці розташовані німаки і козаки, кількість невідома. Напроти костела в будинку, де за Польщі містилася скарбова каса, закватирований відділ німаків, кількість та їх узброєння невідоме. Напротив будинку, де за Совітів містився «Воєнкомат», закватировані нім. вислужники в числі 80 осіб, узброєні кріси.

На вул. Володимира [сучасна – М. Грушевського] против парку знаходиться німецький штаб. На вул. Шевченка закватировані по домах 150 німаків. В чеській школі заміщається фірма «Стральо». В Залізничному парку міститься фірма «ОТ»

1943 рік. Німецький агітаційний плакат.

(ОТТ). Біля собору міститься залізнична поліція [сучасна вул. Івана Гончара], в тому самому будинку знаходиться залізничний склад зброї. Коло Старомильського Ставу в бараках, поміщається відділ кубанців [добровольці з Кубані, які пішли на службу до німців в якості охоронних частин]. Стан ворожих сил в м.Здолбунів докладно не обчислений.

2. В с.Здовбиця р-н Здолбунів по вул.Сошовій [сучасна - Шосова] закватировано 100 осіб німецької польової жандармерії. В школі знаходиться 100 осіб мадярів [військові-угорці, союзники III-го Рейху]. Від церкви по хатах заквати-ровані рівно ж 100 мадярів. Польова жандармерія, котра стоїть в Здовбиці, щоночі робить засідки по вулицях та по клунях.

3. Німаки в Здолбунові готуються до якоїсь оборони. Кругом Здолбунова копають окопи, сховища та барикади, обставляють тяжкими скорострілами та вкопали в становища 23 зенітки. Вздовж залізниці за с.Здовбиця німаки копають окопи та збудували бункер з грубих колод та землі, в якому є отвір на кулемет в сторону Здовбиці.

4. В Острозі знаходиться 300 німаків, 150 козаків, невідомо скільки поліції зі сходу та нім. вислужників, всіх рахом коло 600 осіб.

5. На станції в Оженині знаходиться понад 100 мадярів, узброєних в кріси, тяжкі і легкі кулемети, пістолі та гармати.

6. В с.Маївка біля Оженина закватирувалося 30 нім. вислужників, узброєних в кріси.

7. На бльону біля с.Вишеньки р-н Остріг на залізниці знаходиться 15 мадярів.

8. Біля с.Волосковці р-н Остріг на залізниці знаходиться 30 мадярів.

9. За Острогом на «Північній Горі» знаходиться совітська партизанка в числі 300 осіб. Акцій жодних не провадять.

10. В Мізочі знаходиться 65 мадярських кінноти-чиків, 13 німаків, 25 нім. вислужників та 58 поліції зі сходу. Разом нараховується 161 особа.

Польська поліція, що перебуває в Мізочі хоче договоритися з частинами УПА, щоби перейти до УПА. Вони зобов'язуються вистріляти всіх німаків в Мізочі, забрати зброю та віддати її для УПА, лише щоб подарували їм життя. Це довідалася наша розвідка в Мізочі від ляхів».

Здолбунівщина.

1. Німці. Адміністрація. У місті адміністрацію в своїх руках тримають німці при помочі різних сексотів. По селах нами розв'язані сільські управи; під впливом ворожого терору по деяких селах відновилися ті самі сільські управи, які були раніше в німецькому апараті, ті управи виконують накази німецької влади. Наша адміністрація охопила всі села і виконує наші накази. у місяці серпні німці найбільшу увагу звернули на збір урожаю по штаатсгутах і польських господарствах. Вони разом з поляками виїжджали на села, укріплювались в якомусь штаатсгуті, заставляли населення возити з поля збіжжя, яке відразу молодили і відставляли до міста. Наші відділи старалися протидіяти цьому, влаштовуючи засідки на німців і переносячи наскоки на їх центри скупчення. І так дня 20.IX.43р. один з відділів УПА зробив наскок на с.Грем'яче Острізького району. Спалили машину-молотилку, яку привезли німці щоб молотити збіжжя і клуню, де були робітники-поляки. Знищено коло 50 поляків. З нашої сторони впало 2-х новаків.

Дня 20.XIII.43р. був переведений нашими відділами наступ на Мізоч. Здобули місто і спалено німецькі будинки і побито багато поляків.

При кінці серпня і на початку вересня німці почали вештатися по терені, головно у Мізоцькому районі, пацифікуючи села та грабуючи майно. В

селах Верхів, Дермань було зловлено коло 380 людей; їх відставлено до здолбунова, частину вивезено до Славути, а решту розстріляно.

Виїзджаючи з терен, німці стараються вбирати матеріяли для своєї брехливої пропаганди в замальовуванні українського побуту і революційного руху на Україні, щоб оплювати нашу культуру і боротьбу та підкреслити хоч тим, свою «расову вищість». Напр.: дня 20.IX.43р. робили німці комедію в с.Гільчі, а саме: накручували фільми під назвою «Домова війна в Україні». Виглядало це так: навезли багато соломи до спаленого моста, назбирали молодих і зовсім старих людей з фірами, заказали, щоб люди були обов'язково обдерті, босі, упряж щоб була найпростіша (коли один господар виїхав з добрими кіньми, то його німці завернули додому); молодших поставили коло соломи з фірами і сказали, що коли буде горіти солома й коли над'їдуть з протилежної сторони автомашини, щоб ці люди панічно на всі сторони втікали, а старші в довгих кожухах, щоб гасили вогонь тичками. Зроблено відповідню підготовку; згори показалися три автомашини з німцями, які їхали в напрямку моста. Коли зблизились машини, німці наказали молодим втікати, а самі вискочили з автів, пішли широкою розстрільною [ланцюгом] за втікаючими. Трьох німців в цей час все докладно фільмували. Такою брехнею хочуть німці показати перед світом, як селянство бореться з партизанами і як вони «успішно» тих партизан нищать.

Шкода тільки, що ми не маємо змоги фільмувати того, що справді діється по наших селах; в якій паніці і безпорадності втікають на стрімголов далі німці від наших відділів, як вони трупами густо вкривають поля бою, як летять в повітря їх авта, як прибитий до землі вибранець «вищої раси» скавулить, благально обіймаючи ноги українського повстанця і з одчаєм шепче: «Пан, не бий. Я хочу жити», як німецькі розбишаки в паніці скидають з себе всю одежу, лізуть в криниці, в печі, в гній, в болото, щоб тільки спастись перед партизанами. Тих картин, що діються на Україні, того жаху німців – з його трагізмами і комізмами з одної сторони, а геройствами наших повстанців з другої сторони, навіть в своїй уяві не змогли змалювати тупі німецькі голови, поки не відчули того на своїй «расовій» шкурі.

Життя в місті. Зовнішній вигляд і самооборона лишилася такою ж самою, як було попередньо. Треба лише додати, що в місті ширяться тиф і інші хвороби серед ляхів. Причини: голод і переповнення мешкальних будинків. Багато ляхів ночує під будинками на тротуарах. З причини хвороби багато домів запечатано. В останній час появився великий рух на залізниці. Зі східньої України виїзджають різні фірми, везуть станки, мотори, збіжжя, цілі ешелони евакуйованих людей з малими дітьми з-за Канева. В короткій розмові з нами говорили, що німці їх вигнали тому, що приближається більшовицький фронт. На схід везуть багато кавалерії (7 ешелонів) та артилєрії.

2. Поляки. Посилюють свою роботу в місті; випускають велику кількість нелєгальної політичної літератури, яку не тяжко помітити майже в кожного ляха.

В Острозі на Заваллі міститься центр польської підпільної організації. Її шефом є директор насінної контори – Орлінський. Шефом зв'язку організації є завідуючий крамниці Контори Закупу і Збуту Гончарук Анатолій, псевдо «Учень», він окрім урядової праці займається збиранням військових річей, як військові карти, зелене сукно і такі інші. Коли в серпні ц.р. були переведені арешти поляків, то Орлінський і частина його штабу втікли машиною перебрані за гестапо і за деякий час Орлінський повернувся. У Здолбунові є багато ляхів, які наз'їзджалися туди з Мізоча і з інших околиць. Серед них панує голод; частина з них виїзджала до Тайкур копати картоплі. В околицях Стійла знаходиться в лісі коло 50 осіб польських партизан.

3. Мадяри та чехи і інші нацмени. В зв'язку з напруженням відношення до німців своє ставлення відносно українського населення змінили і не переводять акцій на наші села. Бажанням їх є повернути до своєї батьківщини, бо бачать програну німців і не хочуть проливати крови за чужу справу. Чехи симпатизують з нашим рухом; читають літературу, помагають нам господарчо; є намагання наладнати організовану співпрацю. Одначе чехи дуже бояться німців, щоб їх не знищили, а тому везуть їм поставку. Наприклад дня 25.IX. ц.р. німці з поляками возили трьома автами збіжжя від чехів села Міротина і протягом дня перевезли більш як 10 тон зерна. Самі везти чехи не хотіли і виправдовувалися перед німцями тим, що партизани їм не дають везти поставки німцям.

В зв'язку з подіями на фронтах та посиленням нашої пропаганди усі нацмени як: азербейджа-

ни, узбеки, почасти мадяри зацікавились нашим рухом. Є спроби спільного порозуміння.

4. Комуністи. В терені діють комуністичні шайки, організаторами яких являються совітські полонені, або агенти прислані з комуністичної партизанки. Часто комуністичні партизани проходять під нашою маркою.

5. Настрої населення. Населення ставиться до нашого руху прихильно, але в деяких селах залякане німецькими акціями і частинно везе поставку. Це переважно в багатих селах, де селяни жалують майна та будинків і в підміських селах. Зате в наших селах, де німці розстрілювали людей і палили хати, зростає революційний дух. Селяни кажуть: «Хай німота палить хати, аби тільки наші їх били». Населення дуже боїться приходу більшовиків і радо помагає нищити комуністів. Велике зацікавлення подіями на східньому фронті під впливом акцій УПА – пропагандивних мітингів родить віру у власні сили й зростає національна свідомість. Молодь настроєна дуже революційно. Селяни поважно приступили до організування самооборони – наприклад в Острожському районі один громадянин зорганізував самооборону в той спосіб: зібрав 30 найкращих бойовиків села, прикликав місцевого священика і вони перед ним на євангелію присягнули, що будуть боронити село до останнього віддиху, чим тільки вдасться.

6. Додаткові відомості. Життя в місті. В останніх днях німці в місті Острозі та здолбунові провели арешти українців. В Острозі арештовано коло 20 осіб переважно з урядів. Деяких випущено. Розігнано український театр.

1940-ві роки. Радянський агітаційний плакат.

Здолбунівщина.

1. 29.VIII.43р. з Острога вийшло військо в складі: німці, мадяри, козаки, пішли в різних напрямках. Перша частина в силі 80 чоловік через Новомалин на Бущу. В Бущі заночували. Вночі сотня Петра мала бій: вбили 12 німців, з нашої сторони один ранений. Наші відступили. На другий день німці відійшли на Мізоч. Друга частина німців в силі 60 осіб, вийшла через Точивики на Дермань. Біля Точивк були стали на відпочинок; перев'язали білими хустинками рукави, а коли йшли коло ліса передній ніс білого прапора. В Дермані ночували. Тут убили кількох людей, в школі пограбили помешкання вчителів. І на другий день відійшли на Мізоч. Там злучилися з групою, що йшла з Бущі та відійшли в сторону Дубна. Третя група йшла шляхом Остріг-Дубно, в силі 23 авта. По дорозі грабували населення.

Дня 26.VIII.43р. був переведений наступ відділами УПА на Мізоч. Наші відділи заняли місто, спалили будинки в яких містились німці та будинки зайняті під німецькі уряди.

Дня 29.IX.43р. відділ узбеків та декілька німців прибули з Мізоча до Будеража разом з Крайсляндвіртом. Робили ревізію в школі і в священика. Старости села не знайшли вдома. Крайсляндвірт наказав, щоб за 3 дні був відданий контингент. Дня 20.IX.43р. відділ німців приїхав до с.Борщівка Чеська мізоцького району, та приказав чехам здати за три дні збіжжеву поставку 1049 цт. збіжжя. Дня 19.IX.43р. прибули німці залізничники зі Здолбунова до с.Коршева мізоцького району, щоб мобілізувати на працю на залізницю тих робітників, які там раніше працювали; люди почали втікати до ліса. В той час переїзджало шляхом Дубно-Остріг 19 авт і 40 фірманок німців. Вонит відтяли дорогу втікачам і відкрили стрілянину, вбили одну жінку, трьох людей ранили, а десять зловили і забрали до Дубна. Зауважено на залізничній лінії Здолбунів-Шепетівка багато транспортів з волами, що їдуть з заходу на схід.

Дня 27.IX.43р. відділ УПА з куреня Кропиви напав на маєток Розваж. Здобуто багато солі, муки, цукру, коней, худоби і т.п. З нашої сотні втрат не було. Після цієї акції ворог до маєтку не показувався, бо боявся, що там все заміновано.

1944 рік. Курінні командири УПА (зліва направо) Михайло Кондрась («Великан») і Семен Котик («Докс»).

Дня 29.IX.43р. ті ж самі відділи поновили напад на Розваж і забрали все те, що не могли забрати за перший раз. Разом забрано около: 3000 кг солі, 3500 кг збіжжя і муки, 60 коней, 40 корів, 20 пар упряжі і т. ін.

2. Осідки та центри скупчення ворожих сил в терені. На день 21.IX.43р. знаходиться в Здолбунові 50 німців та 150 осіб узбеків і поляків. В останніх днях перебралася з Києва до Здолбунова дирекція залізниць. Німці, що були розташовані в селі Верхів, Гремяче, Білашів Острізького району вибралися до Острога та до Дубна. В Острозі ворожої збройної сили разом з польською поліцією є около 700 осіб. На вулицях міста пороблено барикади з переїздами, які на ніч замикаються. В місті Золбунові є зараз багато військових і цивільних німців, що евакуюються зі сходу.

3. Комуністична партизанка. Дня 20.IX. ц.р. через с.Мости Мізоцького району проходило коло 50 осіб совітської партизанки. На стріл вартового відповіли кулементним вогнем і рушили далі в напрямі Буща й Новомалин. Дня 20.IX.43р. відділ совітської партизанки біля 60 осіб переходив через село Нову Мощаницю Мізоцького району. Вночі з 20 на 21.IX.43р. через села Завидів і Міротин перейшло біля 100 більшовицьких партизан.

Ситуація з симпатіями до повстанців ОУН-УПА під кінець 1943 року почала погіршуватись. Населення Здолбунівщини вже жило передчуттями скорого вступу сюди частин Червоної Армії. Нищівного удару позитивному іміджеві українських збройних сил серед мешканців Здолбунова та околиць завдавали дошкульні удари радянських партизанів та підпільників, що діяли у тісній співпраці з місцевими поляками. Польське населення та антикомуністична партизанка Союзу Збройної Боротьби (ZWZ), Армії Крайової, «Вахляру», «Батальонів Хлопських» не гребували співпрацею зі з'єднаннями, загонами та диверсійними групами, підпорядкованими радянському Штабові партизанської боротьби, на чолі з кадровим офіцером НКВС Т.Строкачем. Про таку співпрацю навіть у Здолбунові свідчить Вінсентій Романовський, який командував підпіллям АК у Здолбунові в 1943 році:

«Прикладом відданості в акціях диверсій бійці «Вахляру» (*інша версія написання – «Вахляж»-прим. авт.*) з «Командо 306» (*німецька окупаційна військова частина – прим. авт.*) слугує одна з вилазок у березні 1943 року. На околиці Оженіна патруль з декількох осіб, після того, як повалив кілька телефонних стовпів-опор, був вимушений звести бій з українською кримінальною поліцією (кріпо). Вбито двох поліціантів і спалено два автомобілі. Одного з членів «Вахляру» Стефана Ласковського було поранено в ногу й він потрапив до полону. Кріпо розташувало його в Здолбунові. Через кілька днів група бійців «Вахляру» з м.Рівного (між іншими – Ігнасій Садковський, пізніше – учасник викрадення генерала Ільгена) відбила пораненого колегу й зуміла оборонитись перед німецьким наступом. В акції визволення пораненого С. Ласковського з-під арешту української поліції в Здолбунові взяло участь 3-є чоловік на чолі з І. Садковським та Антоном Штендерою та десятьма людьми з прикриття. Кількість здолбунівської пляцуфки (Відтинок-II), підпорядкованої Т.Климовському-«Клену» (інший псевдонім – «Остоя»), нараховувала 40 чоловік. З них 15 було в осередках, 25 – в патрулях».

«Округа АК займала територію передвоєнного Волинського воєводства. Командний пункт – в Ковелі. На нижчому щаблі структури території

1930-ті роки. Степан Бандера з відзнакою скаутської організації «Пласт» на лацкані.

Округа поділялась на 4 інспекторати і один самостійний район.

Найбільшому з інспекторатів в Луцьку підпорядковувались райони: Луцьк, Ківерці, Горохів і Володимир-Волинський. До районового Інспекторату в Рівному: Рівне-місто, Рівне-повіт, Здолбунів і Костопіль. Здолбунів мав криптонім «Берег». Обвуд Здолбунів в першому півріччі 1943 року нараховував 15 офіцерів і підхорунжих, в тому числі – трьох діючих. В січні 44-го вийшли на концентрацію два партизанські відділи з 4-ма офіцерами, з яких двоє полягли в боях з УПА, по дорозі до місця концентрації. На переломі 1943-1944 рр. в Обвуді залишилось 6 підпоручників і підхорунжих резерву».

«Перша група партизанів зі Золбунова нараховувала 27 чоловік. Після вимаршу в середині січня 44-го – в Здолбунові залишилось 5 офіцерів. В Обвуді Здолбунів нараховувалось 13 плутонів з чотирма сотнями заприсяжених членів, з яких озброєння мали в Вітольдівці – 72 чол., ОП «Гжимс» – 85, Здолбунів – 50. Вінсентій Романовський у своєму звіті подає, що тільки в місті Здолбунові було до пер. половини 1943 року зосереджено 100 одиниць вогнепальної зброї і завербовано 200 членів організації».

Як свідчить Болеслав Кудла-«Іскра», лише в здолбунівському кляшторі було зосереджено 40 автоматів, 3 кулемети і 1 міномет з мінами (звіт 24.4.1944р.). А ось цитата з іншого місця цієї ж книги: «На виїзди за живністю, або з метою розгрому сотні (військового з'єднання) УПА, що загрожувала полякам, виступали спільно АК і радянська партизанка».

Фіксують погіршення настроїв у Здолбунівському «надрайоні» ОУН й українські підпільники. Ось цитата з доповідної записки одного з керівників ОУН-УПА на Здолбунівщині «Шпака»:

«...11. Дня 17.XI.43. їздив за тори (*в районі Остріжчини Здолбунівського надрайону ОУН, що знаходились за колією – прим. авт.*), де проводив контролю по підрайонах та станицях і робив мітинги по селах як Мощаниця Чеська, Бунярів, Тесів, на яких з'ясував сьогочасне положення та як можуть забезпечити себе селяни на випадок приходу совєтів. Ця моя перевірка тривала 8 день до 25.XI.43.

12. Мої спостереження: зайнявши від районних до станичних працівників, то більшість є що цілком не розуміють свого завдання, легковажать організаційною роботою, а бавляться в манію величності. Багато є й таких, що пішли в підпілля тільки для власної наживи. Дійсних членів ОУН СД (*Організації Українських Націоналістів Самостійників-державників – прим. авт.*), працівників, кадровиків, отих революціонерів, борців за визволення УССД, є дуже мало, а як взяти під увагу загальну кількість населення і порівняти, то це все є капля в морі. Але думаю що при спільній і упертій праці дастя і це все вирівняти, бо матеріал відповідний є, але бракує сил його виробити а головне охопити.

Постій 29.XI.43. «Шпак»

«Звіт з терену ч.9 від 7.12. до 17.12.43 року» засвідчує запекле протистояння українських підпільників з німецькими окупантами:

«10.12.43р. в місті німецька жандармерія окружила хату поліційно-виконав.[чого референта] СБ міста. Його не застали, перевели ревізію, знайшли 1000 шт. сірників і листок державний. На другій день 10.12. знову окружили хату і застали др. «Зеленого» з матір'ю. Др. «Зелений» почав відстрілюватись. Його ранено і матір і обох забрано.

– Зараз в місті німакі масово арештовують фольксдойчів-східняків. Де і що з ними роблять не відомо.

– 14.12. цілий день з шкільного пункту в Гільчі німецька розвідка спостерігала на Йосипівку на

1940-ві роки. Голова Проводу ОУН(мельниківців) Андрій Мельник.

ліс. У вечері зробили засідку в лісі під Йосипівкою. В той час о год. 7-й вечора їхав я, «Хресний», «Платон» і ще один, німці підпустили на 100м. І з двох сторін відкрили вогонь кулеметний, кинули три ракети. Втраченого нема нічого. Новини:

– Німаки зараз в цілому переводять акцію стягнення контингенту.

– Щоденно їздять ватагами по селах мають списки свідомих людей і арештовують кого застануть.

– 14.12.43 в с.Гільча арештували сотенного «Недолю» – теренової сотні та ще двух осіб.

– Мадяри які стоять по селах, нарікають на німців, що не дають їм їсти.

– В місті німаки окопались, вкопали гарматкі і зенітки.

– Німакі на терен звернули увагу і особливу. Рухати[сь] в терені в день не можливо, можливо лише з формальними документами. 17.12.43р. Підпис [Гандзя].

С[лужба]Б[езпеки] В[ійськового] Н[адрайону] «Луг» за місяць грудень 1943 року повідомляла:

1. Організаційні справи: в даній хвилині точних чисел щодо окремих ділянок роботи подати не можу з тих причин, що як вам відомо я недавно приступив до роботи, а до цього часу чогось подібного не робилося. З голови неточних чисел не хочу вам подавати, а попередніх не має ніяких звітів, на котрих міг би опертися і витягнути звідти відповідні дані. В недалекій будочності надіюся поставити працю над кожним відділом: а) поліційно-виконавчим; б) розвідчо-інформаційним; в) контррозвідку на певній висоті завдання.

2. Противники та їх діяльність: на перше місце в своїй зрадницькій роботі вибралися «Мірошники»*. Були випадки що вони, спільно з німаками брали участь в акції на села, наші. Від деякого часу показали відкрито свою співпрацю з німаками.

3. Внутрішні справи терену: як вам напевно вже відомо, що з причин нетактовної поведінки де яких наших людей, настрої населення, даються зауважити, щораз то більш від'ємні на нашу сторону. Але в парі з тим що ми в данний момент занялися докладною перевіркою наших кадрів, прийде оздоровлення в наших клітинах від засмічення ненадійним елементом. А тому маю цілковиту сміливість твердити, що в короткому часі коли будемо спільно працювати, настрої нашого населення підняти до належної висоти.

Не маю часу тут над тим, але лишаю це, до нашої особистої зустрічі дня 26.12.1943р.

Постій 24.12.1943 С.У. – Г.С./ «Шершень»

Поза сумнівом, повстанці з УПА відслідковували пересування польських озброєних загонів й

1951 рік. Останній командир УПА Василь Кук-«Леміш».

* «Мірошники» – зневажлива, жаргоністична назва мельниківців.

усього підпілля загалом. Так, в архівних документах знаходимо наступні відомості: «Події з терену. Серпень, 1943р. 26 серпня в Корці в костелі (німцями) знайдено зброю, арештований органіст, ксьондз втік. Арештовано 70 інтелігентних поляків і одного їхнього поліцая за зброю в костьолі і відправлено до Рівного. Шеф СБ «Зенон» [12]. Документ за підписом того ж «Зенона» від 4 вересня фіксує: «В Корці німаки арештували 15 поліцаїв-поляків і вивезли в Рівне». Знаходиться у цьому ж фонді розлогий документ з понад 20 пунктів, під яким немає ані підпису, ані дати, ані спеціальних приміток, які робились НКВС після перегляду і «розробки». У ньому (пункт №19) сказано: «Ліквідувати польські святощі». І нічого про фізичне чи інше винищення поляків, як нації, класу, чи цілого народу.

Дослідження істориків України новітнього часу фіксують як безумовний та доконаний факт існування спеціальних терористичних груп, що мали завдання ліквідовувати фізично, чи (та) компроментувати ватажків повстанського руху. Підтверджено це документами партійно-урядового характеру УРСР, спеціальними наказами та інструкціями, НКДБ та МДБ. Та досить рідкісним є документ з цього приводу, який має походження з середовища ОУН-УПА. Він зберігається у Державному архіві Рівненської області [13]. Практично вся 116-та архівна справа має загальну назву «Чорні листи» за 1945-1948 роки. На сторінці 32 читаємо: «Ужинський Леонід Іванович. 1923 р.нар. в с.Посягва. Зараз проживає в Здолбунові укр.[аїнець] жон.[онатий] 3 чол.[оловіки рідні] бідняк освіта 7 кл. Столяр.

Середнього зросту, темно русий, кучерявий. Учасник Революційного руху з 43 р. з приходом більшовиків в 1944 р. був заангажований на агентурну роботу і діяв в наших рядах. Під час арешту нашими втікає з наших рук, і почав діяти разом з гощанським НКВД. Через нього багато знищено повстанців, і віддав для НКВД багато орг.[анізаційного] добра. З початком 1946р. перекідають його з Гощі до Здолбунова де очолює деверсійну групу НКВД в числі 15 чол. Весь час проводив боротьбу проти рев. руху, робив засідки, арештовував селян і т.д. На початку 1947р. поступає на якийсь курс в м.Львів». На тій же сторінці вміщено наступну інформацію: «Косовський Миколай Лук'янович. 1920 р.н. в с.Посягва прож. в м.Здолбунові. кол. бідняк. освіта 3 кл. рільник.

Високий – трохи зігнутий, русявий. Учасник рев. руху. виконував роботу господарчого на ст.Посягва псевдо «Ватутін». З приходом советів в 1944 р. до 1945 він виконував цю саму роботу на початку 1945 р. по змові з агентом Ужинський Леонідом зголосився до більшовиків і почав виконувати роботу при Здолбунівському НКВД. Видав 2 криївки зі збіжжям. Через родинні зв'язки мав змогу довідуватись про наші рухи на селі. Коли зліквідовано його родину органами СБ, очолив групу агентів до 7 чоловік і діє до цього часу».

Цих два документи засвідчують не лише визнання підпільниками з ОУН-УПА фактів переходу їх членів на службу до органів радянської влади, але й непримиренність сторін, що протистояли в цій боротьбі. Карально-репресивний механізм ВКП(б) Радянської України використовував українців, поляків, чехів, інших корінних мешканців Волині і Рівненщини для втілення своєї політики радянізації, пізніше – русифікації місцевого населення. І коли проливалась перша кров українця від руки українця, поляка – з волі поляка, політична та збройна боротьба за українську самостійність часом набувала ознак громадянської війни. Безжалісної, безкомпромісної, якою тільки може бути боротьба через помсту. Та ці моменти лише підкреслювали, а для багатьох – вуалювали реальний стан боротьби українського націоналістичного підпілля проти чергового (цього разу червоного) окупанта. І хоча вона носила національно-визвольний характер лише на Західній Україні, тим не менше потрапила до світової історії як безпрецедентне явище. Здивований силою українського руху опору президент Франції Шарль де Голль висловився з цього приводу так: «Якби мені в Франції в 1940-му таку армію, як УПА, німецький чобіт не топтав би французької землі й місяця!» Ну, а для місцевого цивільного населення, рідня яких загинула в протиборстві радянського режиму та українського підпілля, події другої половини 40-их років стали справжньою незагойною раною. І годі навіть розрізнити, чия рука – бандерівця, енкавеесівця зі спецгрупи чи простого мародера-односельчанина, вкоротила віку цивільним селянам, ремісникам чи інтелігентам. Підсилене комуністичною пропагандою, яка в національно-визвольній боротьбі вбачала лише фактор бандитизму, уявлення про діяльність націоналістів відклалася в

спогадах очевидців під різними кутами. Від повного засудження та невизнання й аж до захоплення героїкою повстанців та їхніх гасел, їх наслідування.

Радянський партизанський рух, який виник у середині 1942 року, був покликаний згідно з наказами центрального апарату ВКП(б) боротися не лише з нацистами-гітлерівцями. Насправді зовсім не стихійний партизанський рух, координований радянським «Українським центральним штабом партизанського руху», спрямовував зусилля на боротьбу із німцями, українськими націоналістами та цивільними українськими адміністраціями на окупованій Німеччиною території. Професійні диверсанти, спеціалісти підпільної боротьби, які пройшли «школу» громадянської війни в Іспанії, були сконцентровані в Москві. З них було сформовано Окрему мотострілецьку бригаду спеціального призначення, яка підпорядковувалася НКВС. На підкріплення для майбутньої діяльності в німецькому тилу були призначені вихідці з Західної України, у тому числі командирований із Пензи здолбунівець Микола Приходько. Перша фаза висадки на окупованій німцями Рівненщині завершилася десантуванням спецгрупи під керівництвом Стехова 16 червня 1942 року. Слідом за нею на Рівненщину було скинено парашутами головну частину бригади «ОМСБСП» – 21 червня висадилась група Дмитра Миколайовича Медведєва. 23 червня разом з групою Кочєткова «медведєвців» нараховувалося 72 чоловіки. Трьома радіостанціями керувала підпільниця під псевдонімом «Африка» – іспанська комуністка Івонна де ля Серас. Вона не повною мірою знала російську мову, а щодо української, то її цілковите незнання забезпечувало надійність її роботи в підпіллі – встановити зв'язки з місцевими вона не змогла б.

24 червня група розвідників під керівництвом одного з командирів розвідки «медведєвців» Капчинського вирушила до перевіреного за довоєнними зв'язками товариша – Ольги Мокляк. 4 серпня надійшла інформація про каральну експедицію фашистів на хутір Яблунець, що на Поліссі. Це було поруч місця дислокації загону, так само як і станція Будки-Сновидовицькі, де червоні партизани вступили в бій з німцями.

20 серпня місцевий підпільник Мазур погодився очолити групу партизанів, яка розпочала свою діяльність в Олевську та Овручі – місцях, де найбільш активними були так звані «бульбівці» – загони спочатку допомогової міліції, а потім українських повстанців, які очолював Тарас Боровець під псевдонімом «Бульба». Член спецзагону іспанець Рівас згодом виготовив фальшиву німецьку печатку для діяльності бойовиків саме загону Мазура – «Загону Батька Василя».

Нарешті 25 серпня 1942 року десантується «секретна зброя» загону Медведєва – професійний розвідник Микола Кузнєцов, якого серед партизанів знали під псевдонімом «Микола Іванович Грачов». 15 вересня радянські партизани дислокувались десь поблизу с.Червона Воля. Ще восени нечисельні загони «медведєвців» вимушені були вести переговори про нейтралітет з українськими націоналістами. Так 21 вересня 1942 року на поліську базу Медведєва повернулася група, яка вела «переговори» з «Тарасом Бульбою» – «отаманом банди «Поліська Січ» – йдеться у книзі С. Стехова [14]. 24 вересня Кузнєцов сповістив, що через Рудню Борівську (с.Борівська) проїхало кілька фашистів, тож потрібно перебазовуватися з місця постою за 150 км. Методика постійного маневрування була справді ефективною з точки зору ведення партизанської боротьби. Практично на 360 градусів навколо загону Медведєва діяли десятки менших груп. Так, 26 вересня от-

1943 рік. Перед виїздом Миколи Кузнєцова-«Зіберта» на завдання до Рівного (реконструкція).

римали від «Батька» радіограму про те, що його загін вже тримає курс на Радзивилівку – понад 6 км від самого загону. Дорогою на південь Рівненщини спецзагін Медведєва виходив на контакти зі стихійно створеними партизанськими групами. Якщо вдавалося з'ясувати їхню прорадянську орієнтацію – їх запрошували до спільної діяльності під жорстким керівництвом «медведєвців». Головним завданням загону під кодовою назвою «Переможці» стало проведення операції «Арнем», яка передбачала підготовку групи Кузнєцова для знищення високих гітлерівських чиновників. Початок «Арнему» було заплановано на 16 жовтня 1942 року. Для населених пунктів південної Рівненщини були вигадані криптоніми: «Рим» – Ровно, «Дядя» – Ерік Кох тощо.

Частина підпільників, які утримували зв'язок із цим партизанським загоном, працювали в установах окупаційної німецької влади, навіть у гестапо. Так за результатами наради членів нелегального ЦК КП(б)У спільно з командирами партизанських з'єднань і загонів, яка відбулася 5 березня 1943 року, було «запропонувано коман-

1969 рік. Портрет М. Кузнєцова роботи художниці І. Лазаревої. У кутку портрету «резолюція» комісара загону «Переможці» Стехова: «Со сходством Н. И. Кузнецова согласен».

2005 рік. Будинок родини М. Приходька по вул. 8 Березня. Нині – музей-квартира його імені.

дирам, комісарам, політпрацівникам і партійним організаціям з'єднань і загонів, підпільним партійним організаціям посилити свою роботу із деморалізації гарнізонів і резервних частин противника, особливо угорських, чехословацьких, румунських, козачих частин, поліцейських і націоналістичних формувань. Для цього засилати до них свою агентуру, закидати листівки і газети, тероризувати командний склад, у місця розквартирування засилати дрібні групи автоматників для створення паніки. Цю роботу поєднувати з бойовими операціями партизанських загонів і з'єднань по розгрому окремих гарнізонів противника [15].

27-29 жовтня 1942 року загін «Переможці» та його розвідгрупи знаходились поблизу сіл Рахни, Лінчин, Балашівка. В одному із численних партизанських звітів йшлося: «В Клесові живе Филимон Артемчук, який служить у поліції. Хоче встановити зв'язок з партизанами. Про свій намір повідомив через місцевого жителя Головача, котрий допомагає нам». Про карателів повідомляв загін і секретар лінчинського старости. А 1 листопада літописці партизанського загону констатували: «людей у нас уже чимало: тільки у «Батька» – 70 чоловік, у Ровно – 34...». Грачов був у Лінчині і з'ясував, що в Березному стоять на постої 60 гітлерівців й готують казарми для прийняття ще 200».

Далі було просування загону в район Цуманських лісів і постійний зв язок із розвідгрупами, які діяли в Рівному, Здолбунові, Дубно та інших містах. Діяльність загону Медведєва та видатного шпигуна й диверсанта Миколи Кузнєцова дійшла апогею наприкінці літа – з початком осені

1979 рік. Будинок на вул. І. Франка в Здолбунові, в якому протягом 1942-1944 рр. розміщувалася конспіративна квартира загону Д. Медведєва.

1943 року. У Рівному Кузнєцов-«Зіберт» застрілив сенатс-президента окупованих територій Функа, керівника «Пакетнаукціону» Кнута, викрав і вбив генерала, який командував іншонаціональними збройними частинами у складі Вермахту, Ільгена. Замахи на заступника рейхскомісара Пауля Даргеля, як рівно ж спроба вбити самого Еріха Коха закінчилися нічим. Щоправда після замаху на Даргеля, вбивства доктора Геля і його секретаря, за підкинутими Кузнецовим документами українського націоналіста в Рівному було розстріляно спочатку сотні, а з кожним наступним замахом на німецького високопосадовця – тисячі ні в чому не повинних заложників із числа цивільних мешканців Рівного, Здолбунова, решти міст краю. Коху для проведення наджорстоких мір потрібен був лише привід – Кузнєцов його забезпечив. Відтак усі обставини діяльності дійсно успішного радянського розвідника Миколи Кузнєцова до цієї пори залишаються під грифом секретності в архівах Служби зовнішньої розвідки ФСБ Російської Федерації. Загинув Микола Кузнецов також за загадкових обставин, як вважають – від рук українських націоналістів. Дискусії з приводу місця та обставин його загибелі тривають досі.

Щодо неоднозначної діяльності радянських партизан на Рівненщині, то статистика їхніх досягнень наступна: пущено під укіс 607 ешелонів противника, знищено 598 паровозів та 3366 вагонів; підірвано залізничного полотна 60 км; знищено та пошкоджено 160 км телеграфно-телефонного зв язку; підірвано 60 залізничних та більше 100 шосейних мостів; знищено 1000 ворожих автомашин, понад 100 танків, більше 200 гармат; 60 бронемашин й чимало іншої техніки. Ворогу завдано втрат у живій силі: вбитими – 22822 німецьких солдатів та офіцерів, пораненими – 3543 чоловіки; вбито українських націоналістів 2275 чоловік, поранено 664 чоловіки [16].

Сучасні історики вважають, що ці цифри значно перебільшені, а про втрати серед самих партизанів інформація більшістю відсутня. Однак те, що радянські партизани воювали не лише з німецькою окупаційною владою, але й з цивільним населенням, місцевою самообороною сіл, займалися грабунком та вбивали – факт незаперечний.

У березні 1944 року з'єднання радянських партизанів Антона Одухи в складі 2400 чоловік вирушило прочісувати Острозький, Здолбунівський, Мізоцький райони Рівненської області та Шумський район Тернопільської області. Це був справжній грабунковий марш: уславлені герої цупили в селах усе, що потрапляло під руки, і поводилися гірше німців часів окупації. Антон Одуха вирішив поквитатися за липневу поразку 1943 року, коли два курені УПА добряче потріпали його загін і вибили з укріпленого табору поблизу с. Теремне Острозького району. Тепер він мав доволі зброї: станом на 1 лютого 1944 року його з'єднання мало 8 гармат, 80 мінометів, 42 протитанкові рушниці, 181 кулемет, 1314 автоматів та ін.

25 березня 1944 року Одуха шифротелеграмою доповів керівникові УШПР Тимофієві Строкачу, що 21 березня підпорядковані йому загони імені Берії, Хрущова та ім. Калініна зіткнулися з відділами УПА в селі Мала Мощаниця *(насправді в Новій Мощаниці – прим. авт.)* Мізоцького району Рівненської області.

За оцінкою партизанів, проти них діяло 700 повстанців, тобто 2 курені. Одухівцям удалося знищити 224 вояки, захопити в полон двадцять одного. Серед здобутих трофеїв: 2 ручні кулемети, автомат та 50 гвинтівок. Свої втрати Одуха оцінив так: чотирьох поранено, дев'ятьох убито, 10 пропало невідомо де.

Але зберігся й звіт УПА про цей бій, у якому стверджується діаметрально протилежне: «Відділи командира «Докса», командира «Великана» і командира «Буревія» мали бій з двома

2005 рік. Символічний надгробок мешканцям села Нова Мощаниця, загиблим від рук радянських партизанів загону Одухи.

батальйонами більшовиків у Новій Мощаниці. Убито понад 120 більшовиків і близько 30 поранено. Здобуто 1 міномет (сотенний), 6 автоматів, 23 коні і 8 сідел. Наші втрати – 4 вбитих і 17 поранених». Два різні звіти про один і той самий бій засвідчують, що втрати в живій силі та зброї були й залишаються донині більше предметом пропаганди, аніж об'єктивного оцінювання.

Сучасні історики вже давно ведуть мову про те, що звітна документація радянських партизанів переповнена міфічними цифрами втрат, яких вони завдали німцям. Цей факт доводить проста звірка документів двох ворожих на той час сторін. На підтвердження цієї тези зазначимо, що ще в лютому 1944 року керівник 1-ої Української партизанської дивізії ім. С. Ковпака Вершигора писав у партизанський штаб: «З'єднання типу Шитова на Волині та ще в запіллі Червоної Армії, мене дуже турбують: «Мы тот отряд, что берет все подряд», «Тетка, открывай шкаф. Мы на операцию приехали», – ось військові доктрини Шитова і його військова тактика». Тобто в діях радянських партизан було не просто замало героїзму, натомість вони дуже часто не воювали, а грабували. Наприклад, такий собі Свєйталов, який «виймав золоті зуби в Городниці, живий і «воює» в тилу Червоної Армії, озброєний так, ніби веде наступ на Берлін».

Для шитовців, одухівців та інших «лісових месників» ворожим Берліном ставали звичайні українські села. Отримавши серйозну відсіч у Новій Мощаниці, радянські партизани розстріляли значну частину села з гармат і мінометів та знищили 41-го мирного жителя, не повідомляючи про це геройство у своїх звітах до Українського штабу партизанського руху (УШПР). Очевидці згадують: «У селі Нова Мощаниця стояв курінь Докса. Були розставлені пости по всіх дорогах. Коли це з'явилися вершники на конях серед дня. Вартові хотіли їх зупинити, але вершники відкрили вогонь по них. З'ясувалося, що це була розвідка якогось з'єднання червоних партизанів. І тут вони висипали з лісу, як сарана. Повстанцям стримати їх, озброєних до зубів, не було змоги. Змушені були відійти в бік Старої Мощаниці. Ця сарана увірвалася в село і почала чинити розправу над мирними жителями. Підпалювали хати і тих, хто не встиг утекти, кидали живими у вогонь. За кілька годин спалили кутки Черняву і Єлисеї...». Потім тіла людей збирало все село і звозило до церкви, щоб відправити панахиду. Від плачу і крику сотень селян здригалися стіни давнього храму. Тільки нещодавно вдалося знайти церковну книгу, у якій новомощаницький священик записав прізвища всіх закатованих одухівцями 21 березня 1944 року [17].

Цікавим й водночас надзвичайно важливим джерелом в дослідженні історії Здолбунова є спогади старожилів міста. Звичайно, їх необхідно сприймати з відомою часткою критики, але заперечити спогади, як цінне, до того ж колоритне джерело у вивченні історії конкретної територіальної громади неможливо. У цьому сенсі звернемося до слів уродженця міста Здолбунова (вул. Вили) Леоніда Євстафійовича Савицького, 1932 року народження. Зокрема, він свідчить, що у 80-ті роки XX ст. Здолбунівський цемзавод (тоді – ЦШК) відзначав круглу дату – 100-річчя з часу свого заснування. Десь у 1985-1987 рр. було вирішено облаштувати доволі знищене місце поховання одного з братів Єлінеків – фундаторів здолбунівської цементовні у XIX ст. Григорій Дибус виконав напис на великій плиті, що мала стати горизонтальним надгробком. Напис було зроблено на підставі чеських текстів на сірому граніті вертикального надгробку. Останній було встановлено коханкою Єлінека й за переказами привезено аж з Житомира.

На цвинтарі по вул.Вили, про який йдеться, було чимало склепів похованих заможних міщан,

у тому числі й Єлінеків. У другій половині 40-х років XX ст. в цих склепах переховувались бандерівці, можливо, просто бандити. Аби ліквідувати будь-які сховки, до 50-х років склепи в більшості було зруйновано, або розтягнуто на будматеріали. Тут же, на «вилівському» цвинтарі знаходиться величезне поховання з часів І-ї Світової війни. Леонід Євстафійович пам'ятає дослівно текст таблички, яка розміщувалася на центральному хресті цього поховання: «Здесь покоится прах 405 воинов российской армии, павших в боях І-й мировой войны». До 1939 року в Здолбунові відчувалась повага до пам'яті спочилих й відтак, до самих поховань. У повоєнні роки на усій площі цієї величезної колись братської могили здолбунівчани почали ховати родичів і близьких, зрештою стиснувши площу поховання 405-ти навічно спочилих вояків до об'єму, який займає 4-5 стандартних поховань.

Тут, на цвинтарі вул.Вили у ІІ-гу Світову війну було поховано 15 німецьких солдатів, які згоріли в підпаленому ешелоні (поблизу сучасного залізничного спортклубу, що існував тоді в якості продпункту) на території Південного залізничного парку.

В дитинстві Леонтій Савицький був прислужником в Монастирській церкві, на місці якої зараз знаходиться капличка УПЦ КП (вул.М.Грушевського). Добре пам'ятає цирк, що приїздив до Здолбунова, – розташовувався в Залізничному парку, де 1947-1949 рр. було збудовано залізничну лікарню. До школи ходив на сучасну вул.-Незалежності (тоді – Сталіна), де з 1939 по 1941 рік на базі чеської гімназії почала діяти «руска» школа. За німецької окупації там розташовувались казарми німецьких вояків і учнів перевели до 2-ї школи – на сучасну вул. М.Приходька, де нині розташовується районний Будинок дітей та молоді. З навчальних закладів, які пам'ятає пан Леонтій, варто виділити велику польську школу (нині – ЗОШ №1), збудовану, за його словами, у 1934-35р.р.; залізничне училище, що розташовувалось у давньому цегляному будинку з колонами по сучасній вул.Ясній (на місці сучасного гуртожитку залізничного СПТУ№2, дещо глибше від вулиці у двір); ремісниче училище по сучасній вул. І.Огієнка в районі виробничого майданчика «Укрцемремонту». В приміщенні ремісничого училища за окупації розташовувався німецький штаб та батальйон зв'язку. Мадярські військові частини у складі вермахту розташовувались у гімназії, що на вул.Словацького (сучасне приміщення ЗОШ№5). Тут на даху було зроблено невелику будку огляду й встановлено кулемет, біля якого увесь час чергував кулеметник.

2006 рік. Могила 405-ти воїнів російської армії, які загинули під час Першої світової війни. Цвинтар, вул. Вили.

1985 рік. Здолбунівський старожил Леонтій Савицький.

До слова, Леонтій Савицький згадує, що жорстокість мадярів не можна було порівняти навіть з німецькою. Десь на р.Горинь було впіймано радянського партизана й доправлено на вул.Ви-

ли у Здолбунів. Мадярські солдати підсмажували його живцем під час допиту на великій пательні. Залоги мадярів стояли також в селах Здолбунівщини – Мостах, Здовбиці та інших... – Понавозили сифілісу, заражали наших жінок, – згадує Леонтій Євстафійович. – Тоді солдати окупантів не питали жіночої згоди на близькість...

З 1941 року в приміщенні, яке більшість здолбунівчан пам'ятає як колишню стоматполіклініку, розміщувалась українська міліція. Спочатку над приміщенням навіть висів жовто-блакитний прапор. Та в 1942-му році українську міліцію, за словами пана Леонтія, було розігнано. В єврейських розстрілах українська міліція безпосередньої участі не брала – стояла лише «в оциплєнії». Дата 5 березня 1942 року назавжди запам'яталася Леонтію Савицькому – спочатку в районі сучасної пожежної станції на вул. Грушевського, потім – в старомильському кар'єрі – розпочалися розстріли здолбунівських євреїв. Переважну більшість євреїв Здолбунова було зібрано в гетто, яке розташовувалося в районі сучасної 5-ї школи (сучасні вулиці Словацького, Чубинського).

Проводив розстріли одноосібно німецький старшина, фольксдойч, мав руду чуприну та походив з польського містечка Гурно-Шльонска. Жив з коханкою-чешкою в Старомильську. Їздив до неї зі Здолбунова на мотоциклі, що увесь час був у його розпорядженні. Через сумну славу ката, його знало в Здолбунові чимало людей. - На сучасній вулиці Грушевського німці розстріляли близько 400 жидів, в старомильському кар'єрі – 2,5 тисячі, – згадує Л.Є.

За свідченням пана Леонтія, наприкінці 1942 – початку 1943 років в Здолбунові заговорили про те, що поляки за Бугом почали різати українців. На Волині українці почали вбивати поляків. Особливо гостре протистояння було в селах Тайкури, Дермань, Лідаво, Здовбиця, Копитків: – Вночі українці ріжуть поляків, – сліди крові стежкою тягнуться від переїзду (вул. 8 Березня) і до костелу – на возах перевозили трупи вбитих поляків. Їх ховали на польському цвинтарі. Вдень поляки їдуть на українські села й палять. Це була польська поліція, яка мала особового складу стільки ж, як і українська міліція – близько 50 чоловік... Вони носили чорні, сірі військові френчі, але були й вдягнені у цивільне...

Під час одного з виходів зі Здолбунова за продуктами на села околиці, матір Л.Є. у його ж присутності ледь не згвалтували, так звані, «хлопці» – важко тепер сказати, були то бандерівці, чи звичайні озброєні бандити. Мотивом було те, що матір була нібито полькою.Час був трагічним і цивільне населення потерпало найбільше.

Стосовно української міліції, то багатьох німці мали заарештувати, наче призначивши збір вночі. Однак, українські поліцаї втекли, захопивши зброю, що була в колишній стоматполіклініці. На їх місце до німецької поліції пішли поляки й над приміщенням по вулиці Фабричній (стоматполіклініка) замайорів біло-червоний польський прапор.

Цікавим фактом, що зберігся в усних переказах здолбунівських старожилів, була історія про підземний хід, який, нібито, сполучав приміщення сеймика за Польщі, за німців – міської Управи Здолбунова з католицьким костелом святих Петра та Павла. Його, нібито, прокопали за німецької окупації у 1941-1942 рр. радянські військовополонені, яких по завершенню робіт німці розстріляли. З наведених вище джерел випливає, що у здолбунівському римо-католицькому костелі польські підпільники з Армії Крайової зберігали під наглядом ксьондза Сєнніцького (а за сумісництвом – господарчого обвуду АК «Здолбунів») чималий арсенал зброї. Та ось сполучення костельного приміщення з будинком Управи видається малоймовірним, хоча польські підпільники й працювали на німців у цьому часі, зокрема – в окупаційному відділі «Командо-306». Та наявність, або експлуатація такого підземного сполучення означала б не просто зв'язки – тотальну співпрацю аківців зі здолбунівським Гебітскомісаріатом, СД, а чи Гестапо. Такими документально підтвердженими даними автори не володіють, тому й ставитись до розповідей про підземний хід треба обережно. Можливо, спорудження земляних фортифікаційних ліній оборонного призначення, яке вели німці руками військовополонених та міських мешканців Здолбунова наприкінці 1943-го – початку 1944-го років по лінії сучасної вулиці Грушевського (від приміщення БКЦ до сучасної міської ради) й спричинило виникнення слухів, а потім – «правдоподібних» гіпотез про підземні ходи в центрі міста. Також згадує про підземні ходи, які обвалилися наприкінці 50-их років уродженець Здовбиці Володимир Баран. Втім, це питання не вивчене, а тому про відсутність чи наявність під-

земних комунікацій у згаданому місці, стверджувати не беремося.

Улітку 1943 року німці, за словами Леонтія Савицького, сильно бомбардували села Здолбунівщини такі, як Тайкури, Лідаво, Дермань, а також протягом цілого дня місто Дубно. Бомбардування означених сіл він пов'язує з діями українських повстанців. За його ж словами, в долині за верхівським лісом розташовувалась база УПА. Ще німці дозволили деяким особам – громадянам чеської національності, мати власну зброю. Щоб ті могли боронитись від бандитів, оскільки більшість чехів (їх великими колоніями були Гільча, Глинськ, Квасилів, де вони мали озброєну сільську самооборону) були заможними господарями й просто не бідними людьми. Часто чехи вимінювали зброю у мадярів: за одного кабана – гвинтівку, за корову – ручного кулемета...

1938 рік. Гурток сільської молоді с.Івачків. Надрайонний провідник ОУН Здолбунівщини Володимир Ступак-«Гандзя» перший зліва у верхньому ряду.

2 Лютого о другій годині ночі в Здолбунів увійшли радянські війська. Німці не вели якоїсь поважної оборони міста (так само, як в червні 1941-го радянського спротиву щодо вступаючих до Здолбунова німців не було жодного). Незадовго до згаданого часу два німецькі бронепоїзди від'їхали із залізничної станції, обстрілявши підступаючу Червону Армію. При вступі ЧА до міста в обороні загинуло троє німців (двоє з них – біля локомотивного депо). Їх трупи кілька днів лежали там, де вони загинули. За кілька днів на трупах залишилася тільки нижня білизна. До слова, найбільша кількість німців загинула під час одного з підпалів залізничного транспорту у вагоні в Південному парку. – Це були – каже Л.Є. – фольксдойчі. Міну тут, на Вилах, заклали під вагони чи то вояки УПА, чи радянські партизани. А ось в районі 140 кілометру (в бік Львова), в Здолбунові було поховання німців з часів І-ї Світової війни.

30 квітня 1944 року Здолбунів останній раз бомбардувала німецька авіація – в повітряній атаці брало участь біля 30 літаків Люфтваффе. Руйнування були значними. Уже незабаром здолбунівчани вперше побачили колони німців-військовополонених. Леонтій Савицький стверджує, що відношення місцевого населення до них було кращим, ніж до їхніх «червоних» конвоїрів.

Наприкінці 1944 року на здолбунівській автостанції було повішено оунівця «Гандзю», в якого на грудях висіла табличка з наступним текстом: «Його руками вбито 54 радянських громадянина». Після того, як «Гандзю» було повішено й натовп трохи розійшовся, якась жінка, що була з малою дитиною, цілувала йому ноги (повішеного хтось роззув). – Коли вішали він встиг вигукнути «Слава» (мабуть, хотів «Слава Україні!», але не встиг) й повис та обісьцявся. Тіло «Гандзі» висіло десь зо три дні – пригадує Л.Є. – Жінку, що цілувала ноги, забрало НКВС й казали, що разом з дитиною її вислали до Сибіру. А піймали його на Крутому Березі (теперішнє село Українка). Григорій Хачатурович Санодпан, – у повоєнні роки працівник НКВС, – розповідав Л.Є. про оунівця «Вишню», якого ловив під Івачковом.

Влітку 1945 року на місто відбувся напад українських націоналістів. Вони намагались хоч якось вплинути на післявоєнну ситуацію й вбивали «совпрацівників», активістів колгоспів, піонервожатих тощо. Останніх п'ять вбитих бандерівців було «посаджено» мертвими під стоматполіклініку десь аж 1951-1952 рр. За переказами, цих п'я-

1956 рік. Леонтій Савицький (ліворуч) біля меморіалу загиблим визволителям Здолбунова у міському парку.

2006 рік. Пам ятник загиблим визволителям Здолбунова, перенесений на цвинтар по вул. 8 Березня.

тьох «останніх» (4 чоловіки та 1 жінку) було вбито у бою в Загорівщині. За переказами свідків, вони цілу добу відстрілювались.

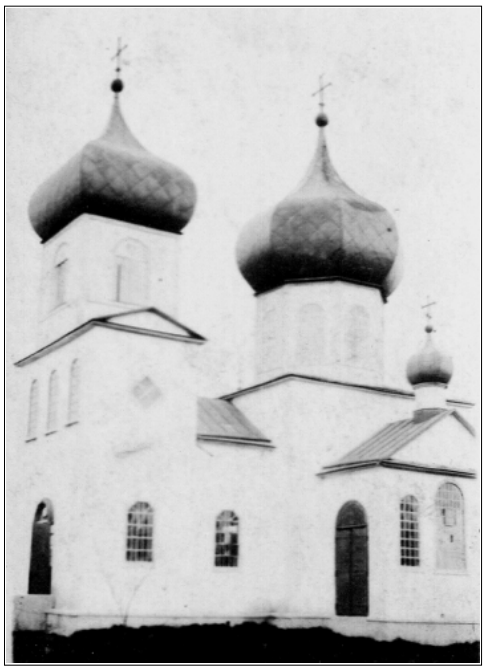
В 1944 році радянські органи вивозили й «агентів «двуйки» – підпільної польської організації. В Здолбунові проживало багато поляків, особливо в передмісті «Вигон» (або «Вигін»), який простягався від 142 кілометру й довкола, на північній схід, а також від лінії ремзаводу й вище до залізниці. Л.Є. пам'ятає цифру в 18 тисяч, бо саме стільки, на його думку, проживало у Здолбунові мешканців до 1940 року. До слова, в приміщенні плебанії поблизу костелу, за радянських часів ще до дитсадка «Чайка» розміщувалася лікарня.

Від 1945-го в приміщенні сучасного підприємства «Цемремонт» розташовувався аж до 1949 року батальйон зв'язку Червоної Армії. Ним командував полковник Бобильов.

Ціни того часу, як пригадує Л.Є., були неймовірно високими: булка звичайного хліба коштувала 120 рублів, а середня заробітня платня складала (наприклад, у батька Л.Є. - Євстафія Савицького, що працював черговим по залізничній станції) всього 500-600 рублів. Навіть коли відмінили хлібні картки у 1948 році, до хлібної крамниці хлібопункта у Здолбунові (сучасна територія підприємства «Заготзерно» на розі вулиць Незалежності і Мазепи) ще й у 1949 році стояли черги від самої Здовбиці. В тому ж районі, за словами Л.Є., на території цементного заводу розміщувався кінотеатр, збудований ще за братів-чехів Єлінеків.

В проміжку між 1962 та 1964 роками в Здолбунові було знесено монастирську церкву – подвір'я Почаївської Лаври. Вона знаходилась на сучасній вулиці Грушевського, трохи ближче до сучасного приміщення міської ради від місця, на якому стоїть каплиця, побудована у 1997 році до 500-річчя міста. Навколо неї ще «за Польщі» знаходилась церковна земля, а в перебудованому приміщенні здолбунівської юридичної консультації – так звана «тепла» церква – складова частина монастирського комплексу. Від сучасної ЗОШ №1 монастирську (тут службу Божу правили монахи) церкву відділяв гарний фруктовий сад. В часі війни поруч (по Грушевського) було прокопано німецькі окопи.

Службу тут провадив один священик-монах, а всього їх було троє. Кажуть, що за Польщі одним із священиків був колишній царський офіцер.

Початок 20-их років XX століття. Свято-Успенська церква.

– Руйнування церкви – наша спільна заслуга, - з гіркотою говорить Л.Є. Райвиконкомом було винесено рішення про аварійність цієї церкви. Ніхто не протестував, нікого не відмовляв. А справжньою причиною руйнування була звичайна комуністична «ідейність» – церква стала центральною спорудою на «стометрівці» від міськвиконкому до Будинку культури цементників імені Леніна».

32-міліметрової товщини канатами, знятими зі старої повітре-канатної дороги старомильських кар'єрів, церкву, наче підперезали й почалось її руйнування. Один гусеничний дизельний трактор не міг звалити цієї «аварійної» будівлі, що мала, ніби-то завалитись сама. Споруда була надійною, а дерево надзвичайно міцним. Тоді з кар'єру пригнали бульдозер «С-100», яким керував тракторист Федя Леонічєв. Церкву, опоясану тросами, почали шарпати в бік БКЦ й нарешті завалили. Дозволили зайти до церкви й щось взяти перед її руйнуванням для тих, хто хотів. Залізну жерсть з церковних куполів було знято й вона ще не один тиждень провалялась у тому ж місці – ніхто зі здолбунівчан не наважився «поживитись» рештками церковного даху. Більшість ікон через людей було передано Святокатеринівській церкві, що «за мостом» на вул.І.Гончара. Настоятеля зруйнованого храму перевели на пасіку Почаївської Лаври.

– Щодо народних назв районів Здолбунова, – згадує Л.Є., – то «шевченківці» називали нас «кавказом» (район проживання по вулицях Грушевського, Приходька та ін.). Назву «Брехаловка», якою, нібито, називали район залізничного вокзалу по вул.17 Вересня (сучасна – І.Гончара) – не пам'ятаю й думаю, що такого не було. «Шевченківців» називали «шанхаєм». Вже опісля війни у декількох районів з'явились інші народні назви, як, наприклад, «негри», або «на неграх» стосовно проживаючої частини населення за залізничним мостом з точки зору тих, хто проживає від автостанції й до села Богдашева. «Куба» – по відношенню до мешканців початку вулиці Шевченка, неподалік здолбунівської цегельні.

Один з перших потужних ударів наступаючої Червоної армії по упівському підпіллю завдала військова контррозвідка «СМЕРШ» в Дермані. Начальник управління контррозвідки НКО «СМЕРШ» 1-го українського фронту на ім'я секретаря ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України Микиті Хрущову під грифом цілком таємно писав у 1944 році: «У селі Залісся, Шумського району, Тернопільської області. Оперуповноваженим Відділу» 287 СД – капітаном Аушевим було затримано і доставлено до опер групи Відділу «СМЕРШ» 13-ї армії, монтер радіомайстерні при бандерівському збройному загонові «Енея», Бородавко Сергій Остапович, оунівська кличка «Сергеїн», 1922 р.н., уродженець с.Коростинівка, Козелецького р-ну, Чернігівської області, українець, одружений, дружина проживає в с.Бошино, Гощанського району, Рівненської області.

На допиті Бородавко дав свідчення, що в жовтні місяці 1943 року проживаючи з родиною в Гощанському районі, був мобілізований в УПА і отримав призначення на працю в радіомайстерню бандерівців.

Згадана майстерня розташована в селі Дермані-ІІ-й, Гощанського р-ну. Начальником майстерні був бандерівець, мешканець цього ж села «Сокол», інженером з електросправи був «Тріска» – за національністю єврей. Окрім того там працювали бандерівці «Сашко», «Старий», «Хрущ», «Вовк», «Тополя», а всю бандерівську групу у цьому селі очолював «Комар».

Бородавко в кінці грудня 1943 року виїздив до командира Південної групи «УПА»- «Енею» в с.Будераж, Мізоцького району, де ремонтував

йому радіоприймач.

Незабаром Бородавко був направлений на курси радіомонтерів в с.Залісся, Шумського р-ну, але як тільки до села увійшли частини Червоної Армії, усі слухачі розбіглись, а він був затриманий.

Вночі 21 лютого 1944 року на підставі матеріалів, отриманих від Бородавко була проведена операція, внаслідок якої затримали:

1. Керівник групи «Комар» – на попередньому допиті назвати своє ім'я, по-батькові і прізвище відмовився.

2. «Сокол» – Мазюк Олексій Матвійович, пропагандист групи «УПА».

3. «Казак» – Бушнєв Олексій Федорович 1917 р.н., зброяр.

4. «Вольний» – Гнатюк Євген Іванович, 1923 р.н., рядовий «УПА».

5. «Льонка» – Абрамов Олексій Петрович, один з підручних «Комара».

6. «Буря» – Кульзицький Володимир Пилипович, комендант «служби безпеки».

7. «Хрущ» – Фрідріх Аноній Дем'янович, 1922 р.н., слюсар зброярської майстерні «УПА».

8. «Ягодка» – Гуменюк Іван Григорович, 1924 р.н., активний учасник банд групи «Комара».

9. Гнатюк Микола Артемович, 1924 р.н., учасник бандитської групи «Комара».

10. Кравчук Василь Степанович, 1908 р.н., учасник групи «Комара».

11. Галета Інокентій Ігнатович, 1915 р.н., рядовий учасник цієї ж банди.

Одночасно за матеріалами Бородавко і даних отриманих в процесі попередніх допитів затриманих, було викрито зброярську майстерню, радіомайстерню й три склади з різноманітним військовим майном.

Під час ліквідації з цих сховищ вилучено:

1. Кулеметів ручних – 4.
2. Мінометів – 2.
3. Гвинтівок – 17.
4. Радіостанцій – 1.
5. Радіоприймачів – 8.
6. Комутатор зв'язку – 1.
7. Телефонних апаратів – 9.
8. Акумуляторів – 10.
9. Телефонного кабелю – 30 км.
10. Мін різного калібру – 450 штук.
11. Порох артилерійський – 500 кг.

Крім того під час ліквідації майстерень вилучено один токарний верстат, 6 ящиків різноманітного слюсарного інструменту, 2-а ящика з запасними частинами до кулеметів та мінометів, 2-і друкарські машинки, різна електро-радіо апаратура й інше майно.

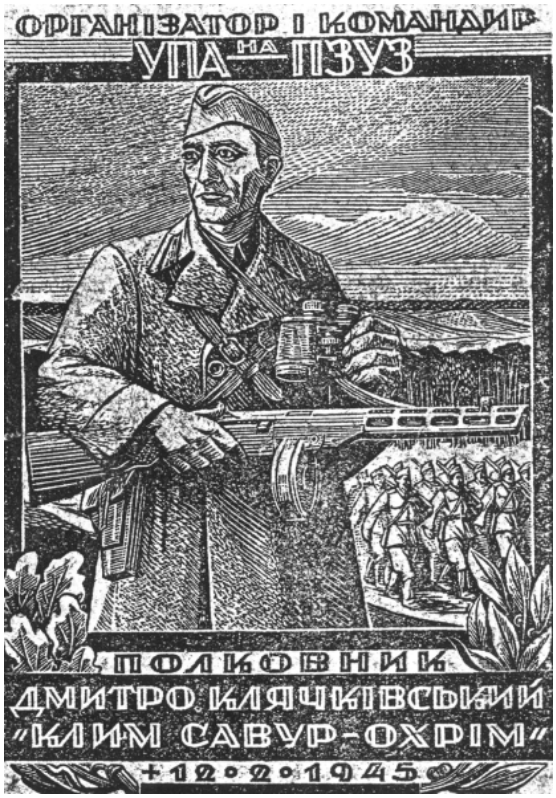
Під час обшуку в домі виявлено підземелля з'єднане ходами з сараями у дворі. Осіб, які там переховувались виявлено не було, а серед знайденої літератури було виявлено справи і документи, які належали політичному референтові кадрайону під кличкою «Хортиця».

Господар дому, де виявлено сховище – Кучерик Василь Лук'янович і його брат Кучерик Григорій затримані.

Оперативна група свою роботу продовжує в напрямку виявлення інших учасників банди і ліквідації складів з продовольством, боєприпасами і зброєю.

Організовано «захоплення бандитів «Тополя», «Сашки» і «Гришки», яких до моменту операції в селі не виявилось.»

Група «Південь» Української Повстанської

1945 рік. Дереворит підпільного художника Ніла Хасевича в пам'ять про загибель крайового провідника ОУН і командувача УПА на ПЗУЗ Дмитра Клячківського-«Клима Савура».

* Евіденція – в значенні аналізу, огляду.

Армії за шифром 22-а-Г-О подає огляд бойових подій від січня по серпень 1944р., зазначаючи, що він є неповний. Практично без купюр подаємо його вашій увазі вперше:

«Січень.

1. УПА-відділ командира Ясена заняли Острiг, який був півтора доби в наших руках. Здобуто зброю і певні господарчі запаси.

Лютий.

2. УПА-відділ к-ра Крука прийняв бій з більшовиками в Старій Мощаниці, де вбито 9 совітів і здобуто їхню зброю. Наші втрати – 2 вбитих, 1 ранений.

3. Над асфальтом Корець-Рівне розбито 3 машини, де ранено генерала Ватутина – командуючого 1-им укр. фронтом, який пізніше помер.

4. Тереновий бойовий відділ напав на воєнкомат в Мізочі, де знищив урядження і папери. Здобуто 2 кулемети.

5. В Михалківцях роззброєно підступом 15 енкаведистів.

6. Івачків – роззброєно 16 енкаведистів.

Березень.

7. УПА-відділ к-ра Шелеста мав бій на Піщанці біля Верхова, де вбито 4 більшовиків і здобуто 4 коні і зброю.

8. УПА-відділ к-ра Ясена мав бій біля Залужа (район Дермань), де вбито 40 більшовиків і 50 ранено. Здобуто 2 максими, 2 легких кулемети, підібрано 40 крісів і 15 коней з сідлами. Добуто 2 фіри амуніції. (В тому часі появився випадково німецький літак, який додатково їх збомбив). Наші втрати – 1 вбитий.

9. В Бондарах місцевий бойовий відділ відбив від більшовиків змобілізованих людей, де вбито 2 червоних і здобуто 2 автомати.

10. Відділ УПА на шляху Дермань-Буща перейняв 300 змобілізованих зі сходу з полоненими проведено пропагандивний мітинг, роздано літературу і направлено додому.

11. УПА-відділи к-ра Докса, к-ра Великана і к-ра Буревія мали бій з 2-ма батальйонами більшовиків в Новій Мощаниці. Вбито понад 120 більшовиків і біля 30 ранено. Здобуто 1 міномет (сотен.) [йдеться про батальйонний міномет крупного калібру – 120 мм], 6 автоматів, 23 коні і 8 сідел. Наші втрати – 4 вбитих і 17 ранених.

12. УПА-відділ к-ра Докса мав бій в Бондарах, вбито 4 більшовиків, 3 ранено. Наші втрати – 1 вбитий, 2 ранених.

1949 рік. Дереворит підпільного художника Ніла Хасевича в пам'ять про загибель крайового провідника ОУН Миколи Козака-«Смока».

13. УПА-відділ Бувалого мав бій в Повчі, де вбито 6 червоних і 1 зловлено живим. Здобуто 3 автомати, 4 кріси і 1 коня з сідлом.

14. Тереновий бойовий відділ к-ра Кожана мав бій з телефоністами, де здобуто 3 автомати, 1 кулемет, 3 кріси. Вбито 5 червоних, 2 зловлено.

15. Біля Бережець роззброєно 8 литовців. Після пропагандивної бесіди їх відпущено.

16. УПА-відділ к-ра Панька роззброїв 24 совітів в Андрушівці. Взято 1 бочку оливи.

17. Тереновий бойовий відділ к-ра Лютого роззброїв 8 більшовиків в Теремному.

18. Тереновий бойовий відділ к-ра Кожана відбив в Обгові 200 змобілізованих. Вбито 5 червоних, 1 ранено. Їх зброю забрано.

19. УПА-відділ к-ра Довбенка мав бій в Старій Мощаниці. Вбито 18 більшовиків, 3 зловлено. Зброю їх забрано. Здобуто 8 фір нагружених салом і м'ясом (награбованим у селян), здобуто 16 тяглових і 7 верхових коней з сідлами.

20. УПА-відділ к-ра Бувалого мав бій в Градках. Вбито 3 більшовиків і забрано їх зброю.

21. Тереновий бойовий відділ роззброїв біля Острога 30 черв.[оних].

22. В Рівному наш відділ зробив наскок на воє-

нкомат. Будинок знищено і спалено всі акти.

23. Жіночий бойовий відділ викрав із Здолбунова 2 машинки до писання.

24. Тереновий бойовий відділ к-ра Кожана переловив в Нагоранах 3 розвідчиків НКВД. Здобуто 1 кулемет і 2 автомати.

Квітень.

25. УПА-відділ к-ра Бувалого розбив в Градках 1 частину контррозвідки НКВД. Вбито 3 більш., 6 взято в полон. Здобуто 5 автоматів, 2 кріси і 1 пістоль.

26. УПА-відділ к-ра Довбенка переловив розвідку НКВД – 4 чоловік, їх зброю забрано.

27. З початком квітня УПА перевела мобілізацію воєнноздібних мужчин серед українського населення. Мобілізація бкла проведена в загрожених теренах (прифронтова полоса і підрайонні центри), внаслідок чого відділи сильно збільшились.

28. УПА-відділ к-ра Довбенка в Обгові розбив 2 батальйони більшовиків. Вбито 115 червоних, ранено невідому кількість. Полонено 16. Всю зброю і амуніцію підібрано.

29. УПА-відділ к-ра Журби мав бій в Перерослі. Вбито 4 більшовиків. Наші втрати – 1 вбитий, 2 ранених.

30. УПА-відділ к-ра Лютого розбив в Андрушівці біля 100 червоних. Здобуто зброю і амуніцію. Вбито 23 червоних.

31. УПА-відділ к-ра Ясена в Гільчі розбив 150 червоних і відбив 90 полонених німців. Здобуто зброю і амуніцію.

32. Підготовлено кілька куренів на Схід.

33. Від 22-27 відбулася велика акція на ліс («Крем'янеччина»). В акції брало участь понад 35000 більшовиків. Крім спецвідділів зужито для цього фронтовиків 2-ої лінії. Головні бої зведено під Гурбами і Бущою. В тих боях вбито понад 900 більшовиків і понад 900 ранено. Здобуто чимало зброї і амуніції. Наші втрати – 150 вбитих і 60 ранених...

Червень.

34. Велика акція більшовиків на ліс і на села спаралізувала до певної міри роботу в терені. Населення залякане більшовицьким терором, частинно здеморалізувалося. Не використали [цього] більшовики і оснували в терені свою сітку сексотів.

Настав час конспірації. Відділи й орг.[анізаційна] сітка внаслідок конспірації і тяжкого положення почали деморалізуватися. Жертви в тому місяці були для нас дуже поважні. Зловлено або вбито за цілий місяць понад 200 осіб. Були випадки, де в криївках стрільці дострілювалися, інших витягали живцем. Це був час, коли ми пізнавали методи боротьби більшовиків з нашим рухом.

1942 рік. Олександр Степчук – курінний командир УПА «Сторчан». Загинув у бою на Гурбах у квітні 1944-го.

Треба було направду застановитися [тобто визначитись], як повести дальше нашу роботу, щоб мати успіх, а в збройній і політичній зустрічі з ворогом – перемагати. Досвід з минулого і потреби майбутнього вимагали від нас певної зміни в нашій роботі.

Липень.

В цьому місяці введено великі зміни в наших політичних постановах і тактичних діяннях. Ці зміни стали певним імпульсом в дальшій нашій роботі, хоч умовини праці не змінилися, робота в терені ожила. Відділи почали зростати.

Не виминати ворога, а безпощадно бити його на кожному кроці, при кожній зустрічі – стало кличем в дальшій нашій боротьбі.

Впорядковано відділи, налагоджено між ними зв'язки і підготовлено відділи до боротьби з ворогом. Організовано школу, яка підготовила 23-ох підстаршин. Відправлено відділ к-ра Компан-

ійця на Схід.

Дії відділів скріпили моральний стан стрільців, привернули їм бойову вартість і піднесли на дусі населення.

42. Відділ УПА – VII/205/кіннота/ зробив пропагандивний рейд (45 км). В селах проведено ряд бесід під кличем «Не дати більшовикам ані зерна».

43. Відділи VII/101 і VII/205 зробили наскок на більшовиків під Майданом. Здобуто 1 кулемет, 1 автомат, 3 кріси і 10 фір збіжжя, награбованого в селян. Збіжжя розділено селянам. Вбито 2 червоних і ранено.

44. Відділ VII/101 зробив наскок на червоних в Старій Мощаниці, де розігнано більшовиків. 1 взято в полон, магазин із збіжжям роздано населенню.

45. УПА-відділ VII/205 розігнав в лісі коло Точивик біля 150 червоних.

Серпень.

46. УПА-відділи к-ра Ясена, к-ра Вира, к-ра Меча і к-ра Панька відійшли на Схід.

47. УПА-відділи к-ра Бистрого і к-ра Кравченка відправлено в іншу Воєнну Округу.

48. Відділи на протязі місяця відбували рейди по терені.

49. Одним з важливіших був рейд відділів VI по Дубенщині, Острізькому та Здолбунівському р-нах, де проведено таку роботу: зроблено 48 засідок та зведено кілька відкритих боїв, в яких знищено понад 300 енкаведистів. Здобуто 13 кулеметів, 23 автомати, 18 пів-автоматів, 48 крісів, 11 пістолів, 83 гранати, 14000 амуніції і іншу зброю. Знищено 500 сексотів. Зірвано або спалено понад 100 мостів. Спалено або забрано 16 автомашин і 2 мотоциклі. Здобуто понад 50 шинель та іншого вбрання та взуття. Зірвано або спалено 3 МТС і 4 млини. Зліквідовано 32 молочних зливних пунктів, до 65 кооперативів, розігнано понад 100 сільрад, роздано населенню понад 150 центнерів відібраного у ворога зерна, 60 цент. солі і ряд інших продуктів і товарів. Спалено 4 парові машини, 8 менших молотарок, знищено 6 двигунів. Спалено 2 лісозаводи і 2 контори. Проведено з населенням ряд зібрань і бесід. Здобутими машинами проїхано 180 км. через 16 населених пунктів (з піснями), розкидано в районних міських установах і на станціях багато літератури. Відбито 148 змобілізованих мужчин, обстріляно 2 танкетки. Зліквідовано 4 пункти протилетунської оборони, здобуто 1 радіо. Наші втрати – вбитих 17, ранених – 23, страчено 2 кулемети, 11 крісів, 3 автомати, витрачено 6000 амуніції, 56 гранат, до 240 кг толу і других розривних матеріялів.

50. УПА-відділ IX забрав в Гаях шкури на 50 пар чобіт.

51. Той же відділ звів бій в лісі коло Обгова з більшовиками. Вбито 15 совітів, без власних втрат.

52. УПА-відділ XV в Бережському і Почаївському р-нах знищив 11 енкаведистів і 2 сексотів. Здобуто 2 кулемети, 3 автомати, 2 кріси, 2 шинелі, 6 пар взуття. Підчас рейду відділ збільшився втроє.

53. УПА-відділ XXIII мав бій з більшовиками в Гриньках. Ворог втратив 8 вбитих і 12 ранених. Знищено 1 автомашину, здобуто 2 автомати і інші дрібні речі. Наші втрати – 2 вбитих, 2 ранених і втрачено кулемет.

Втрати ворога в людях: вбитих – 2165, ранених – 1015, взятих в полон – 110, відбито змобілізованих – 648, знищено сексотів – 549.

Наші втрати: вбитих – 472, ранених – 188.

Постій, 15.IX.44.

Про масштаби бою та наявні в УПА ресурси свідчить архівна справа число 363, яка, звичайно ж, чи не в десятеро применшує число загиблих з радянського боку.

Про відомий тепер бій під Гурбами дізнаємося з «Доповіді внутрішніх військ НКВД Українського округу командуючому військами 1-го Українського фронту маршалу Радянського Союзу Г.К.Жукову про результати операції з ліквідації банд ОУН в Кременецьких лісах Рівненської області»: «м.Рівне. Доповідаємо про результати операції з ліквідації ОУНівських банд в Крем'янецьких лісах. Кременецькі ліси були місцем найбільшого скупчення ОУНівських бандитів й були основною базою південної групи УПА. На підставі агентурно-розвідувальних даних, а також шляхом допитів затриманих бандитів було встановлено, що загальна чисельність банд, пошарпаних у бойових зіткненнях з нашими військами, зазвичай відходила до Кременецьких лісів, де відпочивали, поповнювались й потім знову виходили в південну та центральну частину Рівненської області і північну – Тернопільської.

Раніше проведені операції наших військ проти банд в Кременецьких лісах закінчувались част-

ковим знищенням окремих зустрінутих банд. Зазвичай, банди відходили в глибину лісу, де й переховувались, природні умови сприяли цьому, операції в глибині лісу не проводились.

З метою знищення банд в Крем'янецьких лісах і розгрому цієї їх бази нами було розроблено план великої операції з долученням найбільшої кількості військових сил й оперативних працівників...

21.04 [1944] до вечора усі підрозділи зайняли висхідні позиції й зранку 22 квітня розпочалось їх просування до лісу.

Операція відбувалась з 21 по 27.04 включно. З першого ж дня операції розпочались бойові зіткнення спочатку з бойовим оточенням банд, а з просуванням в глибину лісу — з цілими бандами. З боку бандитів застосовувались міномети, кулемети і ручна зброя.

В лісах і на лісостеповому підйомі бандитами було влаштовано цілу систему оборони: окопи [шанці], бліндажі, завали і т.ін., які використовувались ними в бойових діях. В окремих місцях бої тривали по 8-11 годин. Бандити намагались вийти з оточення, переходили до атак та переважно знищувались.

21 квітня відбулось 2 бойових зіткнення, 23 квітня – 2, 24 квітня – 4, 25 квітня – 4, 26 квітня – 3, 27 квітня – 3 зіткнення. Захоплено трофеї: гармат – 7, станкових кулеметів – 5, ручних кулеметів – 42, мінометів – 15, з них два – 120-мм; автоматів – 31; гвинтівок – 298; ПТР – 6; пістолетів – 16; німецька рація – 1; набоїв – 45000; мін до мінометів – 539; возів – 120; коней – 129; телефонних комутаторів – 2; телефонних апаратів – 4; бензина – 10 бочок; похідна кухня – 1; мотоциклів – 5; ручних гранат – 789. Окрім того, виявлений один справний літак У-2.

Виявлено багато продовольства і речових складів, з яких по попередніх даних, здобуто: цукру – 35 мішків, жита – 56 тон, кожухів – 270, строчених курток – 75, штанів строчених – 105. Виявлено та підірвано два склади з німецькими артилерійськими снарядами та мінами. Виявлена також типографія з 18 ящиками шрифтів...

У складі захоплених живцем є 65 німців, інші 25 німців вбиті. Усі вони, влиті до банди, приймали участь в боях. Наші втрати під час проведення операції складають: вбитими – 11, поранених – 46.

Операцію проведено чітко, точно по плану. Не дивлячись на важкі умови місцевості – густі ліси, глибокі яри і болота, а також часті дощі, на протязі всіх 5 діб операції офіцери і бійці, які приймали участь в операції, проявили зразкову витримку і впертість.

Народний комісар справ УРСР. Начальник управління внутрішніх військ НКВД».

Зі свідчень Ступака Володимира Єфремовича, 1920 р.н., уродженця с.Івачків, Здолбунівського р-ну, він же – районний провідник «Гандзя», надрайонний референт «Карпо». Заарештований у серпні 1944 р.: «Здолбунівський надрайонний провідник «Клим» (Тибенко з Дермані-1) призначив мене рай. провідником в кінці липня 1943 р.

«Клим» мені наказав провести реорганізацію всього району згори до низу. Призначити підрайонних, райони розбити на 5 підрайонів.

Я проробив слідуючу роботу:

1. Організував апарат району за слідуючим принципом:

а). Комендант району був я – Ступак В.Є. під псевдо «Гандзя»;

б). Мій заступник – «Сокіл» – Шевчук Яків, 1921 р.н. з с.Гульча, вбитий в с.Верхів Остріж. р-ну в липні 1944р.;

в). Політреферент – «Хресний» – Назарчук (не точно) Павло, 1920 р.н. з с.Гульча, на XI.1944 оперує в Здолб. районі в якості підрайонного коменданта;

г). Референт СБ – «Чорнота» – Миськов Микола, 1922 р.н. з с.Гульча;

д). Господарчий референт – «Лихо» – Поліщук Олександр, 1914(16) р.н. з с.Бабин Гощан. р-ну, вбитий в серпні 1944р.;

е). Орг.-мобілізаційний – «Луговий» – колишній директор ПСШ в с.Тайкури Здолб. р-ну. Зараз при штабі «Енея». Після нього був «Туман» з с.Гульча – в травні 1944 НКВС його схопило. Після нього був призначений «Сумний» – 1905 р.н. з с.Загорушено Здолб. р-ну;

є). Шеф зв'язку – «Медведик» – звати Григорій, прізвища не пам'ятаю, 1918 р.н., з с.Глупанин. Вбитий в червні 1944р. в рідному селі. Замінила його «Волошка» по вуличному Сметичка Надя, 1922 р.н. з с.Греновчина. Зараз на цій посаді;

ж). Провідник юнацтва – «Сизий» – Кравчук Микола, 1921 р.н. з с.Здовбиця. Зараз діє на цій посаді;

з). Провідник жіночої сітки – «Нона» – Краєвська Галина, 1922-23 р.н. з с.Ново-Мильськ

Здолб. р-ну. Ніби десь зараз працює вчителем і зв'язки з ОУН перервала.

ПО ПІДРАЙОНАМ. Підрайон число 15: 1. Степанівка; 2. Мар'янівка; 3. Ново-Мильськ; 4. Старо-Мильськ; 5. Порозово; 6. Загорушчина; 7. Тайкури; 8. Новосілки; 9. Копитково. Підрайонним був «Степовий» – Неверчук Віталій, 1919 р.н. з с.Новосілки, весною 1944р. арешт. НКВС, цей підрайон приєднано до ВО «Заграва»

Підрайон число 20: 1. Івачків; 2. Глупанин; 3. Йосипівка; 4. Урвенно; 5. Гульча; 6. Лідово; 7. Греновчина. Керував районом «Заверуха» - Кононучук Никандр, 1901 р.н. з с.Глупанин.

Підрайон число 25: так званий підрайон Здовбиця, оховлював тільки це село. Підрайонним був «Шорох» з цього села, заарештований НКВС в травні 1944р. і знаходиться в тюрмі м.Дубно, а зараз - «Морозець» - Дацюк Микола, десь має 30 років.

Підрайон число 30: м.Здолбунів. На становищі підрайонного («Шуляк») Степанчук Микола з с.Здовбиця, зараз – політичний референт Здолбунівського р-ну. На цій посаді підрайонного залишився Приступа Микола – «Перепелиця» з с.Здовбиця, якого 14 вересня 1944р. органи НКВС заарештували і підрайон залишився без керівництва.

Підрайон число 35: 1. Глинськ; 2. П'ятигори; 3. Арестів; 4. Ільпінь; 5. Богдашів. До вересня 1944р. цим підрайоном керував «Залізняк» з с.Ільпінь, якого було заарештовано. Потім підрайон очолив «Грибок», хто він не знаю.

Після травня 1944р. в результаті реорганізації до здолбунівського р-ну було приєднано 5 сіл

1943 рік. Командири групи УПА «Богун». Нижній ряд (зліва направо): шеф розвідувального відділу (ШРВ) «Немо» (Андрій Кисіль); член проводу ОУН «Іванів» (Омелян Логуш); керівник угорської місії до УПА підполк. Ференц Мартон; комендант запілля УПА-Північ «Горбенко» (Ростислав Волошин); командир групи «Еней» (Петро Олійник); керівник охорони делегації «Кропива» (Василь Процюк). Верхній ряд: заступник ШРВ «Палій» (Василь Коренюк); господарчий референт УПА-Північ «Зубатий» (Василь Мороз); шеф штабу групи «Черник» (Дмитро Казван); с.Будераж.

Мізоцького р-ну, з яких утворено новий підрайон: 1. Уїздці; 2. Кунин; 3. Спасів; 4. Підцурків; 5. Коршево. Керує підрайоном «Платон» з с.Коршево. З серпня 1943р. Здолбунівський район шифрувався назвою «ЗЕМЛЯ» (ч.9) і входив до складу здолбунівського надрайону - «ЛУГ». Надрайон мав ще два райони - Мізоцький - «МОРЕ» (ч.19) і Острізький - «ОЗЕРО» (ч.29), провідником якого був «Шпак». До керівництва надрайону входили: провідник «Клим»; орг.-моб. «Місяць», політичний - «Буйний»; СБ - «Шершень»; господарчий «Богун».

Звіт з терену ч.9 на 29.XI.43р.

З праці коменданта та районових референтів [18].

Комендант:

За звітований час від 13.XI.43р. по 28.XI.43р. зробив слідуюче: у трьох підрайонах провів одноденні відправи з підр. екзекутивами та станичними. Відправи мали пропагандивний характер. Обговорено про підготовку та на час приходу більшовиків, про творення залізних запасів та співпрацю й дисципліну в терені.

– 19.XI. зроблено відправу з командантами підрайоновими та СБ підр. Узгіднено працю СБ з підр. командантами, звітовано усно кожного коменданта та ком. СБ підр., та полагоджено деякі недоліки в підрайонах.

– 21.XI. влаштовано святочні сходини в честь базару з всіма підрайоновими екзекутивами та районовими працівниками.

– Полагоджено контакт з містом. Обговорено справу поліпшення праці в місті та створено боївку з 4-х людей.

– Переведено акцію копання криївок, магазинування м'яса, збірку теплого одягу.

– Видано зарядження про творення боївок в підрайонах та станицях.

– Накази отримані згори переведені в життя терену з поясненнями.

Праця коменданта СБ.

– За звітований час зроблено слідуюче:

У всіх підрайонах робив вправи з підрайонними та станичними СБ. Де нав'язано контакт, обговорено конкрітні питання роботи СБ в підрайонах та станицях про співпрацю з командантами та поодиноких референтів підрайонових та станичних, про дисципліну та звітування.

– Зроблено переорганізацію всіх підрайонів, унормовано зброю на підрайоні СБ.

1947 рік. Купюра так званих «бофонів» — Волинь, Камінь-Каширський р-н. Публікується вперше.

– Доповнено відповідний штат СБ в районі та переведено чистку в рядах рай. СБ.

Людей, які не відповідають своїй роботі звільнено.

– Зроблено відправу комендантів СБ всіх підрайонів та комендантів підр. Узгіднено тісне співжиття між собою, коспірацію про саму роботу СБ. Звітованнє поодиноких комендантів підр. та СБ.

– Відбулась зустріч з СБ та боївкою міста, де обговорено про спеціальну роботу СБ в місті, полагоджено недоліки та доповнено штат боївки з 4-х людей.

Праця орг.-моб.

– За звітований час зорганізовано в підрайоні «Б» 22 рої з командантами.

– В підрайоні «О» зорганізовано 35 роїв з 26 командантами.

– Організовано бляхарську артіль з 5-ти людей для роблення їдунів (котьолків).

– Видано інформацію (польова служба і частина впоряду) для всіх підрайонових, для вишколу молоді і всього населення здібного до військового вишколу.

– Приступлено до організовання боївок.

Праця політ. реф.

Організовано пропагандивну трійку при районовому кореспондентові.

– Перепроваджено одногодинну відправу вишкільну кадровиків районових референтур та підрайонових референтур.

– Зроблено відправу пропагандивну з усіма районовими працівниками.

– Зроблено нову евіденцію* технічно-пропагандивного матеріалу.

– Організовано політ. бібліотеку з 320 книжок географічно-історично-політичного і ідеалогічно-білітристичного характеру.

Праця господарчого референта

За звітований час зроблено слідуюче:

– Доповнено повний штат господарчого апарату.

– Зроблено відправи з господарчими підрайоновими та станичними в 4-х підрайонах.

– Переведено акцію масових збірок теплого одягу, кожухів, штанів, роблення светрів, куфайок і інше.

- Переведено акцію різання худоби, свиней, курей, та магазинування.

– Переведено акцію копання криївок та закінчення магазинування збіжжя.

– Зорганізовано районову шефську артіль, в якій працює 25 людей.

– Відставлено 4 транспорти харчевих продуктів та теплого одягу, взуття.

План на слідуючий звітований час

Зорганізувати боївки в районі, підрайонах та станицях.

Підготовити терен до приходу більшовиків та переходу в глубоке підпілля.

Переводити різні масові збірки, творити залізні запаси на два роки.

Зробити генеральну контролю цілого терену.

Зробити евіденцію «чорну листу» ворожих осіб.

Слава Україні!

Героям слава!

Постій 29.XI.43р. К.В.Р. (підпис)

В архівній справі з фонду Р-30 прослідковується наступний огляд теренових подій по Здолбунівському «В.Надрайоні» за період з 20.05 по 07.06.1944р.: «На протязі останніх трьох тижнів замітне посилення більшовицького терору по всіх селах Здолбунівського В.надрайону. З тією метою, щоб перевести масову мобілізацію молоді на роботу й в армію, для успішного перепровадження акції збирання контингентів, зерно- і м'ясопоставки, ворог свої сили розкинув більшими й меншими групами по всіх теренах. І так: Здолбунівський район від початків був найбільш загрожений з усього надрайону. Останнім часом більшовики майже цілковито евакуювались на села з міста. Залізнична обслуга рівно ж втікає на ніч в поля. По деяких селах стоять від довшого часу ті самі частини. Отож мають нагоду вони запізнаватися з усіма родинами, так що їм теренових провідників вже не треба (знають самі прекрасно склад всіх родин). Перед виїздом на роботи населення ховається. Рух по терені майже неможливий як в день, так і вночі.

Дійшло до того, що більшовики невеличкими групками (по 2-х, 3-х чоловік) ходять по всіх селах і хуторах. Вночі такими ж групками ходять всіма польовими дорогами, стежками, роблять засідки біля поодиноких хуторів. З огляду на це наші люди дуже мало рухаються в терені. Праця проводиться політична через летючки а також розмови наших селян (стариків) чи то з червоноармійцями, чи з червоними партизанами.

9.06.1944р. Слава Україні!

Семенко».

У наступному звіті зі Здолбунівського району, підписаному псевдонімом «Самсон», йдеться:

«1. Реорганізація терену.

За період вищезазначеного часу реорганізація перепроваджена в цілому терені. Для поінформування і переведення реорганізації в життя, було скликано по черзі районові екзекутиви і зроблено з ними відправи. В першу чергу замінено новими, комендантів Здолбунівського і Мізоцького районів і також політичних заступників. Скріплено зв'язок новими людьми, перенесено ц.пункти в догідні терени, також потворено цілком нові лінії зв'язку. Розприділення терену переведено слідуюче: від Мізоччини до Здолбунівщини прилучено «Ужгород» (5 станиць), а до Шпака підрайон «Д».

а) Політична робота. По всіх селах Острізчини, окрім тих, де стоять червоні, переведено пропагандивні загальні сходки. Здолбунівщину і Мізоччину забезпечено літературою, там сходини тяжко було провести. В день 30 червня по всіх станицях проведено святочні відправи. Зараз урухомлено технічні звена, які будуть постачать терен літературою і новинками.

б) Робота СБ останньо послабилась, де терен просякнутий сексотами, головно на Мізоччині. Господарка урухомлює головні галузі виробництва. Санітарну роботу перебрав санітарний командир. Проводиться копання сан.криївок, кожен підрайон виготовить 3 криївки на 15.VII.

2. Кількість членів.

В Острізькому районі налічується приблизно 300 членів, в Здолбунівському 220 чл., в Мізоць-

кому 200 чл. Всіх членів разом з районовим і надрайоновим проводом налічується 760 чоловік. Зараз точного стану членів тяжко одержати.

3. Свято Героїв. Свято Героїв святковано у всіх селах Остріжчини, окрім тих, де стоять більшовики – но могили і там також були оправлені. По всіх тих селах були висипані і поновлені могили. Упорядковано біля 75 могил в цьому терені.

В Здолбунівщині і Мізоччині зроблено це в меньшій кількості, но це ще дальше переводиться. За тиждень часу надішлеться спец.звідомлення про упорядкування могил в терені.

Свято 30 червня відсвятковано в цілому терені. Огні горіли у всіх селах повіту, за малими винятками, бо ворог обсадив заздалегідь деякі села: Верхів, Галівка, Точивики. В цей день також розкидано наші летючки і кличі в терені Мізоцького району.

Загальний стан терену. З перекиненням кадрів у відсталі терени і зі скріпленням зв'язку і політроботи, праця в терені пішла вперід. З утратою населення і кадрів найбільше потерпіла Здолбунівщина, де ворог переводив кожного дня акції.

В Мізоччині мимо довгих постоїв червоних, населення добре трималося і в більшости збереглося. Найгірш випали такі села: Будераж, Буща і Мала Мощаниця. Останньо частина червоних, які стояли по селах Мізоччини, всі пішли на фронт, осталися тільки господарчі частини. Кадри після довгих переслідувань взялися знов до праці. По терені Остріжчини більшовики робили акції зі своїх випадових баз: Кунів, Новомалин, Остріг, Оженин і Коростова. Населення в більшості збереглося. Терен Остріжчини є найбільш придатним для ведення господарки. Останньо ворожі сили зменшились і послабили акції.

Здолбунівщина перебуваючи під безнастанним переслідуванням з боку ворога найбільше втратила населення. З села Здовбиці, Степанівки, Глинська виловлено майже всю фізичну силу чоловіків і жінок.

По залізниці відбувається великий рух транспортів зі зброєю на фронт. Всі живуть під вражінням більшовицького наступу на фронті, який принесе великі зміни в положенні. Кадри не падають на дусі і роботу проводять.

Постій, дня 1.VII.1944 р. Слава Україні!
Самсон».

1945 рік. Здолбунівський райвідділ НКВС.

1947 рік. Керівники партизанських загонів і з'єднань — натхненники боротьби з відділами ОУН-УПА: Вершигора, Ковпак (в центрі), Строкач та інші.

Українське підпілля ОУН продовжувало свою діяльність на Здолбунівщині у 1946 р. Це підтверджується архівними документами, зокрема планом «Оперативно-чекістсько-німецьких націоналістів в Рівненській області» на жовтень місяць 1946 р.

Звичайно, німців на Рівненщині не було й сліду, але українських повстанців, що воювали з чекістами 3-го Рейху зі зброєю в руках, необхідно було по можливості очорнити перед цивільним населенням. Так підпіллю ОУН в 40-х роках було причеплено ярлик «українсько-німецьких банд». Звернемось до згаданого вище документу, який стосується «Здолбунівського надрайону», до якого входив і Мізоч, і Острiг:

1. Назва банд і район дії: Бандгрупа ВОП «Деркача» чисельністю 11 чоловік (Гощанський, Острозький, Межиріцький райони).

Заходи: Для ліквідації банди зорганізувати 5 рейдгруп чисельністю 10 чол. кожна.

Озброєння: кожній групі мати: 2 ручних кулемети (РК), гвинтівки і автомат. Керівникові операції мати резерв 1 кавалерійський взвод і автомашину з піхотою.

Метод роботи: безперервний чекістсько-військовий пошук за маршрутами пересування банди, виставлення засідок і доручення всієї агентурної мережі в районі дії.

Сили: 8, 9-й кінний взвод 446 (спец.частини) і 445 спеціальний кінний взвод.

Відповідальний офіцер і оперативний працівник за ліквідацію: Начальник відділу по боротьбі з бандитизмом управління міністерства внутрішніх справ (ОББ УМВС) підполковник СУДОВ.

2. Назва банд і район дії: Боївка СБ «Лютого» — «Морозця» чисельністю 7 чол.

Здолбунівський р-н: Здовбиця, Новомильськ, Івачків.

Заходи: Для ліквідації боївки виділити групу від 3/446 спец-підрозділу, чисельністю 8 чоловік і озброєну 1-м РК, 3 автомати та гвинтівками. Метод роботи той самий.

Відповідальний офіцер і оперативний працівник за ліквідацію: Капітан Воронов, нач. Райвідділу МВД лейтенант Долгунов.

3. Назва банд і район дії: Боївка СБ «Вишні»,

чисельністю 6 чоловік.

Здолбунівський р-н: Глинськ, П'ятигори, Арестів, Богдашів, Івачків, Копитків.

Заходи: Для ліквідації боївки виділити групу від 3/446 спец-підрозділу, чисельністю 8 чоловік і озброєну 1-м РК, 3 автомати та гвинтівками. Метод роботи той самий.

Відповідальний офіцер і оперативний працівник за ліквідацію: мол. лейтенант Козлов, нач. ОББ РО МВС лейтенант Нікітенко.

4. Назва банд і район дії: Боївка СБ «Яворенка» чисельністю 8 чоловік.

Здолбунівський р-н: Глинськ, П'ятигори, Арестів, Богдашів.

Заходи: Для ліквідації боївки виділити групу від 3/446 спец-підрозділу, чисельністю 8 чоловік і озброєну 1-м РК, 3 автомати та гвинтівками. Метод роботи той самий.

Відповідальний офіцер і оперативний працівник за ліквідацію: лейтенант Турок, оперуповноважений мол. лейтенант Федорченко.

5. Назва банд і район дії: Боївка СБ «Медведя» чисельністю 6 чоловік.

Мізоцький р-н: Мала і Стара Мощаниця, Завозівка і Бондарі.

Заходи: Для ліквідації банди виділити 2 рейд. групи, чисельність 10 чоловік від 7 стрілецького 446 спецпідрозділу.

Озброєння: 1-м РК, 3 автомати та гвинтівками. Метод роботи той самий.

Відповідальний офіцер і оперативний працівник за ліквідацію: 1 група – нач. РО капітан Ландишев, лейтенант Маслов, 2 група – лейтенант Волков, нач. ОББ Лудєнцов.

6. Назва банд і район дії: Боївка СБ «Лома» чисельністю 5 чоловік.

Мізоцький р-н: Майдан, Мала і Стара Мощаниця.

Заходи: Для ліквідації банди виділити 2 рейд.-групи, чисельність 10 чоловік від 7 стрілецького 446 спецпідрозділу.

Озброєння: 1-м РК, 3 автомати та гвинтівками. Метод роботи той самий.

Відповідальний офіцер і оперативний працівник за ліквідацію: лейтенант Петренков, оперуповноважений РО МВД – 1 група; мол. лейтенант Міроничев, о/у РО МВД – 2 групи.

7. Назва банд і район дії: Боївка СБ «Дорошенка» чисельністю 12 чоловік.

Заходи: Острозький р-н: Межиріччя, Лючин, Новомалин, Болотківці і лісовий масив.

Для ліквідації боївки закріпити групу від 9 ср. чисельністю 15 чол., озброєну 2 РК, автомати і гвинтівки. Метод роботи той самий.

Відповідальний офіцер і оперативний працівник за ліквідацію: нач. РО МВС майор Антюфєєв і лейтенант Смєтанін.

До 1949 року з організованим підпіллям ОУН на Здолбунівщині було, практично, покінчено. Однак, поодинокі групи з кількох чоловік продовжували діяти. Інформація Рівненського обкому партії ЦК КП(б)У «Про ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів...» від 15 квітня 1949-го була тривожною як у часи війни. У ній говориться: «1 березня 1949 р. В с.П'ятигори Здолбунівського району бандитами було вбито помічника оперуповноваженого райвідділу МВС мол. лейтенанта міліції Ніколенка і дільничного уповноваженого міліції Грохотова. У цьому ж районі 5 березня ц.р. в селі Новомильськ ди-

1975 рік. Меморіал загиблим радянським воїнам у міському парку Здолбунова.

ректор підсобного господарства ОРСа Ковельської залізниці член ВКП(б) тов.Скрипник Г.М. В селі Здовбиця по своїх квартирах були вбиті три місцеві мешканці: Ящук І.М., Федорчук С.І. та Солтис М.І. [19]

Документ містить, очевидно, неточності, оскільки в Здовбиці проживають родини убитих, які свідчають про інше. Так, колишніх повстанців УПА Ящука Миколу Михайловича, Федорука Сергія Гнатовича та зв'язкову УПА Солтис Морію Никифорівну, яка, ніби-то, носила чекістам молоко й передавала інформацію від ватажка підрайонної СБ «Кобчика», було вбито за доволі незрозумілих обставин. Останнього, за свідченням здовбицького автора Ольшевського, було знищено, ніби-то, самою ж бандерівською організацією, оскільки той «зізнався на допиті, що хотів «здати» бандерівську боївку енкаведистам». Натомість, в книзі Кокіна та кількох публікаціях у місцевій пресі йдеться про доволі масштабну оперативну «розробку» керівника здовбицької служби безпеки ОУН «Кобчика», яка носила провокативний характер. Для цього оперативники з НКВС залучили спец-агента «Льоню», який допоміг захопити господарчого підрайону Солтиса та перевербувати на свій бік. Солтиса було відпущено й через нього енкаведисти мали намір вийти на боївку СБ і її керіника. Та «Кобчик» на зв'язок не вийшов й офіцери НКВС-МДБ реалізували новий план його знищення. Для того, щоб не робити це своїми руками, на вищий організаційний рівень спец-агенти, «вживлені» в «клітини» ОУН на місцях, передавали доволі правдоподібну компроментуючу інформацію на цього конкретного керівника. Діяльність в умовах постійної підозрілості часто ставала стовідсотковою запорукою ліквідації оунівського ватажка місцевого рівня, або й середньої ланки. Особливо цинічним було те, що вбивство командира підпілля робилося руками власне самих бандерівців, дезорієнтованих та налаштованих «компроматом» на ватажка. Для досвідчених офіцерів із НКВС-МДБ це полювання на людей називалося «оперативною грою».

У «Довідці МВСУ ЦК(б)У про результати боротьби з формуваннями УПА і підпіллям ОУН» від 29 липня 1949 року зафіксовано нестихаючу, а з впровадженням колгоспів – більш інтенсивну боротьбу проти радянської влади. «Увечері 17 червня 1949 року в селі Здовбиця Здолбунівського району бандитами було вбито ревізора облсільгоспвідділу по МТС Тупатенка й поранено місцеву жительку Гальчину» – йдеться в документах з архіву Рівненської області [20].

1940 рік. Останній обласний провідник ОУН Рівненщини Анатолій Маєвський-«Уліян» (праворуч) у колі друзів.

Така ситуація існувала аж до 1955 року, коли, згідно з радянськими документами, тривав пошук шести озброєних «бандитів» на території усієї Рівненської області. З цих шести особливу увагу в пошуках органи МВС та КДБ приділяли «ватажку так званого Ровенського окружного «провода» ОУН «Ульяну». Згідно цього документу він діяв у Мізоцькому та Здолбунівському районах [21].

Існують свідчення кількох уродженців Здовбиці, що саме тут у 1955 році «Уліяна»-Маєвського, останнього окружного провідника ОУН на Рівненщині, було вбито у ході операції, проведеної МВС-КДБ. І ось зовсім нещодавно рівненський дослідник Ігор Марчук виявив невідомі до цього факти загибелі останнього провідника українського підпілля Анатолія Маєвського в судовій справі його батька.

Справа була в Здовбиці, де й було складено відповідний Акт 19 серпня 1955 року. Начальник облуправління КДБ в Рівненській області полковник Арнаутенко, заступник начальника 4-го

відділу УКДБ Рівненської обл. капітан Радул, начальник відділення 4-го управління КДБ Гненюк, уповноважений УКДБ при Раді міністрів УРСР у Здолбунівському районі підполковник Дмитрієнко, старший уповноважений 4-го відділу НКДБ капітан Стекля, лейтенант військової частини № 3149 Осіпов, сержант в/ч 3149 Кірєєв у присутності мешканців Здовбиці Здолбунівського району Федора Єфімовського, Василя Матвійчика, Олексія Климентієва, Карпа Шишка, Зиновія Майорчука склали цей акт, яким зафіксували наступне. «19 серпня 1955 року під час проведення в Здовбиці чекістсько-військової операції в господарстві Миколи Мануїловича Матвейчука було виявлено спеціально обладнаний бункер «ОУН». На пропозицію здатися бандит відмовився й покінчив із собою – застрілився.

Господарем будинку Миколою Матвейчуком було вказано шлях входу до бункеру. Убитим бандитом виявився Маєвський Анатолій Васильович, уродженець с. Кустин Олександрійського району Ровенської області, відомий у підпіллі «ОУН» під кличкою «Ульян»» – йдеться в документі [22]. У криївці «Уліяна»-Маєвського кагебісти виявили автомат «ППС», пістолети радянського та німецького виробництва, більше сотні пістолетних набоїв, дві ручні гранати й польову сумку. У ній знайшли підпільну літературу – книжки «Колгоспне рабство», «За волю нації», «Молодий революціонер та інші.

Батько Анатолія Маєвського 1887 року народження зумів у 1949-му переїхати до родички в Прилукському районі Чернігівської області й жив там нелегально. А останній провідник Рівненщини Анатолій Маєвський-«Уліян» народився 1915 року, отримав середню освіту, був учителем, у підпіллі ОУН мав псевдоніми «Уліян», «Йовта», «Гребля», «Гриць», «Микола», «Старий», а в останні роки цифрові «імена» – «257», «940», «179», «77», «259».1937 року він закінчив Рівненську гімназію, а далі вступив до вищого навчального закладу у Познані, де проживала його сестра Зоя Маєвська. З початком німецько-радянської війни повернувся до Кустина, де в 1939-41 роках вчителював у місцевій школі. У 1941-42рр. служив у Ровенському Допомоговому комітеті. Від 1943 року й до 1945-го перебував на нелегальному становищі – очолював Ровенський окружний Провід ОУН. До самого 1955 року підтримував зв'язки з батьком через конспіративні зв'язки.

Невисокого зросту, світловолосий щуплявий веселун – таким знали Анатолія Маєвського гімназисти у Рівному; вольовим, відчайдушним й до безмежності сміливим та прагматичним його запам'ятали в підпіллі. З його загибеллю дефакто завершилася для Здолбунівщини з самих трагічних та героїчних сторінок – доба визвольної боротьби 40-50-их років XX століття за омріяну Українську Самостійну Соборну Державу Україну.

Джерела

1. Wszystko o skarbach i przygodie / №4(64) kwiecien 2004. Wroclaw.
2. Центр «Яд Вашем». Мученики Холокосту та Влада. Спогади Героїв. - Тель-Авів, 2003.
3. Деларю Жак. История гестапо. - Смоленск, 1993. - С.327-328.
4. Костюк В. Цього забути не можна //«Нове життя», № 53 (6915) від 10.07.1993р.
5. Деларю Жак. История гестапо. - Смоленск, 1993. - С.327-328.
6. Лепехов Е., Замятин Г. Начало: ложь и правда о 22 июня 1941 года. - Симферополь: Таврия, 2001. - 120с.
7. Ковпак С. Від Путивля до Карпат. К. - С.239.
8. Марчук І., Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го. Рівне: Перспектива, 2002.
9. Панасенко О. «Самохідний матрац» та всіляка інша «ковбасня» // «Рівне вечірнє», 21.12.2001, №142 (867).
10. Romanowski W. ZWZ – AK na Wolyniu 1939-1944. - Lublin, 1993. - S.88.
11. Там само.
12. ДАРО, ф. Р-30, оп.2, спр. 15, ст.52.
13. Звіт з терену ВО 4/7 від 21.10 по 30.10.1943р. (ф.30, ст.2, оп.16, ст.224). Постій 7.10.43р.
14. Стехов С. Загін особливого призначення. - К.: Політвидав, 1979. - Литературная запись Г.Л.Ляшука. - 157с.
15. Партархів Ровенського обкому компартії України. Ф. 1, оп. 1, спр. 41, арк. 1-32.
16. Партархів Ровенського обкому компартії України. Ф. 1, оп. 1, спр. 47а, арк. 29-147.
17. Марчук І., Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го. - Рівне: Перспектива, 2007. - 200с.
18. ДАРО, ф. Р-30, оп.2, спр.116.
19. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр.39, стр.27-28.
20. Літопис УПА. Нова серія, т.7. - 2003. - С.125.
21. ЦДАГО, ф.1, оп.23, спр.5944, арк.41-43.
22. ЦДАГО, ф.1, оп.24, спр.4081, арк.6-7. «Довідка адміністративного відділу ЦК КПУ про оперативний стан у західних областях України і боротьбу органів КДБ щодо ліквідації залишків підпілля ОУН» від 6 травня 1955 року).

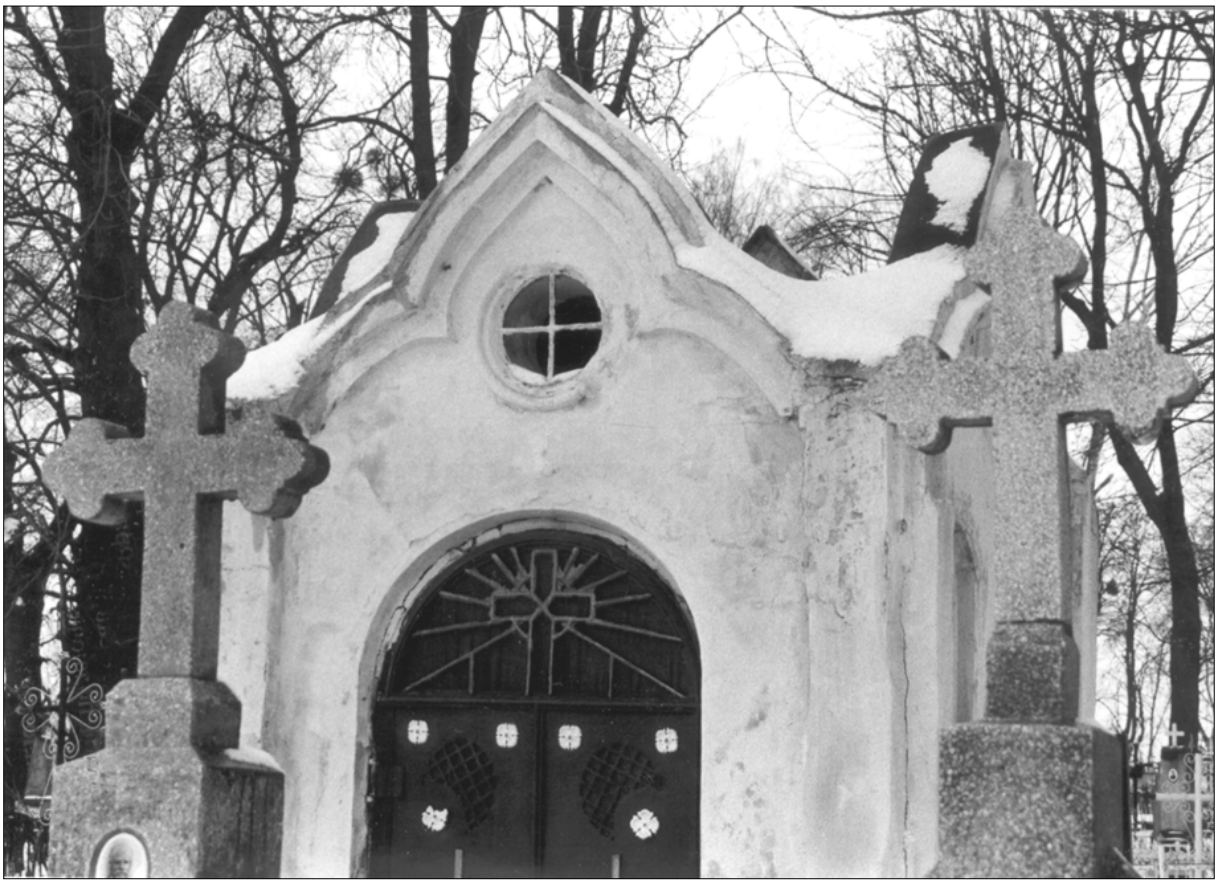
1998 рік. Із цих здолбунівських кар'єрів розпочинався промисловий та цивілізаційний розвиток міста в XIX ст. Світлина Віктора Леця.

1933 рік. Крейдокопи разом із дирекцією в старомильському кар'єрі. Фото з архіву РОКМ.

1913 рік. Загальний вигляд залізничної колії від 142-го кілометра на старовинний цвинтар, що на вул. Вили (район теперішньої вул. Мартинівка).

1999 рік. Каплиця XVIII-XIX століть на цвинтарі, що на вул. Вили Перші.

1999 рік. Характерні хрести козацької доби XVII-XVIII століть тесані з каменю-пісковика, розташовані на давньому цвинтарі Здовбиці.

1997 рік. Два подібні до здовбицьких хрести з трьох, зафіксовані світлиною з відеофільму «Здолбунову-500». Ці українські реліквії до 1998 року знаходилися на подвір'ї Свято-Катеринівської церкви УПЦ.

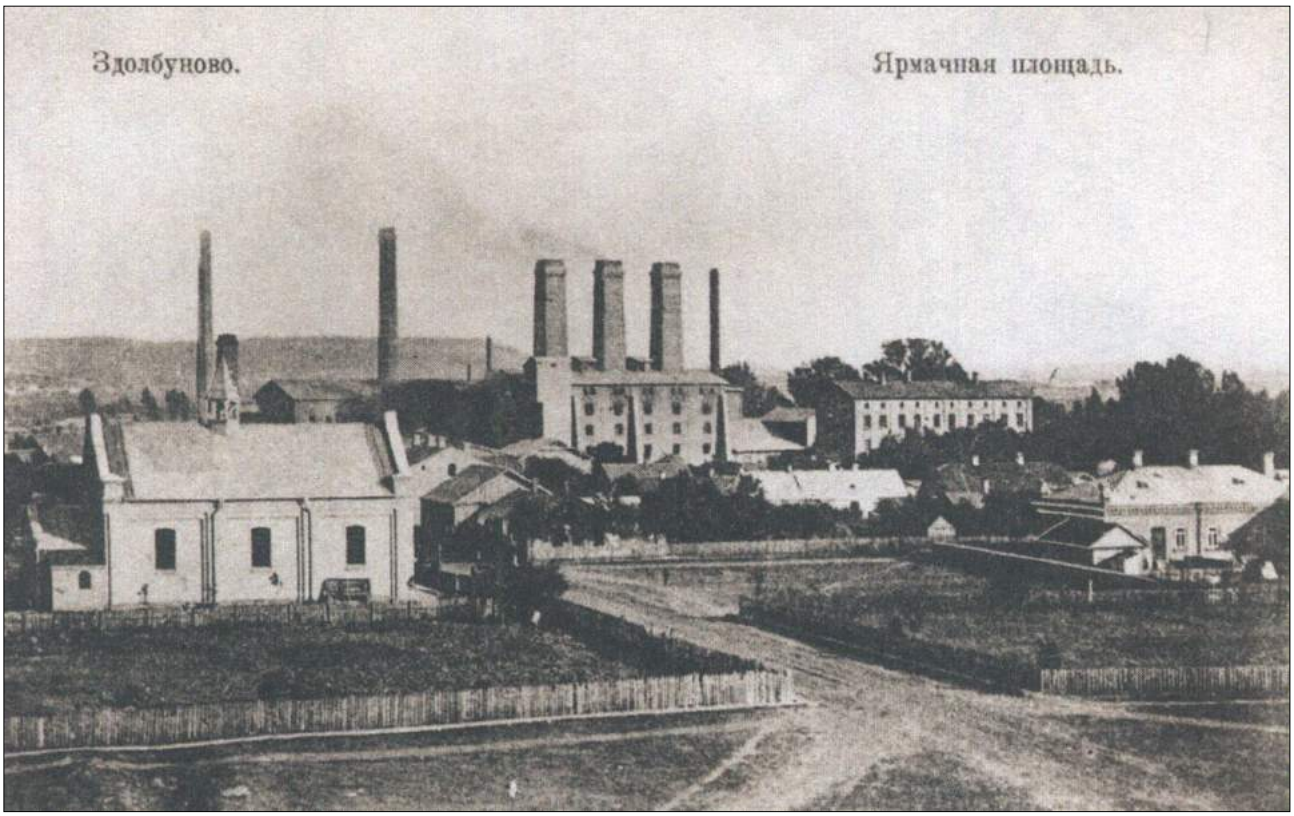
2004 рік. Козацький хрест XVII ст. поблизу річки Пляшева на «Козацьких могилах».

2000 рік. Богдашівська Хресто-Воздвиженська церква дерев'яної архітектури. Збудована в стилі українського бароко в XVIII столітті. Розташована неподалік сучасної межі Здолбунова.

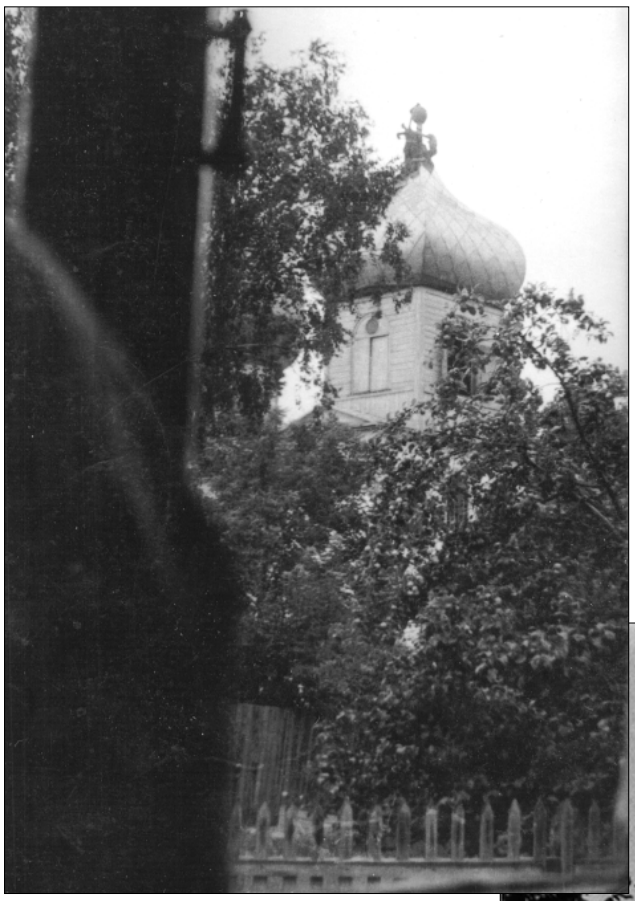

1910 рік. Свято-Успенська православна церква (праворуч), перенесена до Здолбунова на зламі XIX-XX століть, відома під назвою «Почаївське подвор'я».

1999 рік. Каплицю на вул. Грушевського (колишній Длугій, Калініна) було збудовано 1997 року до 500-літнього ювілею міста.

Монастирська Свято-Успенська церква, на куполі якої здолбунівець-атеїст зняв хреста в 1961 році. Фото зроблене з вікна Будинку піонерів (колишні монастирські келії) Павлом Ковальчуком.

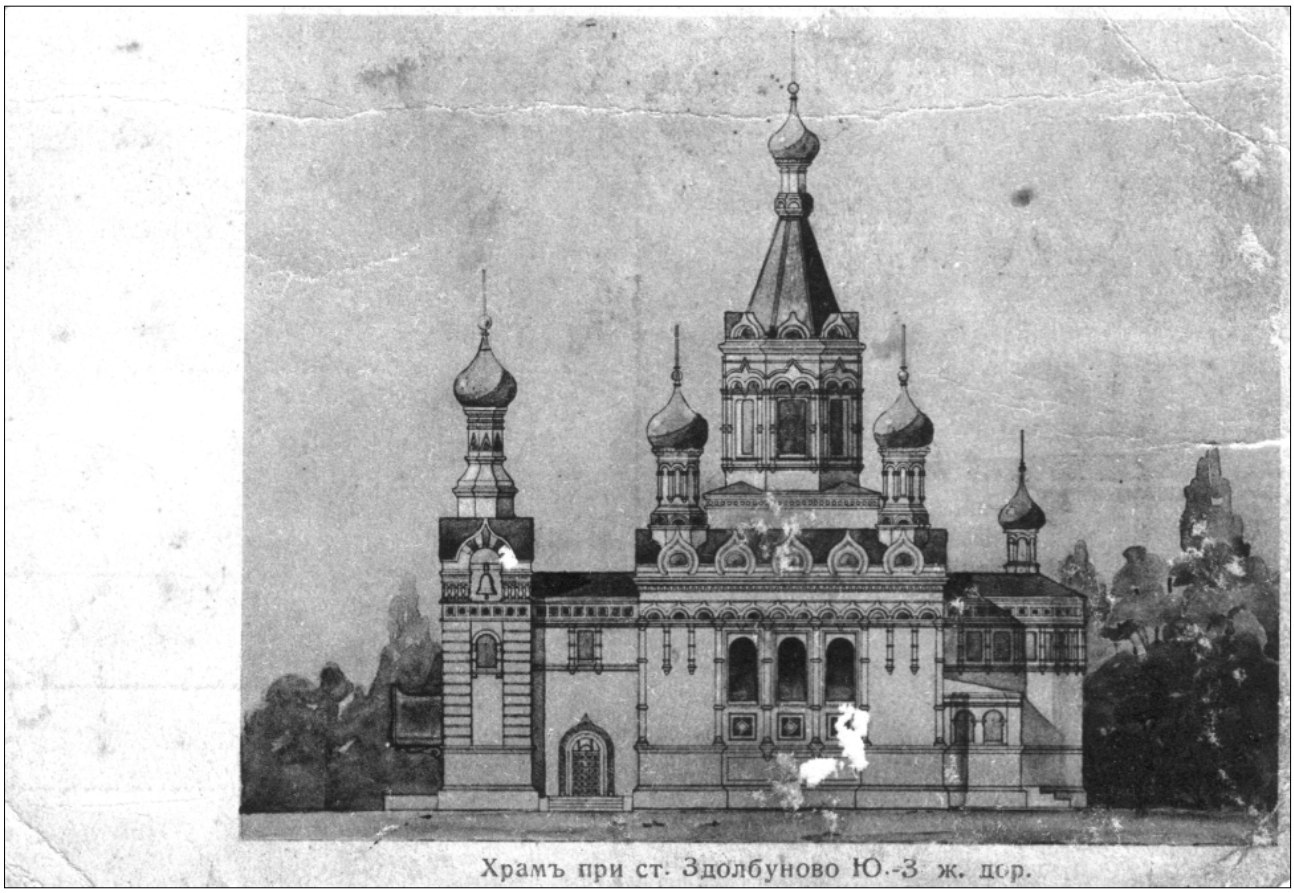

Каплицю УПЦ КП збудовано майже на тому ж місці, де стояла монастирська Свято-Успенська церква, зруйнована радянською владою у 1961 році.

2000 рік. Надгробні стели єврейського цвинтаря XIX-поч. XX століть, що на вул. 8 Березня, на межі Здолбунова та Здовбиці. У 1939 році в Здолбунові проживали 3,5 тис. євреїв. Більшість із них загинула під час німецької окупації в 1942-1943 роках.

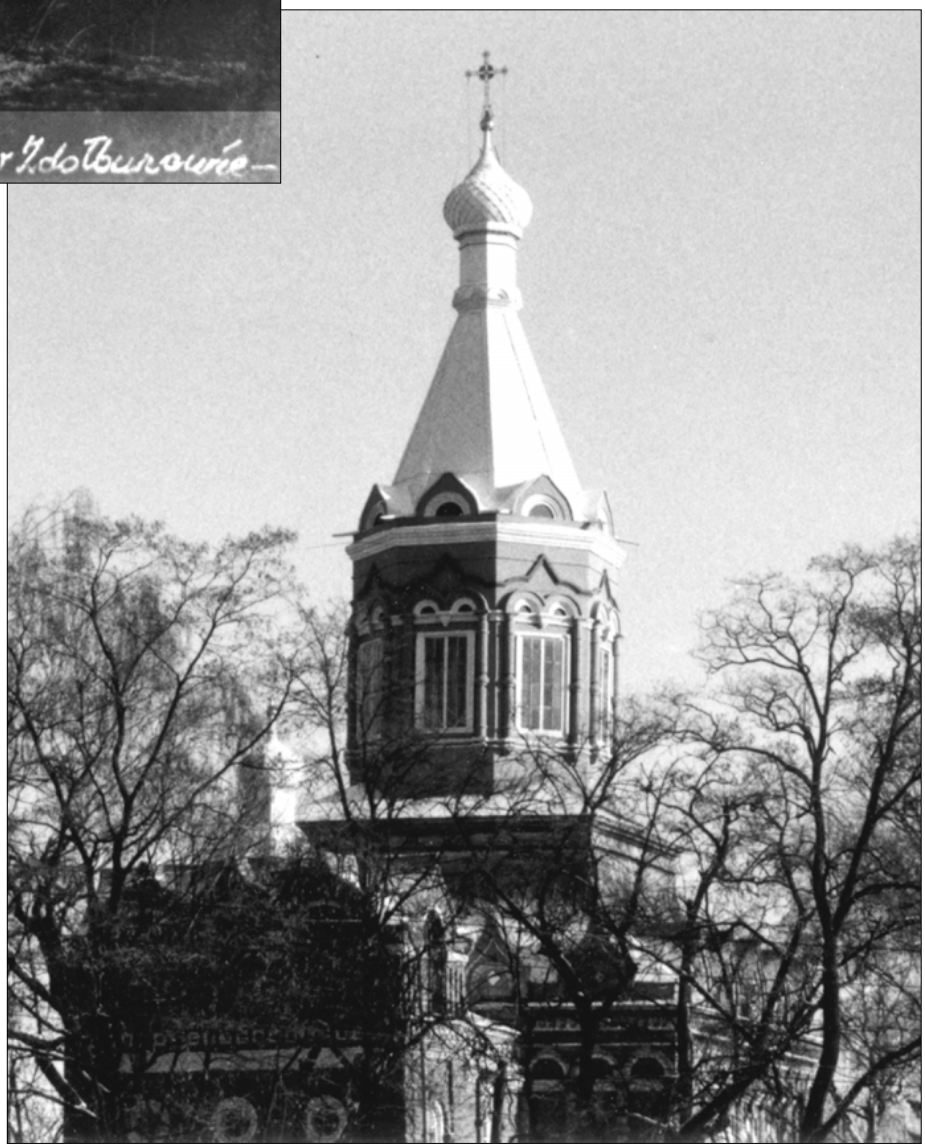
1898 рік. Свято-Катеринівська церква, збудована за кошти Імператорської Києво-Ковельської залізниці.

2000 рік. Нижня світлина — загальний вигляд храму зі сходу (бабинець).

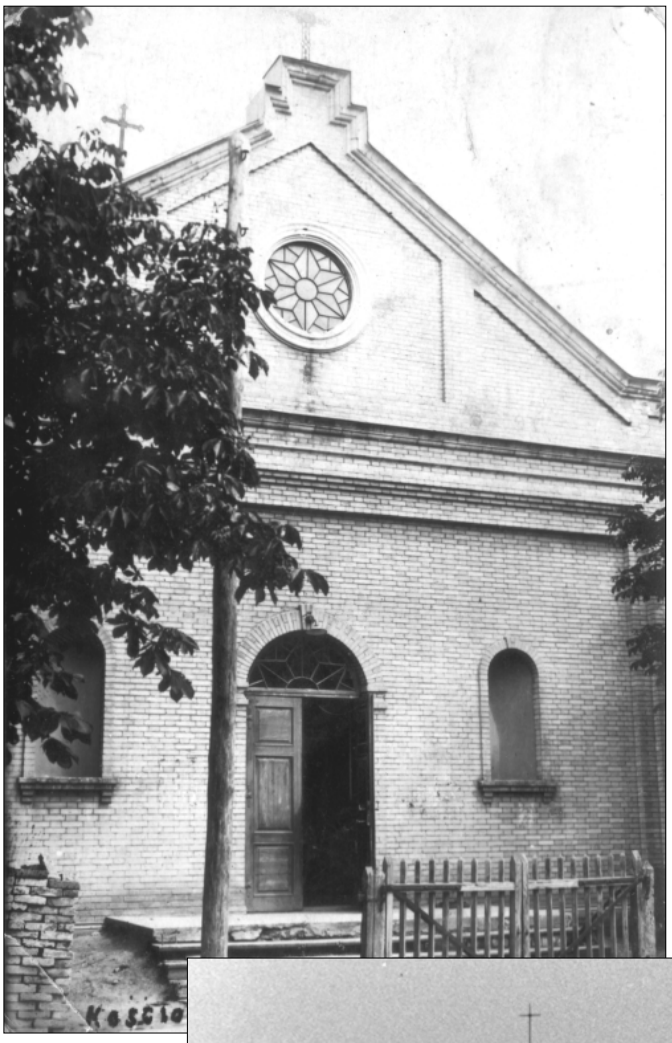
Світлини Свято-Катеринівської церкви, зроблені в 1929-му (вгорі) й 1999-му роках.

Зовнішній вигляд Свято-Катеринівської церкви різниться від первинного після бомбардувань німецькою авіацією у 1944 році. Замість першопочаткових семи куполів тепер храм має лише три.

Свято-Катеринівську православну церкву збудовано в типовому російському архітектурному стилі в 1893-1896 роках інженером Лебединським за проектом архітектора Куликівського.

Римо-католицька парафія постала в місті 1908 року як частина приходу села Тайкури. Після 1945 р. вперше відновлено службу Божу святковою літургією на Різдво 1991 року.

Першим ксьондзом костелу був Олександр Сєнницький (1888-1970), котрий з більшістю парафіян залишив Здолбунів у 1945 році під час україно-польської депортації за рішенням урядів СРСР та Польщі.

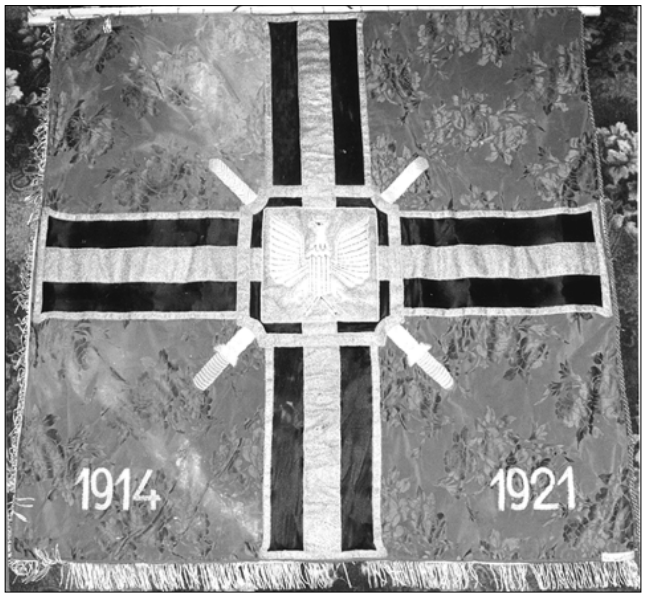

Римо-католицький костел Св. апостолів Петра і Павла розташований на розі вул. Фабричної та Пушкіна (колишній Костельній).

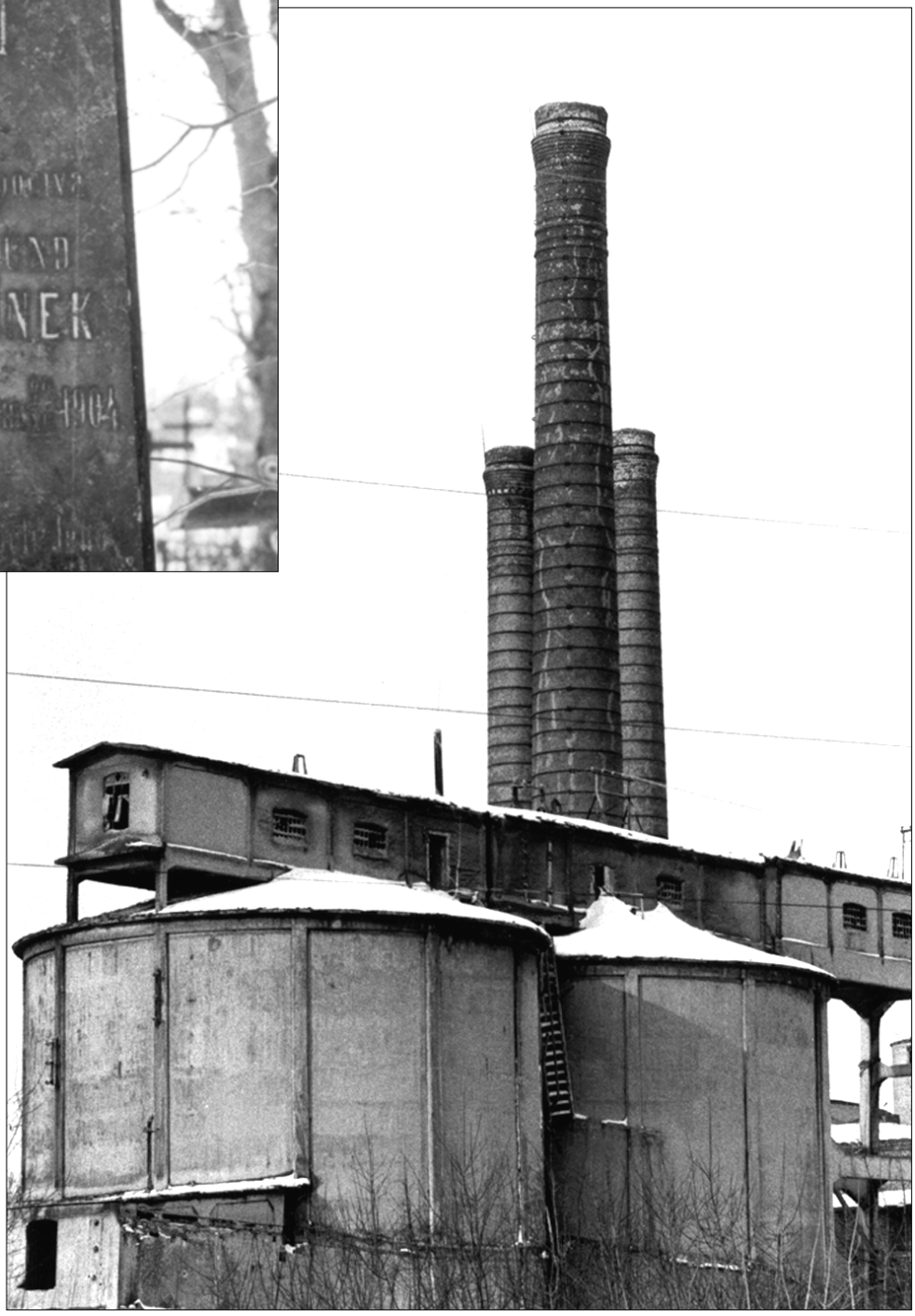
Хоругва Союзу добровольців Війська Польського (відділ у Здолбунові), які воювали в 1914-1921рр. на різних фронтах і здобули власну державу, що проіснувала до 1939 року. Хоругву знайшли робітники на горищі костелу Св. Петра і Павла в 90-их роках XX ст. Реліквія зберігається в ксьондза костелу о. Андрія Щісловіча.

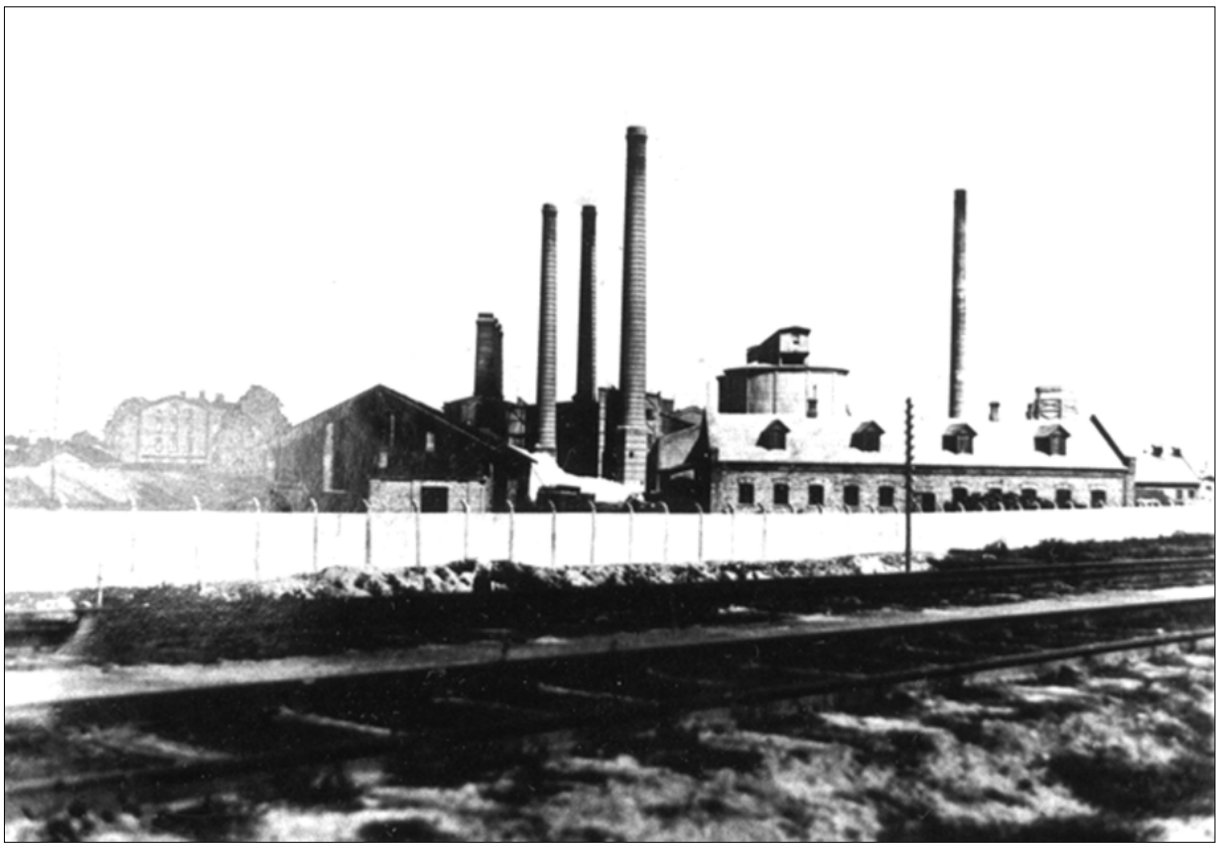

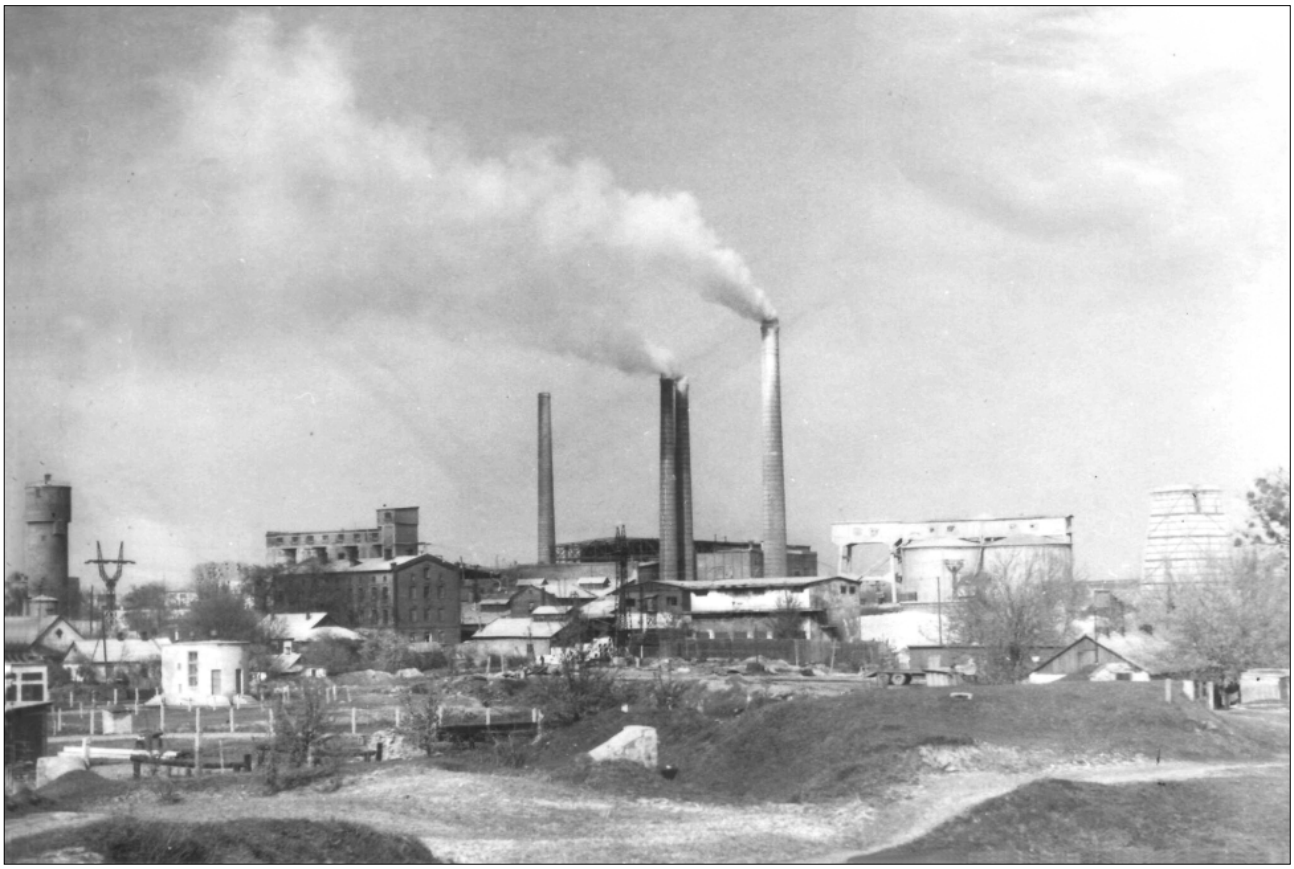
1999 рік. У підніжжя цього вертикального надгробка Едмундові Єлінеку (1836-1904) 1986 року було встановлено меморіальну горизонтальну плиту, на якій російською мовою зазначено, що тут спочиває прах Александра Єлінека. Цвинтар, вул. Вили.

1999 рік. Обриси труб старого цемзаводу змалку знайомі кожному здолбунівцю.

1930 рік. Панорама здолбунівської цементовні «Волинь» із вул. Вили Перші.

1980 рік. Загальний вигляд корпусів старого цементного заводу від «140-го кілометра» залізниці.

1999 рік. Корпус старого цементного заводу, заснованого чеськими колоністами братами Єлінеками (вигляд з вул. Незалежності).

Добудовані в 1914р. споруди цементного заводу (вигляд із вул. Фабричної).

1932 рік. Навчання команд пожежної охорони та поліції Здолбунова на території старого цементного заводу. На передньому плані — директор цементовні пан Кароль.

2005 рік. Корпуси нового цементно-шиферного комбінату з'явилися одночасно з будівництвом Здолбунова Другого в 50-60-их роках XX ст.

1936р.

Знайдіть 10-ть розбіжностей... між зображеною на світлинах сучасною вулицею Княгині Ольги (фото внизу) та колишньою вул. 3-го Травня (фото вгорі).

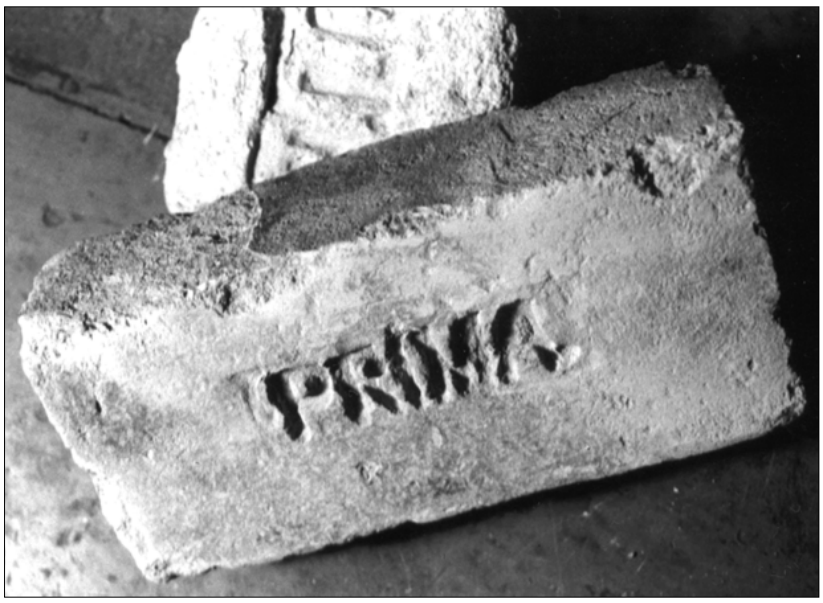
1999р.

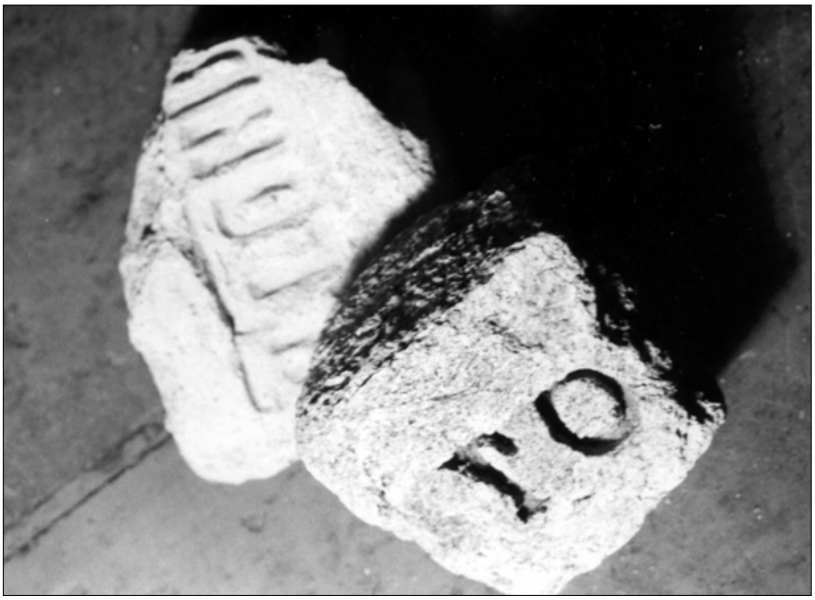
1926 рік. Чеська 4-класна школа, збудована на вул. Костельній осідлими наприкінці XIX століття чеськими колоністами в 1905 році.

1999 рік. Типова забудова Здолбунова й подібних заштатних міст Російської імперії початку XX ст. Приміщення відділу культури Здолбунівської РДА, що на вул. Пушкіна (колишній Костельній).

Цегла з заводськими клеймами марок «PRIMA» та «А.У.Б.», «Г.О.» та «N.London» використовувалась переважно у будівництві житлових будинків наприкінці XIX — початку XX століття для зведення печей та коминів, а також стін, що несли основне навантаження.

Таку цеглу було знайдено під час реконструкції будинку на вул. Княгині Ольги. Та головний інтерес складає цегла дореволюційного виготовлення із клеймом «Здолбуново. К[азенний] З[авод] №2»

Цегла згаданих марок на світлинах збереглась з розібраного в 1992 році будинку, який належав родині Кравчуків-Борилюків.

1938 рік, смт Березне. Приватна господарка Івана Маркова (на фото вгорі — перший зліва). Це «мале підприємство» виготовляло криничні кадки та будівельні блоки з високоякісного здолбунівського портландцементу На передньому плані розміщені паперові мішки з написом «Cement portlandzki. Wolyn». Дерев'яне кліше цього напису нині зберігається в музеї ВАТ «Волинь», що в БК цементників.

1914 рік. Семафор залізничної станції Здолбунова (Південний парк).

1999 рік. Сучасний вигляд колії та залізничного транспорту вузлової станції Здолбунів.

Вигляд на будівлю вокзалу та залізничні колії в 30-их роках XX ст.
Світлина зберігається в колекції сучасної ЗОШ №5.

1999 рік. Залізничний транспорт — візитна картка Здолбунова...

1931 рік. Заняття гімназисток фізичними вправами в часи, коли гімназія мала статус жіночої. Засновницею Здолбунівської гімназії (нині — ЗОШ №5) була баронеса Елеонора фон Таубе.

1918 рік. Випуск Здолбунівської гімназії, в якій тоді навчалися юнаки та дівчата.

1999 рік. Приміщення сучасної ЗОШ №5, що на вул. І.Гончара (колишній Колейовій, Юзефа Пілсудського, Адольфа Гітлера та 17 Вересня).

Гімназія баронеси фон Таубе збудована на початку 1900-их років. Такою її бачили сучасники С.Петлюри, який 1919 року провадив тут військові наради уряду Директорії УНР.

1932 рік. Такий вигляд мав залізничний вокзал Здолбунова до його бомбардування німецькою авіацією в 1944 році.

2000 рік. Ворота міста - залізничний вокзал. Таким його відбудували наприкінці 40-их років XX ст. німецькі військовополонені.

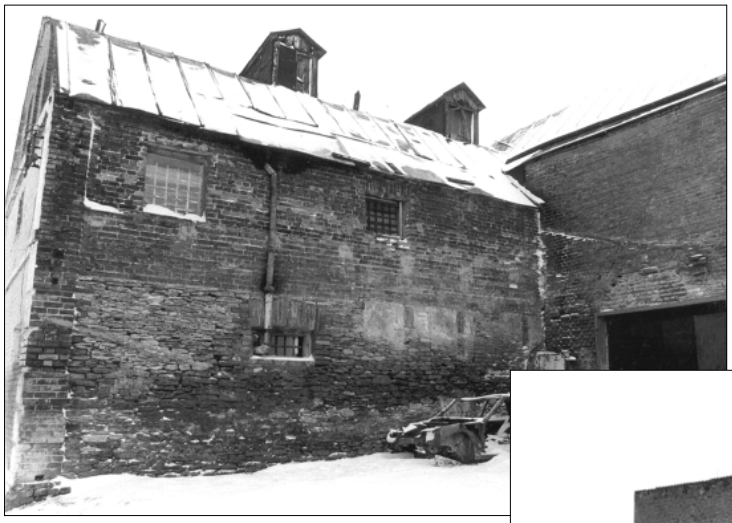

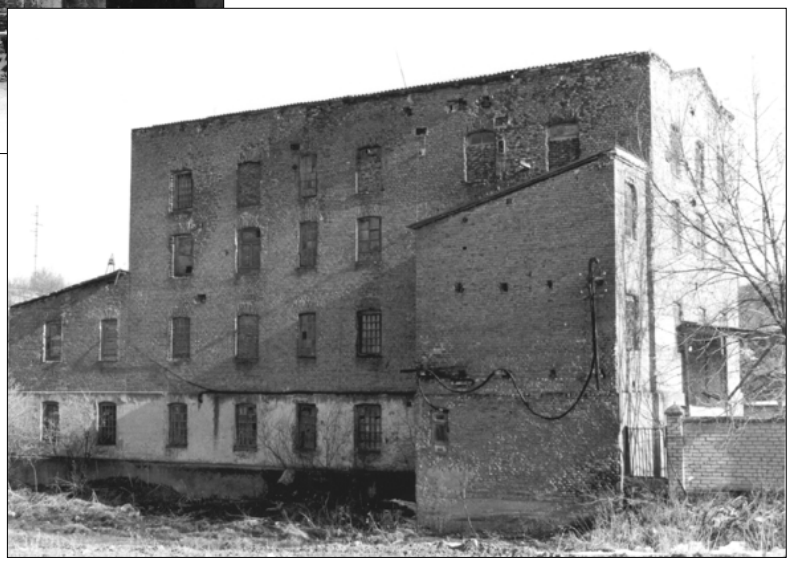
1999 рік. Сучасні ремонтні цехи Здолбунівського локомотивного депо, прибудовані до невеличкого паравозного депо, збудованого 1873 року.

Збудований 1913 року будинок зв'язку Львівської залізниці, що на вул. А.Міцкевича, 13. До 1939 року — приватний маєток заможного здолбунівця.

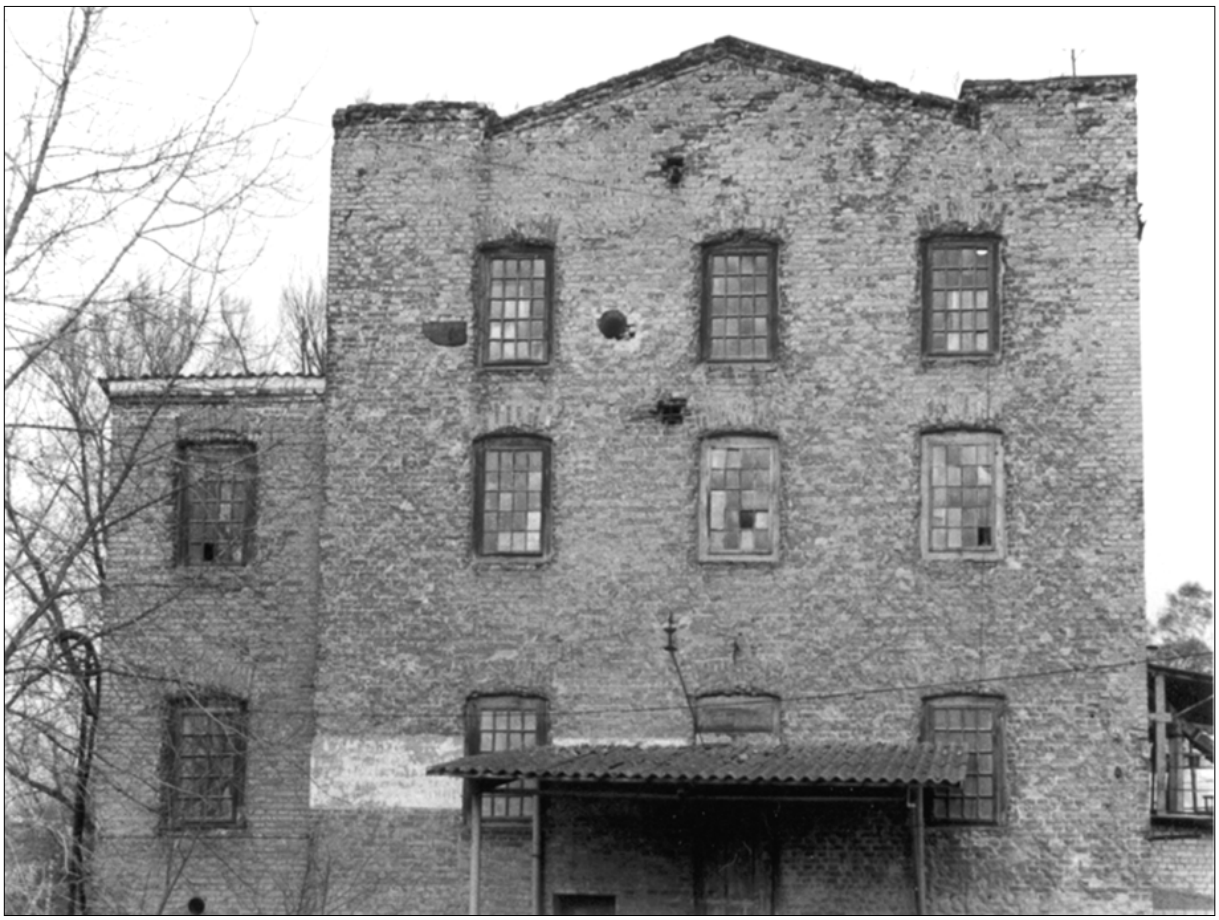

2000 рік. Історія здолбунівських млинів, збудованих у Старомильську, на вул. Шевченка (не зберігся) та на Вилах — яскрава ілюстрація економічного розвитку Здолбунова на зламі XIX-XX століть.

2006 рік. Один з двох перших млинів, збудованих на вул. Вили на початку XVII ст. Перебудований у віці XIX-му прадавній млин стояв саме тут.

1999 рік. Колись водяний млин сусіднього села Старого Мильська збудовано наприкінці XIX ст. Тепер вул. Старомильська у Здолбунові.

1999 рік. Будинок у Здолбунові на колишній вул. Гандльовій, збудований на зламі XIX-XX ст. (вигляд із двору). Репрезентує типовий єврейський стиль забудови.

1998 рік. Один із найдавніших дерев'яних будинків Здолбунова на вул. Шевченка ілюструє характерну українську забудову сільського типу середини XIX ст.

Уламок минувшини в сучасному місті: історична табличка з назвою вул. Шевченка польською мовою, яка збереглася на «рідному» будинку із 20-х років XX ст.

1918 рік. Вулиця Колейова (згодом — Пілсудського, Гітлера, 17 Вересня, Івана Гончара). Вигляд на Свято-Катеринівську церкву.

1999 рік. Колишній готель з рестораном (тепер житловий будинок з магазином) на вул. І.Гончара, 44. Належав підприємцю Шкуратову. Тут «знімали» своїх клієнтів «нічні метелики» Хани Шустер — власниці двох борделів на вул. Жидівській (теперішня вул. Чубинського).

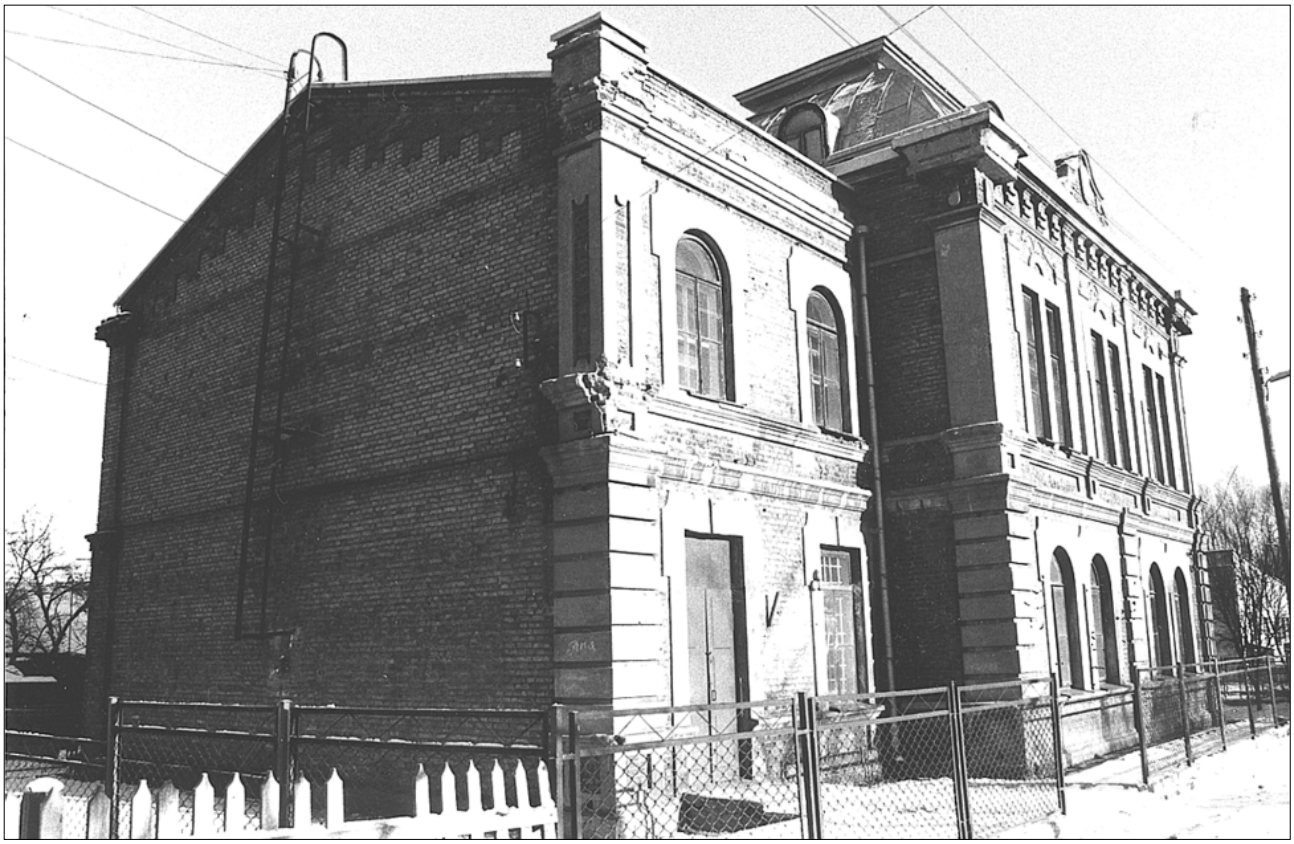
2000 рік. Залишки архітектурних примх у будинках заможних міщан: №28 на вул. Княгині Ольги (колишній 3-го Травня). Нині фасад зруйновано «євро»-ремонтом, історична номерна табличка зникла.

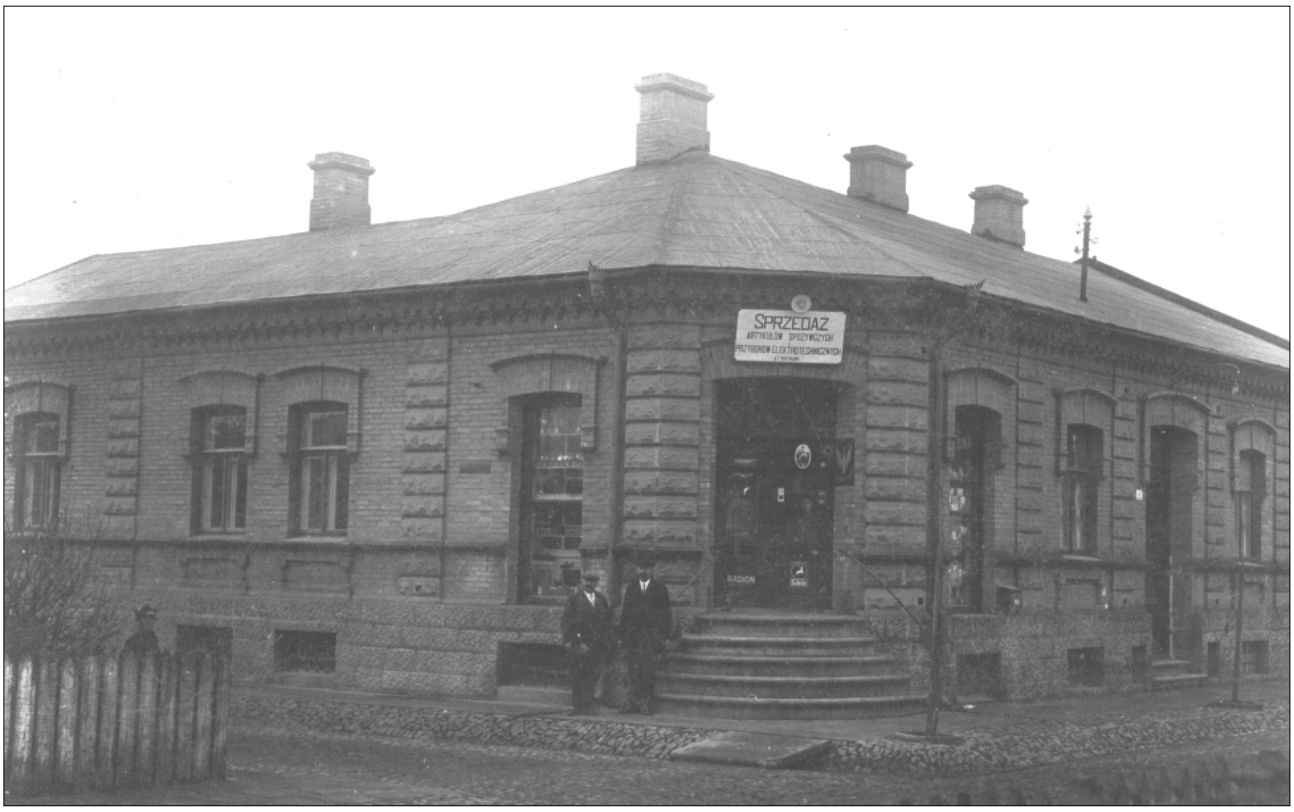

1999 рік. Вікно будинку по вул. Івана Гончара, 44, з мистецькою оздобою — різбленням по каменю.

У розташованому на перетині вулиць Колейової та Єрусалимської (тепер І.Гончара та П.Чубинського) будинку, збудованому наприкінці XIX ст., у 20-их роках XX ст. розміщувався повітовий сеймик, староство та суд. Польська влада до середини 30-их років орендувала будинок в одного з найбагатших людей Здолбунова Шкуратова, доки не збудувала власне адмінприміщення на вул. Нарутовича (нині — Приходька).

1938 рік. Приміщення торгового центру і повітового відділку поліції на вул. Фабричній. На рекламних табличках закладу розміщувався напис «Продаж асортименту споживчих пристроїв електротехнічного призначення. АТ «Гофманн».

Будинок, «вірний традиціям»: поліційний відділок царських часів — постерунок польської поліції — відділ гестапо та української поліції часів окупації — відділ НКВС-МДБ. У повоєнні часи — стоматполіклініка й... знову міліція з кінця 90-их років XX ст. На ньому знаходиться меморіальна дошка пам'яті жертв, замордованих НКВС у 1939-1941 роках.

1930 рік. Склад-магазин сільськогосподарського обладнання здолбунівського підприємця чеха Рудольфа Йозеффа.

Чеська гімназія (нині — Здолбунівська гімназія №2), споруджена в 30-их роках XX ст. на вул. Острозькій (тепер вул. Незалежності). Добудована в 1970-их роках.

Характерна забудова чеських колоністів в часи Другої Речі Посполитої — житловий будинок і кав'ярня, збудовані 1927 року в Квасилові (нині вул. Рівненська).

1935 рік. Магазин та майстерня (ліворуч) обабіч житлового будинку братів-чехів Поспішилів у Здолбунові на колишній вул. Острозькій. Нині — офіс і майстерні «Південукрцемремонту».

1999 рік. Ліхтарі з металу — окраса вул. Незалежності.

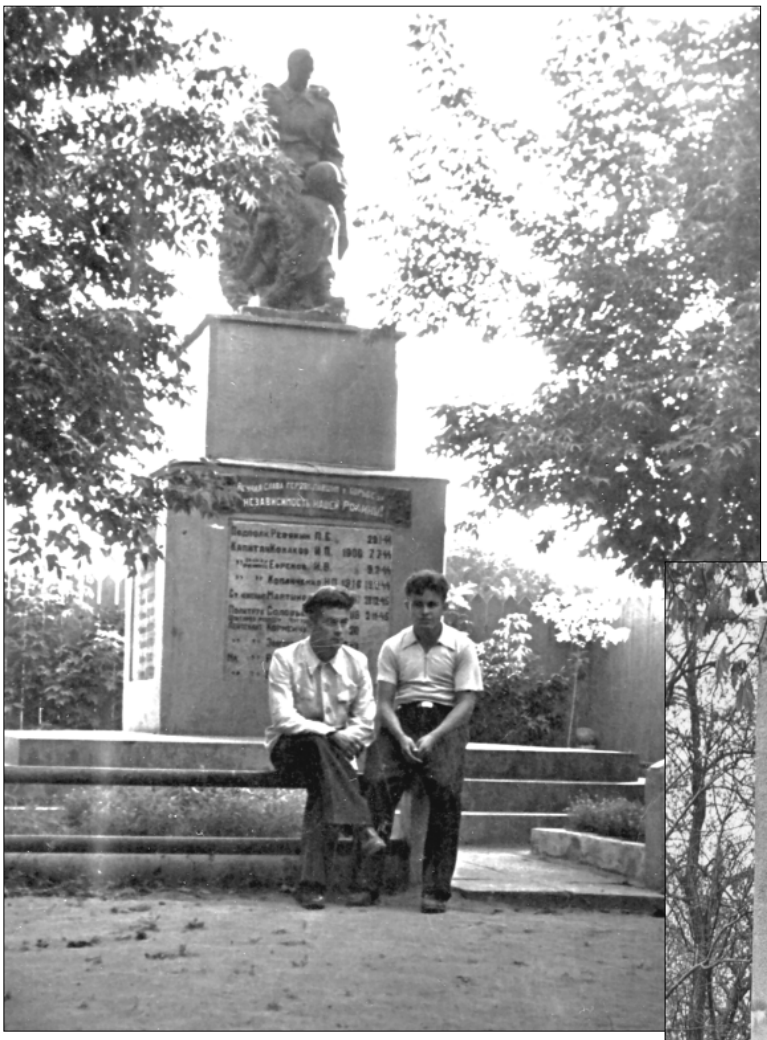

1999 рік. Осучаснений вигляд добудованого в 1983 році колишнього будинку Поспішилів. Нині — офіс «Південукрцемремонту».

Традиційний «березовий» хрест на німецькому військовому цвинтарі в районі «142-го кілометра» залізниці неподалік вул. Комарова. Спорудження пам'ятних знаків на місці загибелі воїнів з армій-супротивників окреслює рівень культури нації. Вшанування всіх жертв усіх воєн — крок до злагоди та примирення між народами. Унтерофіцер Вермахту Карл Шлієр навічно в українській землі.

1952 рік. Меморіал загиблим бійцям Червоної армії в міському парку, увінчаний скульптурою воїна-переможця, яку наприкінці 60-их років XX ст. було перенесено на цвинтар, що на вул. 8 Березня. На фото (ліворуч) сидить Леонтій Савицький.

1978 рік. Меморіальна стела в здолбунівському міському парку мала такий вигляд до реконструкції в 1985р. з нагоди 40-річчя Перемоги у війні з Німеччиною.

Пам'ятник Ульянову-Леніну — лідерові більшовицької революції в Росії. Стояв у міському парку до початку 90-их років XX ст. Демонтований як символ тоталітарної доби, що не мав культурної та архітектурної цінності. Повторив долю пам'ятника Й.Сталіну, який протягом однієї ночі 1956 року був демонтований з постаменту на розі сучасних вулиць Незалежності — Фабричної — Мазепи (район кафе «Лелека»).

Меморіал слави полеглим бійцям, які в лютому 1944 року визволяли місто від гітлерівської окупації та загинули в ці дні, а також протягом декількох наступних років у боротьбі з українськими націоналістами. Новітніх рис меморіал набув із нагоди 40-річчя перемоги радянських військ над нацистською Німеччиною в 1985 році.

1999 рік. Відродження української духовності — будівництво храму Успіння Пресвятої Богородиці УПЦ КП (вигляд згори та знизу).

1991 рік. Загальний вигляд фасаду архітектурного проекту собору Успіння Пресвятої Богородиці, запроектованого архітектором Віктором Ковальчуком. Висота споруди — 45 метрів.

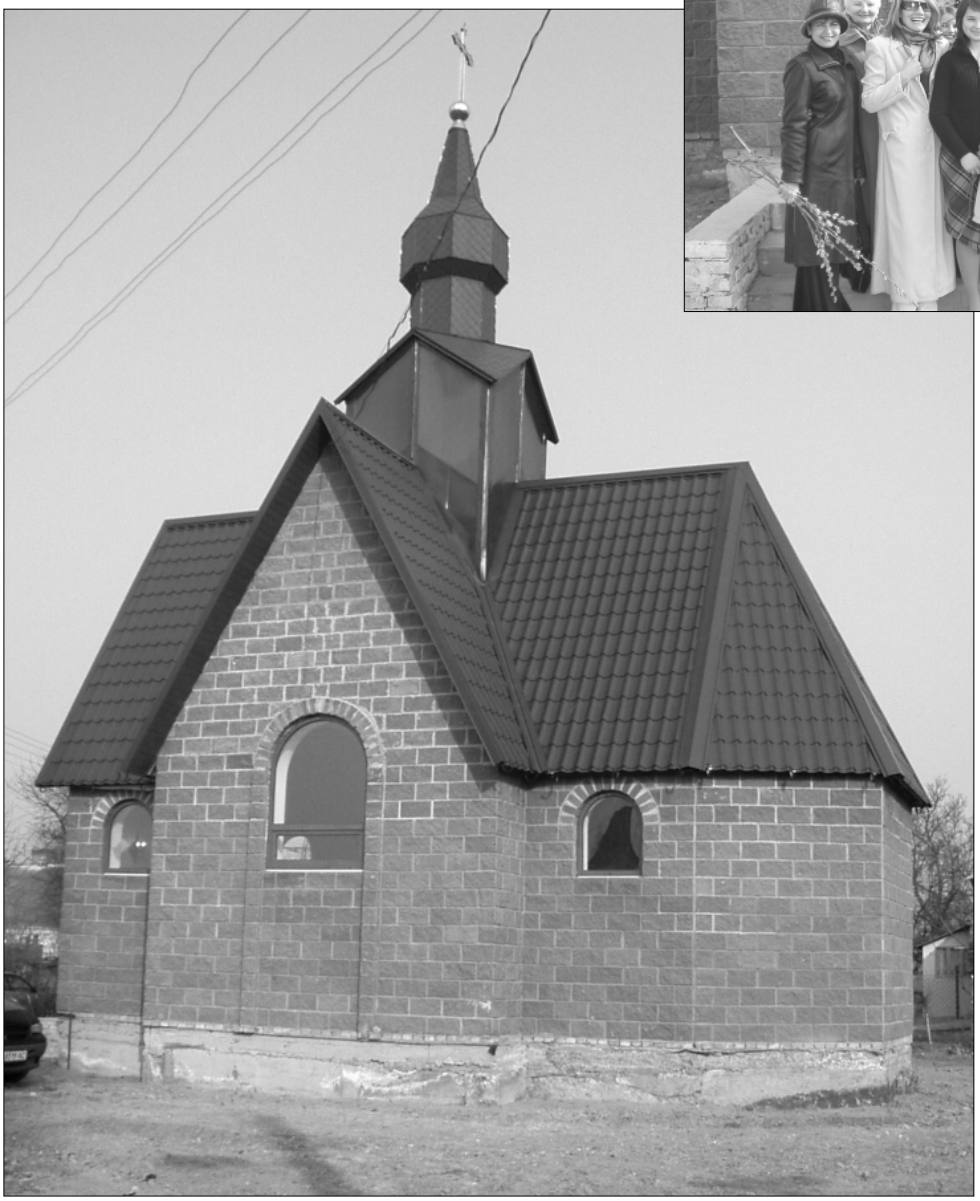

2006 рік. Таким храм Успіння Пресвятої Богородиці постає сьогодні.

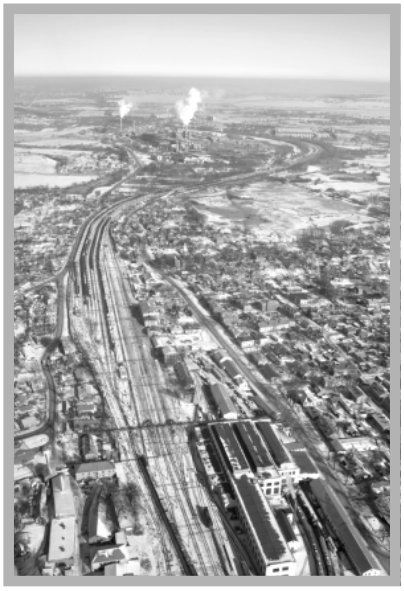
2005 рік. Будівництво греко-католицької каплиці Св. Петра і Павла.

2007 рік. Віряни греко-католицького обряду відкрили каплицю Св. Петра і Павла урочистим богослужінням у Вербну неділю, а освятили — на свято Петра і Павла.

Післямова

2007 рік. Панорама залізничного вузла Здолбунова з висоти пташиного польоту.

Реалії звичайного неконспіративного і не підпільного життя в УРСР тоді, в 50-их, були зовсім іншими. Поступово силами місцевого населення, приїзджих громадян із східної України та РСФСР, навіть силами німецьких та італійських військовополонених Здолбунів відбудовували після лихоліть Другої світової війни. Поляки, які вважали себе корінними здолбунівцями, зазнали чергового комуністичного експерименту – 90% здолбунівських поляків було переселено на територію Польської народної республіки у 1945-46 роках. У 1946-47 із Здолбунова та району виселили й понад 90 % етнічних чехів. Вони не асимілювалися протягом майже 80 років волинського перебування, але породичалися з українцями, навчилися багато чого уних і ще більше навчали місцеве населення. Хмелярня, пиво, цегельня, цементовня, коптильня ковбас – слова-синоніми чеської бутності на Волині та в Здолбунові. Чимало чехів Волині ще взимку-навесні 1944 року вступили до Першої чеської дивізії, якою командував Людвік Свобода. Вони разом з Червоною армією добралися в 1945 році Праги та своєї Батьківщини й залишилися там в переважній більшості. Але навіть зараз сини та онуки здолбунівських чехів відвідують наше місто й околиці під впливом емоцій, що їх можна висловити поняттям «туги за Батьківщиною».

Здолбунівщина дала світові трьох великих дерманців - Уласа Самчука, Миколу Хомичевського (Бориса Тена) і Олексія Скоропаду. Перший працював у журналістиці й писав прозу під німецькою окупацією. Відтак - його ім'я на довгі десятиріччя стало забутим. А повернулося з початком 90-их книгами «Марія» та трилогією «Волинь» величним, увічненим прекрасним пам'ятником на площі перед районним Будинком культури.

Роль та значення Бориса Тена для української літератури й культури вцілому було переосмислено також. Видатний майстер слова - перекладач, літературний критик і прозаїк, диригент і музикознавець Хомичевський увійшов в історію країни та Здолбунова як перекладач «Іліади» та «Одисеї» безсмертного Гомера.

Роль та значення внеску до скарбниці української філології Олексія Скоропади ще попереду. Він був заарештований радянською владою в 1940-му, з вибухом німецько-радянської війни як член ОУН очолив пропагандиський відділ підрайону. Опісля з'ясування факту арешту органами НКВС та підозрою у зраді він утікає від бандерівської Служби безпеки. Опиняється в Львові й довгі роки працює викладачем університету імені Івана Франка. Уся його подальша діяльність на посаді викладача української філології, наукова діяльність проходила під клеймом колишнього «буржуазного націоналіста». Однак він написав десятки наукових праць, зокрема «До історії розвитку підрядних сполучників в означальних реченнях», автореферат «Визначальні придаткові речення в українській мові для кандидатської дисертації, яку йому так і не судилося захистити.

Туга за рідним Дерманем, Здолбунівщиною, Волинню не вгасала у них ніколи. ВониВони наче естафету передають прагнення дослідити сторінки історії рідного краю прийдешнім поколінням. Тож згодом на часі повинна з'явитися історія Здолбунова від 1940-их років до сьогодення...

Історико-публіцистичне видання

Олег Олександрович ТИЩЕНКО,
Юрій Іванович КІРЄЄВ

Здолбунів на Волині.
Історичний вернісаж

Редактори Олександра Якимчук,
Юлія Бондючна

Технічний редактор О. М. Борилюк

Здано до набору 29.05.2007.
Підписано до друку 5.09.2007.
Формат 60x84 1/8.
Папір офсетний.
Друк офсетний.
Гарнітура FreeSet.
Умовн. друк. арк. 24,0.
Тираж 1000 прим.
Зам. 291.

Видавець Олег Зень

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції: серія РВ №26 від 6 квітня 2004р.

33022, м. Рівне, пр. Кн.Романа 9/24; тел.: (0362) 24-45-09

Віддруковано у друкарні: ПП ДМ
Рівненський район, с.Корнин, вул. Центральна, 58;
тел.: (0362) 20-37-37.

“У ньому тяжко жити довго. Як тяжко довго до нього не повертатися... Саме тому хочеться написати про Здолбунів як власність князів Острозьких і графів Плятерів, зруйнований фронтами світових воєн і такий, який пережив усе це. Здолбунів повинен пишатися іменами Лесі Українки та Ярослава Гашека, Кондрата Лейка та Петра Олійника, Уласа Самчука та Бориса Тена, всіма тими, для кого він став рідним”.
Олег ТИЩЕНКО

“Можна порівняти старий фотовідбиток Здолбунова 1930 року із новітнім фото 2007-го й... не знайти десяти суттєвих відмінностей. А можна й не впізнати міського куточка на світлинах, які розділяє півроку... У Здолбунові добрий натюрморт може бути відзнятий на цвинтарі, а депресивний пейзаж із засохшим деревом - у самому центрі міста. Усе тут до болю... Тому фотографую й хочу, щоб це побачили люди”.
Юрій КІРЄЄВ